

Теорія

ISSN 2078-7782

і практика

**У ПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНИМИ
СИСТЕМАМИ**

ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА
СОЦІОЛОГІЯ

3' 2022

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
філософія, психологія, педагогіка, соціологія**
Щоквартальний науково-практичний журнал 3'2022
Видання засновано 2000 р.

Головний редактор:
Романовський О.Г., член-кор. НАПН, д-р пед. наук

Координаційна рада:
Сокол Є. І., член-кор. НАН України, д-р техн. наук (заст.гол.ред.)

Товажнянський Л.Л., член-кор. НАН України, д-р техн. наук (заст. голови)

Андрущенко В.П., акад. НАПН України, д-р філос. Наук

Бабаєв В.М., акад. НАПН України, д-р наук з держ. управління

Бойчук Ю. Д., член-кор. НАПН, д-р пед. наук

Биков В.Ю., акад. НАПН України, д-р техн. наук

Гардоцька Т., хабілітований д-р наук (Польща)

Ліах Н., д-р техн. наук, (Румунія)

Коваленко О.Е., д-р пед. наук

Копитов Р.А., д-р інж. наук (Латвія)

Кучабський О. Г., д-р наук з держ. управ. (Польща)

Луговий В.І., акад. НАПН України, д-р пед. наук

Масирова Р.Р., акад. МАНПО, д-р пед. наук (Казахстан)

Олав Аарна, д-р екон. наук (Естонія)

Сеппо Холтта, д-р наук (Фінляндія)

Фетинюк В. д-р економ. наук (Молдова)

Держвидання
Свідоцтво: **КВ №5212**
від **18.06.2001 р.**

Засновники видання:
Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”,
Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди,
Українська інженерно-педагогічна академія

Видається за рішеннями Вчених рад, протоколи:
НТУ “ХПІ” №6 від 23.09.2022
ХНПУ ім.Г.С.Сковороди № 7 від 02.09.2022
УПА № 2 від 14.09.2022

З М І С Т

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

<i>Романовський О. Г., Штученко І. Є., Татаєвська М. М., Вракіна В. В.</i> Психологічні чинники формування стану щастя особистості під час воєнного стану.....	3
<i>Сірко Р. І., Слободяник В. І.</i> Архетипічний образ відьми у жіночих ініціативних сюжетах казкотерапії.....	18
<i>Підбуцька Н. В., Мартиненко Є.</i> Формування лідерської компетентності майбутніх психологів засобами психолого-педагогічного тренінгу в процесі професійної підготовки.....	30
<i>Худавердієва В. А.</i> Сутність соціально-культурного аспекту туризму та релігійного паломництва як соціальних потреб індивіда.....	45

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

<i>Holubnycha L. O., Zelenska L. D.</i> History of development of the system and activity-based approach to education	60
<i>Резнік С. М., Кузнецова Г. А.</i> Сутність та структурні компоненти базової професійної компетентності майбутніх інженерів	71
<i>Ігнатюк О. А.</i> Аналіз зарубіжного досвіду країн північної Європи щодо моделей професійної підготовки майбутніх творчих педагогів-лідерів в умовах вищої освіти	84
<i>Гончаренко Т. Є., Костенко О. В.</i> Відповідність навчальних програм ESP кафедри іноземних мов НТУ “ХПІ” розвитку загальних професійних компетентностей майбутніх іт-фахівців	96

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ’ЄКТУ

<i>Кіпенський А. В., Пономарьов О. С., Гура Т. В.</i> Розвиток інтелігентності лідера	103
<i>Кухаренко В. М.</i> Основні особливості підготовки експерта та лідера дистанційного курсу	116

<i>Редакційна колегія:</i>	C O N T E N T S
Мороз В.М. , д-р наук з держ. управління (<i>відповідальний секретар, заст.. гол. ред. з держ. упр.</i>)	PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER SYSTEM EDUCATION AND ITS CONTENT
Бех І.Д. , академік НАПН України, д-р психол. наук	<i>Romanovskyi O. G., Shtuchenko I. Ye., Tatiievska M. M., Vrakina V. V.</i> Psychological factors of the formation of the individual's state of happiness during martial law 3
Беспарточна О.І. , канд. пед. наук	<i>Sirko R. I., Slobodyanyk V. I.</i> The archetypal image of the witch in women's initiative plots of story therapy 18
Большакова А.М. , д-р психол. наук	<i>Pidbutska N. V., Martynenko Ye.</i> Formation of leadership competence of future psychologists by means of psychological and pedagogical training in the process of professional training 30
Гордієнко-Митрофанова І.В. , д-р психол. Наук	<i>Khudaverdiyeva V. A.</i> The essence of the socio-cultural aspect of tourism and religious pilgrimage as social needs of the individual 45
Грень Л.М. , д-р наук держ. упр.	ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE SPECIALISTS
Євтушенко Н.В. , д-р. пед. наук	<i>Holubnycha L. O., Zelenska L. D.</i> History of development of the system and activity-based approach to education 60
Золотухіна С.Т. , д. пед. наук	<i>Reznik S. M., Kuznetsova G. A.</i> Essence and structural components of basic professional competence of future engineers 71
Ігнатюк О.А. , д-р пед. наук	<i>Ihnatiuk O. A.</i> Analysis of foreign experience of northern European countries regarding models of professional training of future creative teachers-leaders in the conditions of higher education 84
Іонова О.М. , д-р пед. наук	<i>Goncharenko T. Ye., Kostenko O. V.</i> The ESP syllabus compliance of the department of foreign languages of NTU "KHPI" with the development of general professional competences of future it specialists 96
Кармінська-Бєлоброва М.В. , канд. наук з держ. упр.	THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF RESEARCH OF LEADERSHIP PHENOMENA, MANAGEMENT AND DEVELOPMENT SOCIAL OBJECT
Квасник О.В. , канд. пед. наук	<i>Kipenskiy A. V., Romanovskiy O. S., Hura T. V.</i> The development of leader intelligence 103
Кузнєцов М.А. , д-р психол. наук	<i>Kostyrya I. V., Koss A. M.</i> Distance learning expert and leader 116
Книш А.Є. , канд. псих. наук	
Лозовой В.О. , д-р філос. наук	
Ничкало Н.Г. , академік НАПН України, д-р пед. наук	
Підбуцька Н.В. , заст. гол. ред. з псих. н., д-р псих. наук	
Пономарьов О.С. , канд. техн. наук	
Резван О.О. , д-р пед. наук	
Рибалка В.В. , д-р псих. наук	
Сеник О.М. , канд. псих. наук	
Савелюк Н.М. , д-р. псих. наук	
Семенова А.В. , д-р пед. наук	
Сисоєва С.О. , акад. НАПН України, д-р пед. наук	
Співак Л.М. , д-р псих. н.	
Тараросв Я.В. , д-р філос. наук	
Труш О.О. , канд. наук з держ. упр.	
Штефан Л.А. , д-р пед. наук	
Телефон: (057) 70-04-025, телефакс (057) 70-76-371. E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net	

Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХПІ», 2022. – № 3. – 135 с.

Науково-практичному журналу "Теорія і практика управління соціальними системами" було присвоєно категорію Б наказом МОН України №886 від 02.07.2020 за спеціальностями 053 Психологія, 011 Освітні, педагогічні науки.

У квітні 2013 р. часопис "Теорія і практика управління соціальними системами" включено до довідника періодичних видань бази даних "Ulrich's Periodicals Directory" (New Jersey, USA), а у квітні 2015 р. - до наукометричної бази даних РІНЦ (ліцензійна угода №259-04/2015 від 23.04.2015 р.), входить до бази Publons is a part of Web of Science Group

Журнал "Теорія і практика управління соціальними системами" затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 як наукове фахове видання України з педагогічних наук.

Журнал "Теорія і практика управління соціальними системами" було включено до «ICI Journals Master List» (Copernicus index) з індексом 69.65

© Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут", 2022

© Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2022

© Українська інженерно-педагогічна академія, 2022

Олександр Романовський

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”;
Харків, Україна
ORCID: 0000-00020602-9395
E-mail: romanovski_y_a_khpi@ukr.net

Ірина Штученко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-3056-4344
E-mail: IrinaShtuchenko@gmail.com

Марія Татієвська

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
E-mail: Mariia.Tatiievaska@khpi.edu.ua

Вікторія Вракіна

доцент кафедри іноземних мов, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: -0000-0002-0134-2235
E-mail: v.vrakina75@gmail.com

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СТАНУ ЩАСТЯ ОСОБИСТОСТІ
ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ**

Анотація: розглянуто основні підходи у вітчизняній та зарубіжній літературі, пов'язані з проблемою формування стану щастя особистості. Виявлено особливості психологічних чинників щастя особистості залежно від його рівня під час військового стану. Встановлено, що респонденти з високим рівнем щастя в порівнянні з респондентами з низьким рівнем щастя відчувають спроможність впливати на важливі події у своєму житті, можливість керування ними, мають цілі на майбутнє. Вони відчувають радість; теплі почуття, прихильність і причетність стосовно інших. Емпірично доведено, що за допомогою тренінгової програми є можливість позитивного впливу на цільову сферу особистості, що сприяє покращенню стану щастя респондентів, усвідомленню життєвих і професійних цілей.

Ключові слова: стан щастя особистості, рівні щастя, особливості психологічних чинників особистості під час військового стану.

Olexandr Romanovskiy

professor (pedagogy), a corresponding Member of NAPS Ukraine, the head of the pedagogy and psychology of social systems management department by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net

Iryna Shtuchenko

Phd in psychology, associate professor of the pedagogy and psychology of social systems management department by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: IrinaShtuchenko@gmail.com

Mariia Tatiievskia

Phd in psychology, associate professor of the department of pedagogy and psychology of social systems management, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: Mariia.Tatiievskia@khpi.edu.ua

Viktoriia Vrakina

associate professor of the department of foreign languages, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: v.vrakina75@gmail.com

**PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE FORMATION OF THE INDIVIDUAL'S
STATE OF HAPPINESS DURING MARTIAL LAW**

Abstract: this article examines the main approaches in domestic and foreign literature related to the problem of forming the state of individual happiness. Peculiarities of the psychological factors of individual happiness depending on its level during martial law have been revealed. It was established that respondents with a high level of happiness compared to respondents with a low level of happiness feel the ability to influence important events in their lives, the ability to manage them, and have goals for the future. They feel joy; warm feelings, affection and involvement towards others. It has been empirically proven that with the help of the training program there is a possibility of a positive influence on the target sphere of the personality, which contributes to the improvement of the state of happiness of the respondents, awareness of life and professional goals.

Key words: state of happiness of the individual, levels of happiness, peculiarities of psychological factors of the individual during martial law.

Olexandr Romanovskiy, Iryna Shtuchenko, Mariia Tatiievskia, Viktoriia Vrakina

An extended abstract of the paper on subject of:

“Psychological factors of the formation of the individual’s state of happiness during martial law”

Problem setting. One of the main opportunity to be happy. Currently, interest tasks of modern society is to give people the in the problem of happiness is growing,

which is connected with the relevant circumstances in the country. During the martial law, there is a dominance of negative emotional states, which is accompanied by constant anxiety, grief, depression, a sense of loss, inability to concentrate, as a result of which the quality of work capacity decreases.

Optimum results in professional activities are achieved thanks to a high level of happiness. One of the main determinants of the formation of a person's state of happiness are the target and emotional components that affect the formation of the level of happiness and the effectiveness of activities. However, a person does not always have a formed level of happiness. The lack of formation of these components reduces the effectiveness of professional activity and leads to failure in personal life, especially during martial law.

Therefore, the study of the influence of motivational and emotional components on the formation of the state of individual happiness during martial law is a relevant topic of research.

The study of the problem of happiness is found in the works of A. Maslow, R. May, R. Allport, K. Rogers, V. Frankl, E. Erikson and among representatives of positive psychology, such as M. Seligman, E. Diener, and S. Lubomirsky.

Recent research and publication analysis. Researchers consider the concept of happiness as a form of experiencing the fullness of being (O. Kronik); value and as an affective state, the source of a happy existence is the achievement of a certain goal, achieving which a person can feel happiness (I. Zhidaryan, O. Leontiev, D. Leontiev, B. Dodonov, O. Ilyin) [6]. American psychologist M. Abraham connects human happiness with self-actualization.

Researchers [1] distinguish the following components of the state of happiness: the first, cognitive part is manifested in life satisfaction; affect is the second, emotional side.

The following categories of factors of happiness are distinguished [1]: genetic, biological, economic, cultural and histori-

cal; climatic; age and gender component; socio-psychological. Psychological factors include: high level of self-understanding (reflection); the ability to understand one's own and other people's emotions; warm love relationships; warm friendships; presence of meaning in life, faith in the future and realization of meaning; harmonious relations with others.

The theoretical analysis of the material on this problem showed that the aspect of personal happiness in the conditions of martial law remains insufficiently researched, which caused the need to carry out a study to determine the characteristics of the psychological factors of the state of personal happiness during martial law and their influence on its formation.

Paper objective is to empirically determine the peculiarities of the psychological factors of the formation of the individual's state of happiness during the war.

Paper main body. 87 people living in the city of Kharkiv, Lviv, Kharkiv and Lviv regions, men and women, average age 47 years, took part in the study.

Using the Oxford happiness questionnaire, all respondents were divided into groups: a group of subjects with an average level of happiness – 29 people; a group of subjects with a reduced level of happiness – 32 people; the group of subjects with a low level of happiness – 26 people.

Respondents with low and reduced levels of happiness demonstrate that they do not feel happy; they are never in a joyful or elated mood. They have no purpose in life; they have difficulty making decisions. They do not feel warm feelings. Respondents with an average level of happiness are characterized by the fact that they sometimes feel joy and are in a high mood; look to the future with optimism. They have a sense of meaning and purpose in life; feel that they are in control of their lives, at least partially; sometimes able to influence events, make some decisions. Have warm feelings for others. There are differences between all groups of subjects on the "happiness" scale.

All differences are significant according to Student's criterion.

With the help of the Life Orientation Test, made by D.O. Leontiev, goals and the presence of meaning in life were found in groups of respondents depending on the level of happiness. Respondents with low and reduced levels of happiness demonstrate a lack of necessary goals for the future. Little attention is paid to the future. Efforts to realize their intentions are postponed indefinitely. This state of affairs can be explained by a certain human fear of uncertainty. For respondents with an average level of happiness, the obtained data show that they have more transparent goals; their present is filled with events, impressions, and experiences that accompany them. They are more emotionally stable; believe that they can control events in life. A statistical increase in indicators on all scales of the test was revealed in the group of respondents with an average level of happiness compared to the group of respondents with a low level of happiness.

With the help of the Scale of Subjective Feeling of Loneliness, the peculiarities of the characteristics of loneliness among the respondents, depending on the level of happiness, were revealed. Respondents with low and reduced levels of happiness demonstrate that they feel completely alone, excluded by others, and socially isolated from others. They cannot share their experiences with those around them, closed in their space. Respondents with an average level of happiness are included in social relations with others, they have someone to rely on from close ones and with whom to share their inner experiences, they have enough communication. There are differences between all groups of subjects on the "loneliness" scale. All differences are significant according to Student's criterion.

The data obtained in this study show that more than 60 % of respondents have a low and reduced level of happiness; only 5.4% have a high level of happiness. Therefore, as psychological support for respondents, we offered the author's training pro-

gram "How to acquire happiness", which included author's exercises and author's transformational games "Way to success" and "Happy life", which provide an opportunity to influence the harmonization of the system of life and professional goals. According to the results of the control study, it was established that the proposed author's training program "How to acquire happiness" affects the target sphere of the personality, which contributes to the realization of life and professional goals. The greatest effect is observed in respondents of the group with an average level of happiness. The data obtained after the training show that this group of subjects has goals for the future. They feel the ability to influence important events in their lives, the ability to control them. They feel joy and are in a high mood; it seems to them that the future promises many good things. They feel warm feelings towards others; affection and involvement, often encourage those around them. Such results can be explained by the fact that representatives of these groups (78 %) live at a suitable distance from cities where active hostilities are taking place in the country, namely the city of Lviv, Lviv region.

Conclusions of the research. *Happiness is the state of a person that corresponds to the greatest internal satisfaction with the conditions of his existence, the fullness and consciousness of life, the realization of his vocation, self-realization. Researchers distinguish genetic, biological, economic, cultural and historical; climatic; socio-psychological categories of factors of happiness. Psychological factors include: high level of self-understanding (reflection); the ability to understand one's own and other people's emotions; warm love relationships; warm friendships; presence of meaning in life, faith in the future and realization of meaning; harmonious relations with others. Military events are a strong factor of misfortune. Experiences related to these events destructively affect the emotional and volitional sphere of a person, reduce the level of happiness.*

During the empirical research, average (33.46 %), reduced (36.73 %) and low (29.81 %) levels of happiness were found among the respondents. Respondents with low and reduced levels of happiness do not feel happy. Respondents with an average level of happiness sometimes feel joy; look to the future with optimism. The peculiarities of meaningful life goals of the respondents depending on the level of happiness were studied. Respondents with a low and reduced level of happiness do not feel sufficiently capable of controlling their lives and making decisions freely. The desire to realize their intentions is postponed indefinitely, they have high tension, which can be explained by a certain fear of uncertainty. Respondents with an average level of happiness have more transparent goals. The characteristics

of respondents' loneliness depending on the level of happiness were studied. Respondents with a low and reduced level of happiness feel completely alone, socially isolated from others. Respondents with an average level of happiness are included in social relations with others, they have enough communication. The possibilities of the author's training program "How to acquire happiness" have been proven, which has a positive effect on the target sphere of the personality, which contributes to the realization of life and professional goals.

A further perspective is the development of a system of psychological support for respondents: awareness of life and professional goals, actualization of the meaning of life, which contributes to improving the state of happiness of respondents.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одне з головних завдань сучасного суспільства – дати можливість людині бути щасливою. Нині інтерес до проблеми щастя зростає, що пов'язано з відповідними обставинами у країні. Під час військового стану відбувається домінування негативних емоційних станів, що супроводжується постійною тривогою, горем, депресією, почуттям втрати, нездатністю сконцентрувати увагу, внаслідок чого знижується якість працездатності.

Оптимальні результати в професійній діяльності досягаються завдяки високому рівню щастя. Проте не завжди людина має сформований рівень щастя. Одними з головних детермінант формування стану щастя особистості є цільовий та емоційний компоненти, які впливають на сформованість рівня щастя, на ефективність діяльності. Несформованість даних компонентів знижує ефективність професійної діяльності та приводить до невдачі в особистісному житті, особливо під час військового стану.

Отже, вивчення впливу мотиваційного та емоційного компонентів на фор-

мування стану щастя особистості під час військового стану є актуальною темою дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблема щастя і його компонентів привертала увагу багатьох психологів-дослідників. Дослідження проблеми щастя зустрічається в роботах А. Маслоу, Р. Мея, Р. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Еріксона і серед представників позитивної психології, таких, як: М. Селігман, Е. Дінер, С. Любомирські.

Цікавість до цього питання мала місце ще в Античній філософії, зокрема у концепції евдемонії Аристотеля, а також у гедоністичній філософії Епікура. Але перші емпіричні дослідження щастя припадають на 30-ті рр. ХХ ст. Найбільш раннє анкетне опитування, присвячене з'ясуванню джерел щастя, було проведено на початку ХХ ст. американським психологом Дж. Б. Уотсоном.

У другій третині ХХ ст. під впливом робіт А. Маслоу, Р. Мея, Р. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Еріксона та інших. Категорія щастя активно дослі-

джується представниками позитивної психології М. Селігманом, Дж. Вейланатом, Д. Майерсом, Е. Дінером, К. Ріффом та ін. [4].

Ученими розглядаються та вивчаються окремі аспекти даного явища, робиться акцент на його поясненні як особистого та суспільного феномену: аналіз уявлення молоді про щастя у контексті емоційно-мотиваційної спрямованості (М. Селігман, Е. Дінер, С. Любомирські); психосемантичний аналіз уявлень про щастя студентів (Н. Виничук); уявлення про щастя у жінок (С. Маслаков); людське щастя як соціокультурний феномен досліджувався А. Шамсетдіною; соціально-філософський аналіз феномену щастя зроблено Є. Мішутіною; І. Джідарьян розроблено основи психології щастя і оптимізму, самоактуалізацію, як шлях до щастя, розглядав А. Маслоу.

Отже, психологічні чинники щастя особистості впливають на сформованість його рівня, а також на якість власного життя, ефективність професійної діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проведений аналіз літератури з цієї проблеми показав, що аспект формування рівня щастя особистості залишається недостатньо дослідженим.

До теперішнього часу відсутня єдина точка зору на компоненти стану щастя; групи факторів, які впливають на його формування, практично немає робіт, де б цілісно вивчалася проблема формування психологічних чинників щастя особистості, вплив на них під час військових подій.

Таким чином, усвідомлення недостатньої теоретичної і практичної розробленості проблеми формування стану щастя особистості, особливо, під час військових подій у країні, викликало потребу здійснити дослідження з метою визначення особливостей психологічних чинників стану щастя особистості під час військового стану та їх впливу на його формування, рішення якої відповідало б пот-

ребам сучасного стану суспільства та може бути розглянуто як обґрунтування необхідності її дослідження.

Формування цілей статі (постановка завдання). Метою дослідження є виявити особливості впливу психологічних чинників на стан щастя особистості під час військового стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Визначення явища щастя цікавило не лише вчених, будь-яка особистість однозначно переймалася принаймні раз у житті цим питанням. Проте однотайної думки щодо змісту та структури поки нема. Передусім проведемо аналіз думок дослідників явища щастя, яка зосередили свою увагу на визначенні сутності дефініції. Англійський дослідник М. Аргайл, здійснивши аналіз західноєвропейських та американських досліджень щастя, узагальнивши їх, відзначає: “щастя, яке найчастіше визначається як переживання радості, – це єдиний фактор людського досвіду, однак воно складається меншою мірою з трьох, частково незалежних факторів: задоволеності життям, позитивних емоцій і відсутності негативних емоцій, до того ж радість – це емоційна сторона щастя, а задоволеність – когнітивна, це рефлексивна оцінка, судження про те, наскільки все було і залишається благополучним” [4].

Ученим укладено перелік чинників щастя, які одночасно виступають і як джерела, і як умови, і як сфери задоволеності життям, а іноді як характеристики самого суб’єкта – сукупність особистісних рис життя індивіда, що піддаються визначенню, вимірам і виявляють статистично значущий зв’язок із задоволеністю ним [4]. В основі щастя, на думку М. Аргайла, лежить радість від спілкування та психологічної підтримки, яку надають близьким людям, коханим.

Як форму переживання повноти буття, визначає щастя О. Кронік. Ядром його теорії є пошук психологічних засобів набуття щастя, які вчений розуміє як спо-

соби саморегуляції людиною своєї мотивації до світу. Ним виділено дві форми такої саморегуляції: посилення людиною значущості світу та посилення своїх можливостей, в основі яких лежать принципи максимізації користі та здібностей, мінімізації потреб і складнощів. Залежно від індивідуальних та соціальних умов, уявлень людини про шляхи здобуття щастя реалізуються ці принципи [6].

І. Джідарьян, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, Б. Додонов, О. Ільїн й інші розглядають щастя як цінність і як афективний стан, а джерелом щасливого буття вважають досягнення певної мети, досягаючи якої людина може відчувати щастя [6]. Як стверджує Ф. Хоппе, щастя, радість приносить досягнення людиною не будь-якої мети, а лише досить важкої та водночас посильної. На думку М. Шеколи, щастя – це колекція щасливих моментів. При цьому суб'єктивне відчуття щастя може бути як особистісною характеристикою, так і просто станом.

Американський психолог М. Абрахам пов'язує щастя людини з самоактуалізацією, шлях до якої лежить через задоволення найпростіших потреб у їжі, воді й безпеці та у визнанні. Людина, що самоактуалізується, спокійна, впевнена в собі, талановита, поблажлива, не схильна до депресій та істерик, при цьому має здорову самооцінку і гармонійний зовнішній вигляд.

Ключовою ідеєю психологічних мотиваційних теорій є твердження, що щастя і задоволення від життя, пов'язані з внутрішньою мотивацією, тобто з почуттям самореалізації – участь у діяльності, яка подобається і є необхідною. Прибічники цієї теорії пояснюють, що зовнішня мотивація, наприклад як влада або гроші, сприяють зростанню почуття контролю, але не дають можливості відчувати почуття щастя.

Представником теорії щастя як людської діяльності є Б. Фредкінсон, яка вказує на важливу роль внутрішніх факторів у переживанні почуття щастя. На її

думку, позитивні емоції сприяють творчості та продуктивності, а це, зі свого боку, зумовлює їхнє збільшення, створюючи цикл щастя [2].

Щастя – це не просто приемний досвід. Насправді, стаючи щасливішими, ми можемо покращити ключові аспекти нашого життя, включаючи наше здоров'я та довголіття, психологічне благополуччя, нашу роботу, кар'єру, прибуток та стосунки. Важливо, що коли ми стаємо щасливішими, ми також приносимо користь іншим – нашим сім'ям, спільнотам і суспільству.

У наші дні концепцію щастя, охоче поділяють більшість людей; воно цінується більше, ніж гонитва за грошима, чеснота чи перспектива потрапити до раю. Отже, немає нічого дивного в тому, що в останні 30 років (і особливо після появи позитивної психології) психологія теж звернула увагу на вивчення щастя та благополуччя.

Існує кілька причин, через які щастя як сфера досліджень нині процвітає:

– насамперед досягнуто того рівня добробуту, при якому споживання більше не є головною проблемою в житті людей. Якість життя стає важливішою, ніж показники економічного процвітання;

– особисте щастя стає дедалі важливішим через збільшення тенденції до індивідуалізму;

– нарешті, розроблено низку достовірних та надійних методів вимірювання рівня щастя, завдяки яким ця сфера діяльності змогла перетворитися на серйозну та визнану наукову дисципліну.

Дослідники [1] виділяють такі компоненти стану щастя:

Перша, когнітивна частина щастя виявляється у задоволеності життям. Людина задоволена, коли майже (або зовсім) немає розриву між реальним становищем і тим, що представляється їй ідеальною ситуацією або такою, на яку вона очікує. Незадоволеність же є результатом суттєвого розриву між даністю та ідеалом. Вона може походити з порівняння себе з іншими людьми.

Афект є другою, емоційною стороною. Поняття афекту включає в себе як позитивні, так і негативні емоції та стани, пов'язані з нашим повсякденним досвідом.

З логічного погляду, ми повинні почуватися найбільш щасливими, коли відчуваємо максимальну кількість сильних позитивних емоцій і не дуже часто відчуваємо негативні емоції, проте дослідники стверджують, що часто відчувати позитивний афект дуже важливо, однак сильні позитивні емоції не є обов'язковими для благополуччя. Крім того, вони можуть негативно вплинути на оцінку наступних (менш яскравих) позитивних переживань [3].

Розум підказує нам, що щастя добрим є лише тому, що його приємно відчувати. Однак дослідження показують [1], що є й інший корисний вплив стану щастя: позитивні емоції та благополуччя приводять до більш успішної соціалізації, кращого здоров'я, успіху, саморегуляції та прагнення допомагати іншим. Цікаво, що стан щастя посилює творчі здібності та дивергентне мислення, що генерує безліч рішень для єдиного завдання.

Зважаючи на все, щастя, як і позитивні емоції, підштовхує до того, щоб розглядати нові ідеї. Щасливі люди довше можуть залишатися зосередженими на справі, яка сама не приносить особливого задоволення, краще впораються з багато-задачністю, а також більш методичні та уважні [1].

Дослідники виділяють 3 групи факторів [2], які визначають індивідуальні відмінності в оцінці людьми їхнього суб'єктивного благополуччя або щастя. Перша група – зовнішні фактори, які не залежать від нас, умови, в яких нам пощастило або не пощастило народитися і жити; друга група – фактори, пов'язані зі стійким складом особистості (є люди, які щасливі за складом свого характеру і ніщо не може вивести їх із позитивного стану, але є люди нещасні, ніщо не може зробити їх щасливими); третя група – це те, що ми будемо своїми руками (наші цілі, які ми ставимо і досягаємо, відно-

сини, які ми вибудовуємо з іншими людьми).

Існують різні підходи до визначення чинників, які впливають на стан щастя. Щоб відокремити суто психологічні чинники від інших, необхідно усвідомлювати перелік. І навіть маючи весь перелік, мало ймовірно відокремити суто психологічні, тому що багато чинників тісно переплетені між собою.

Дослідники виділяють наступні категорії чинників щастя [1]: генетичні, біологічні, економічні, культурно-історичні; кліматичні; вікову та гендерну складові; соціально-психологічні.

До психологічних чинників зараховують: високий рівень саморозуміння (рефлексії); уміння розуміти свої і чужі емоції; теплі любовні відносини; теплі дружні стосунки; наявність сенсу життя, віра в майбутнє і реалізація сенсу; гармонійні стосунки з оточуючими.

Проведені дослідження щодо визначення умов впливу [1] дозволили виявити наступні кореляти щастя:

Здоров'я і довголіття. Щасливі люди постійно повідомляють про краще здоров'я та меншу захворюваність порівняно з менш щасливими людьми, тому їм потрібно менше відвідувань лікарів і лікарень, менше ліків і менше лікарняних відпусток. Щасливі люди також більше піклуються про своє здоров'я, займаються фізичною активністю та рідше схильні до залежностей. Щастя пов'язане з кращою якістю життя та фізичним функціонуванням, також із довголіттям, як вже було зазначено.

Робота і заробіток. Шукаючи роботу, щасливіші люди з більшою ймовірністю претендуватимуть на вищу посаду, будуть запрошені на більшу кількість співбесід і отримають більш високооплачувану та престижну роботу, ніж нещасливі претенденти. Після працевлаштування вони добре виконують роботу (у більшості, хоча й не у всіх типах завдань), часто виконуючи її надміру обов'язків, і демонструють високий рівень залученості, зусиль і

продуктивності. Вони також демонструють креативність і гнучкість, частіше переживають стан потоку під час праці [1].

Благополуччя. Щастя вважається вагомим критерієм для оцінки психічного здоров'я людей. Це пояснюється тим, що низка психічних захворювань (таких як депресія та тривога) діагностуються, окрім іншого, ще й через присутність стійких негативних емоцій. Таким чином, тривалий стан суб'єктивного благополуччя може дати надійний захист від багатьох психічних захворювань. Відповідно, люди на вершині шкали щастя демонструють менше симптомів психопатології порівняно з іншими. Вони також мають високі оцінки за іншими параметрами благополуччя, включаючи низький рівень стресу та сумнівів, повідомляють, що почувають себе як після відпочинку, відчувають особистісне зростання, мають особистісну автономію та вільний час. У важкі часи щасливі люди, як правило, відчувають менший рівень стресу та використовують більш адаптивні механізми подолання (такі як стратегії, орієнтовані на вирішення) порівняно з іншими. Вони також демонструють вищий рівень витривалості та стійкості, зберігають свій позитивний стан.

Особистість. З точки зору особистісних рис, щасливі люди демонструють сумлінність, адекватну самооцінку, впевненість і само ефективність, а також низький рівень нейротизму. Вони ставлять перед собою більш значущі цілі порівняно з менш щасливими однолітками, виявляють більше оптимізму, компетентності, самоконтролю та наполегливості, досягаючи їх; приймають кращі рішення та прагнуть оптимізувати (шукати достатньо хороший варіант), а не максимізувати (прагнути досягти найкращого результату). Вони також схильні бути більш вдячними, насолоджуватися життям і часто духовні або релігійні.

У нашому дослідженні ми концентрували увагу на соціально-психологічних чинниках щастя, а саме на розумінні цілей, сенсу власного життя (мотивацій-

ний компонент) та відчутті самотності власного життя (емоційний компонент).

Соціальне життя, рівень відчуття самотності. Одна з найбільш відмінних рис самотності – це специфічне почуття повного занурення у самого себе. Тому емоційний контакт із оточуючими є потужним чинником щастя особистості. Існує зв'язок між щастям і соціальним життям [3]. Щасливіші люди, швидше за все, є екстравертами та мають відносно більшу мережу тісних, високоякісних соціальних зв'язків та організаційної приналежності порівняно з менш щасливими однолітками. Вони частіше залучаються до соціальної діяльності, є більш товаришськими та повідомляють про вищий рівень задоволення та цінності від спілкування, підтримки, які пропонують їм їхні соціальні зв'язки. Такі люди більш позитивно оцінюють свою родину та друзів, менше заздрають іншим, відчувають, що до них ставляться з повагою. Щастя також може вплинути на траєкторію стосунків: молоді люди, які дуже задоволені своїм життям, з більшою ймовірністю одружаться в наступні роки та будуть більш задоволені своїми партнерськими стосунками, менш схильні до розлучення. Щасливі люди цікавляться поточними справами, сприймають інших більш позитивно, мають просоціальний світогляд, більш альтруїстичні, співчутливі та милосердні, ніж нещасні люди.

Натомість оточуючі їх схильні оцінювати щасливих людей як більш розумних, компетентних, впевнених, наполегливих, енергійних, дружніх, соціально вмілих, чітких, добре вихованих, соціально активних, теплих, моральних і підтримуючих, і навіть фізично привабливих і симпатичних, і менш егоїстичних. Емпірично досліджено, що щастя є чіпким: щасливі люди, здається, поширюють щастя на інших, що призводить до щасливіших спільнот, організацій і націй [2].

Розуміння цілей, сенсу власного життя. Сенс життя може мати наступний прояв: цілі у житті (наявність чи від-

сутність у житті особистості цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості та перспективи). Сенс унікальний для кожної особистості та кожного моменту її життя. При його відсутності виникає “екзистенціальний вакуум”. Допомогти людині можливо, лише ініціювавши її власну активність.

Почуття щастя, існування якого, начебто є виключеним за умов військового стану, насправді, може існувати у кількох проявах.

По-перше, щастя від спогадів про минуле, до початку воєнних дій. Події, які травмують, змушують людину переосмислювати минуле і надають нейтральним спогадам, що до цього сприймалися нейтрально, позитивне забарвлення.

По-друге, щастя, як непомічене раніше добро. У повсякденному житті людина не помічає безліч дрібниць, здатних приносити позитивні емоції. І тільки зіштовхуючись із травматичним досвідом, зміщує фокус уваги на гарне та радісне, присутнє перманентно, але раніше яке не помічалось.

По-третє, щастя як стан, що супроводжує працю. Тяжкі життєві ситуації та події, які травмують, в переважній більшості супроводжуються почуттям безсилля. Р. Мей наголошує [5], що боротьба з труднощами та нещастям дає особливе відчуття сили, яке супроводжується позитивними емоціями. Необхідною умовою є сполученість цієї боротьби з активною працею. Прикладом такої праці може бути волонтерська діяльність, або здійснення військово-вслужбовцями прямої боротьби з противником, або будь-яка інша діяльність у боротьбі з загрозою. Кожна з цих активностей може супроводжуватись почуттям щастя.

Для визначення рівня прояву щастя, а також особливостей впливу психологічних чинників на формування стану щастя особистості під час воєнного стану нами було проведено емпіричне дослідження.

Мета емпіричного дослідження – емпірично визначити особливості психо-

логічних чинників формування стану щастя особистості під час воєнного стану.

У дослідженні брали участь 87 осіб, які проживають у м. Харкові, Львові, Харківській та Львівській областях, чоловіки та жінки, середній вік 47 років .

Відповідно до зазначеної мети поставлено завдання дослідження:

1. Визначити рівні стану щастя у респондентів.

2. Дослідити особливості психологічних чинників стану щастя залежно від рівня прояву під час воєнного стану, за допомогою таких методів . Оксфордський опитувальник щастя (ОНО); Тест сенсжиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтєва; шкала суб’єктивного відчуття самотності; статистичні методи: * t-критерій Стьюдента.

3. Визначити можливості впливу на стан щастя особистості з метою його покращення авторської тренінгової програми “Як набути щастя”.

Розглянемо методи дослідження та мету їхнього застосування відповідно до завдань дослідження. Оксфордський опитувальник щастя (Oxford Happiness Inventory, ОНІ) дозволяє діагностувати рівень щастя особистості. За допомогою даної методики усі досліджуваних було розподілено на групи за рівнем прояву щастя наступним чином: група досліджуваних із середнім рівнем щастя (СРЩ) – 29 осіб; група досліджуваних із зниженим рівнем щастя (ЗНРЩ) – 32 особи; група досліджуваних із низьким рівнем щастя (НРЩ) – 26 осіб. Високий рівень щастя у даному дослідженні виявлено у 5 осіб, що складає лише 5,4 % респондентів, що можливо пояснити особливими умовами життєвої ситуації респондентів, які під час дослідження перебували на окупованих територіях, у зонах активних бойових дій. Особливості психологічних чинників щастя у даних респондентів нами не досліджувались.

В таблиці 1 наведено середні бали щастя у респондентів залежно від рівня прояву.

Таблиця 1

Середні бали характеристик щастя у респондентів (X±σ)

Шкали	СРЩ	ЗНРЩ	НРЩ	СРЩ- ЗНРЩ	ЗНРЩ- НРЩ	СРЩ- НРЩ
Щастя	3,72±0,81	2,91±0,64	1,67±0,45	2,56*	3,21*	4,75*

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$ – міра достовірності відмінностей за t – критерієм Стьюдента.

У групі респондентів із низьким та отриманими результатами демонструють, що вони не почувають себе щасливими; ніколи не бувають у радісному чи піднесеному настрої; у них практично немає щасливих спогадів; не знаходять навколо нічого цікавого; не відчують задоволеності життям; дивляться у майбутнє без особливого оптимізму. У них немає відчуття свідомості та мети в житті; вони не відчують, що щось чи хтось перебуває у їхній владі; не можуть вплинути на події; їм важко приймати рішення; вони не здатні добре організувати свій час. У респондентів даної групи втрачено інтерес до інших людей; вони не відчують теплих почуттів, особливої прихильності та причетності до інших.

У групі респондентів із середнім рівнем щастя (СРЩ) отриманими результатами свідчить про те, що вони іноді відчують радість і перебувають у піднесеному настрої; деякі речі у житті їх задовольняють; вони дивляться у майбутнє із оптимізмом. У них є відчуття

зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) сенсу та мети в житті; відчують, що контролюють своє життя, принаймні – частково; іноді здатні вплинути на події, ухвалити деякі рішення. Зазнають певних теплих почуттів стосовно інших, іноді відчують прихильність до людей і причетність.

Оцінку достовірності відмінностей характеристик щастя у групах досліджуваних було зроблено за допомогою t – критерієм Стьюдента. Результати представлено у таблиці 1. Між усіма групами досліджуваних існують відмінності за шкалою «щастя». Всі розбіжності є значущими за критерієм Стьюдента.

За допомогою Тесту сенсжиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва було виявлено цілі та наявність сенсу життя у групах респондентів залежно від рівня щастя.

В таблиці 2 наведено результати респондентів за даною методикою залежно від рівня щастя.

Таблиця 2

Середні показники сенсжиттєвих цілей у респондентів залежно від рівня щастя (X±σ)

Шкали	СРЩ	ЗНРЩ	НРЩ
Цілі в житті	31,23±6,13	29,62±5,12	28,24±5,28
Процес життя	29,41±5,17	27,54±5,48	26,41±5,26
Результативність життя	25,25±4,52	23,43±4,12	22,17±4,78
Локус контролю-Я	21,72±3,72	19,72±3,62	18,76±4,51
Локус контролю-життя	31,17±5,41	29,25±5,96	28,35±5,13
Загальний ОЖ	107,56±18,27	102,541±16,43	96,74±14,62

У групах респондентів із низьким та зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) отриманими даними говорять про відсутність у даних груп випробуваних необхідних

цілей на майбутнє, невдоволеність своїм теперішнім життям як таким, що недостатньо насичено змістом. Майбутньому приділяється мало уваги.

Вони не мають відповідних цілей та намірів, затребуваного сенсу життя. Випробувані цих груп не відчувають себе достатньо спроможними контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення. Прагнення реалізації своїх намірів відкладають на невизначений термін, мало впливають на те, що з ними відбувається у житті, мають високу напруженість. Такий стан речей може пояснюватися певним страхом людини перед невизначеністю.

У групі респондентів із середнім рівнем щастя (СРЩ) отримані дані свідчать, що вони мають більш прозорі цілі, їхнє сьогодні наповнене подіями, враженнями, переживаннями, які їх супроводжують. Вони більш емоційно стабільні; вважають, що можуть керувати подіями в житті.

В таблиці 3 відображено оцінку достовірності відмінностей між групами досліджуваних (за t – критерієм Стьюдента).

Таблиця 3

Оцінка достовірності відмінностей між групами досліджуваних
(за t – критерієм Стьюдента)

Шкали	СРЩ-ЗНРЩ	ЗНРЩ-НРЩ	СРЩ-НРЩ
Цілі в житті	1,54	1,32	3,45**
Процес життя	1,87	0,67	3,26**
Результативність життя	1,42	1,23	2,87**
Локус контролю-Я	1,96	0,97	2,94**
Локус контролю-життя	1,98	1,18	3,69**
Загальний ОЖ	1,86	1,41	2,95**

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$ – міра достовірності відмінностей за t – критерієм Стьюдента.

Виявлено статистичне підвищення показників за усіма шкалами тесту в групі респондентів із середнім рівнем щастя (СРЩ) відносно групи респондентів із низьким рівнем щастя (НРЩ).

За допомогою методики “Шкала суб’єктивного відчуття самотності”

виявлено особливості характеристик самотності у респондентів залежно від рівня щастя.

В таблиці 4 наведено середні бали самотності у респондентів залежно від рівня щастя.

Таблиця 4

Середні бали самотності у респондентів залежно від рівня щастя ($\bar{X} \pm \sigma$)

Шкали	СРЩ	ЗНРЩ	НРЩ	СРЩ-ЗНРЩ	ЗНРЩ-НРЩ	СРЩ-НРЩ
Самотність	37,29±5,21	46,34±6,57	53,27±6,14	3,47**	3,12**	4,76**

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$ – міра достовірності відмінностей за t – критерієм Стьюдента.

У групах респондентів із низьким та зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) отримані дані говорять, що вони відчувають себе повністю самотніми, виключеними іншими та соціально ізольованими від інших. Не можуть розділити з оточуючими свої

переживання, замкнуті в своєму просторі. Їх соціальні стосунки та зв'язки поверхневі, їм важко заводити друзів, їм здається ніби ніхто не розуміє їх.

Отримані результати свідчать, що респонденти з середнім рівнем щастя (СРЩ) включені в соціальні зв'язки з

оточуючими, їм є на кого покластися з близьких і з ким розділити внутрішні переживання, їм вистачає спілкування. Вони не відчувають себе відторгненими, самотніми, ізольованими від інших.

Оцінку достовірності відмінностей характеристик самотності у групах досліджуваних було зроблено за допомогою *t* – критерієм Стьюдента. Між усіма групами досліджуваних існують відмінності за шкалою “самотність”. Всі розбіжності є значущими за критерієм Стьюдента.

Таким чином, отримані у даному дослідженні дані демонструють, що більш 60% респондентів мають низький та знижений рівень щастя, лише 5,4% – високий рівень щастя. Тому нами в якості психологічного супроводу респондентів запропоновано авторську тренінгову програму “Як набути щастя”, яка включала авторські вправи та авторські трансформаційні ігри “Way to success” та “Happy life”, які надають можливість впливу на гармонізацію системи життєвих та професійних цілей.

Програмою психологічного супроводу охоплено 76 осіб під час формуючого експерименту, з яких було

розподілено на дві групи: до контрольної групи увійшли 55 респондентів, які також мали знижений та середній рівні щастя, але не брали участь у тренінговій програмі взагалі, до експериментальної 61 респондент, які мали знижений і середній рівні щастя, що було констатовано під час експерименту.

Констатувальна (перед проходженням програми супроводу респондентами експериментальної групи) серія діагностики відмінностей між досліджуваними контрольної та експериментальної груп не виявила.

Для перевірки ефективності впливу авторської тренінгової програми “Як набути щастя” використовувалися: 1) Оксфордський опитувальник щастя (ОНО), 2) Тест сенс життєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва.

За результатами контрольного дослідження встановлено, що запропонована авторська тренінгова програма “Як набути щастя”, впливає на цільову сферу особистості, що сприяє усвідомленню життєвих і професійних цілей, що виражається у показниках, представлених у таблиці 5.

Таблиця 5

Середні показники сенс життєвих цілей та щастя у респондентів ($\bar{X} \pm \sigma$) до й після участі у тренінгу

Групи	Шкали	Експериментальна група (до тренінгу)	Експериментальна група (після тренінгу)	*	Контрольна група	Контрольна група
НРЩ	Щастя	1,67±0,45	2,54±0,64	*	1,93±0,56	1,82±0,67
	Цілі в житті	28,24±5,28	31,72±5,82	*	27,45±5,16	26,74±5,14
СРЩ	Щастя	3,72±0,81	4,96±0,57	*	3,67±0,63	3,71±0,73
	Цілі в житті	31,23±6,13	35,91±6,17	*	30,21±6,43	29,86±5,69

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$ – міра достовірності відмінностей за *t* – критерієм Стьюдента.

Результати контрольних зрізів, отриманих за методиками “Оксфордський опитувальник щастя” та “Тест сенсжиттєвих орієнтацій” показали, що після проходження тренінгу у респондентів експериментальних груп відбулося статистичне підвищення показників за шкалами “ща-

стя” “та цілі в житті”. Найбільший ефект спостерігається у респондентів групи із середнім рівнем щастя (СРЩ). Отримані після тренінгу дані свідчать про наявність цілей на майбутнє у даної групи випробуваних. Вони відчувають спроможність впливати на важливі події у своєму житті,

можливість керування ними. Їм притаманна емоційна стабільність, рішучість, самоконтроль та стриманість. Вони відчувають радість і перебувають у піднесеному настрої; їм здається, що майбутнє обіцяє багато гарного. Здатні конструктивно й безконфліктно будувати міжособистісні стосунки. Відчувають теплі почуття щодо інших, прихильність і причетність, часто підбадьорюють оточуючих. Такі результати можливо пояснити тим, що представники даних груп (78 %) проживають на відповідній відстані від міст, де ведуться активні бойові дії у країні, а саме м. Львів, Львівська область.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Щастя – стан людини, що відповідає найбільшій внутрішній задоволеності умовами свого буття, повноті і усвідомленості життя, здійсненню свого покликання, самореалізації.

Дослідники виділяють генетичні, біологічні, економічні, культурно-історичні; кліматичні; соціально-психологічні категорії чинників щастя.

До психологічних чинників належать: високий рівень саморозуміння (рефлексії); уміння розуміти свої та чужі емоції; теплі любовні відносини; теплі дружні стосунки; наявність сенсу життя, віра в майбутнє і реалізація сенсу; гармонійні стосунки з оточуючими.

Воєнні події є сильним чинником нещастя. Переживання, пов'язані з цими подіями, деструктивним способом впливають на емоційно-вольову сферу людини, знижують рівень щастя.

У ході емпіричного дослідження виявлено середній (33,46 %), знижений (36,73 %) та низький (29,81 %) рівень щастя у респондентів. Респонденти з низьким та зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) не почувають себе щасливими; дивляться у майбутнє без особливого оптимізму. Їм важко приймати рішення. Вони не відчувають теплих почуттів, особливої прихильності та причетності до інших. Респонденти з

середнім рівнем щастя (СРЕ) іноді відчувають радість; вони дивляться у майбутнє із оптимізмом. У них є відчуття сенсу та мети в житті; іноді здатні вплинути на події, ухвалити деякі рішення. Іноді відчувають прихильність до людей і причетність.

Досліджено особливості сенсжиттєвих цілей у респондентів залежно від рівня щастя. Респонденти з низьким та зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) демонструють невдоволеність своїм теперішнім життям, майбутньому приділяється мало уваги. Не відчувають себе достатньо спроможними контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення. Прагнення реалізації своїх намірів відкладають на невизначений термін, мають високу напруженість, що можливо пояснити певним страхом перед невизначеністю. Респонденти з середнім рівнем щастя (СРЩ) мають більш прозорі цілі, їхнє сьогодні наповнене подіями, враженнями, переживаннями, які їх супроводжують. Вони більш емоційно стабільні; вважають, що можуть керувати подіями в житті.

Досліджено особливості самотності у респондентів залежно від рівня щастя. Респонденти з низьким та зниженим рівнем щастя (НРЩ, ЗНРЩ) відчувають себе повністю самотніми, соціально ізольованими від інших. Респонденти з середнім рівнем щастя (СРЩ) включені в соціальні зв'язки з оточуючими, їм вистачає спілкування.

Доведено можливості авторської тренінгової програми “Як набути щастя”, що позитивно впливає на цільову сферу особистості, що сприяє усвідомленню життєвих і професійних цілей, покращенню стану щастя респондентів.

Подальшою перспективою є розроблення системи психологічного супроводу респондентів: усвідомлення життєвих і професійних цілей, актуалізація сенсу життя, що сприяє покращенню стану щастя респондентів.

Список літератури:

1. Hart, R. (2020), "Positive psychology", Taylor & Francis Group, p. 200
2. Lyubomirsky, S. (2007), "The how of happiness: a scientific approach to getting the life you want", Penguin Audio, p. 366
3. Seligman, M. (2018), "PERMA and the building blocks of well-being", The Journal of Positive Psychology, vol. 13, no. 4. pp. 333 – 335, available at: <https://doi.org/10.1080/17439760.2018.1437466>.
4. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб.: Питер. – 2003. – С. 271
5. Мэй Р. Сила и невинность / Р. Мэй. – М.: Смысл. – 2001. – С. 319
6. Титаренко Т. М. Щастя, здоров'я, благополуччя: досягнення недосяжного / Т. М. Титаренко та ін. // Ракурси психологічного благополуччя особистості: збірник тез доповідей 19 всеукраїнського науково-практичного семінару, 9 червня 2017 р. – Ніжин. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. – 2017

References:

1. Hart, R. (2020), "Positive psychology", Taylor & Francis Group, p. 200
2. Lyubomirsky, S. (2007), "The how of happiness: a scientific approach to getting the life you want", Penguin Audio, p. 366
3. Seligman, M. (2018), "PERMA and the building blocks of well-being", The Journal of Positive Psychology, vol. 13, no. 4. pp. 333 – 335, available at: <https://doi.org/10.1080/17439760.2018.1437466>.
4. Argajl, M. (2003), "The psychology of happiness", SPb.: Piter, p. 271
5. Mejl, R. (2001), "Power and innocence", M.: Smysl, p. 319
6. Tytarenko, T. M. (2017), "Happiness, health, well-being: achieving the unattainable", Perspectives of psychological well-being of the individual: collection of abstracts of the 19th All-Ukrainian scientific and practical seminar, June 9, 2017, Nizhyn. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2022

Роксолана Сірко

доктор психологічних наук, доцент, начальник кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності; Львів, Україна

ORCID: 0000-0002-9398-6272

E-mail: r.sirko@i.ua

Володимир Слободяник

кандидат психологічних наук, доцент, начальник інституту післядипломної освіти Львівського державного університету безпеки життєдіяльності; Львів, Україна

ORCID: 0000-0001-6533-3453

E-mail: slobodyanyk2014@gmail.com

**АРХЕТИПІЧНИЙ ОБРАЗ ВІДЬМИ У ЖІНОЧИХ ІНІЦІАЦІЙНИХ СЮЖЕТАХ
КАЗКОТЕРАПІЇ**

Анотація: стаття присвячена психологічному аналізу образу відьми у жіночих ініціативних сюжетах казкотерапії. Виявлено, що у сучасній культурі різних народів світу існують жіночі образи, які мають схожість як у назві, так і у своїх психологічних характеристиках, основними функціями яких є берегині домашнього вогнища та опіка над дітьми. Етимологічний та лексичний аналіз образів відьми, баби Яги, чаклунки, знахарки, ворожки, жриці показав амбівалентне трактування: з одного боку – це мудра жінка, що відає та володіє потаємними знаннями, має надприродні здібності, лікує, вміє передбачити майбутнє; з другого боку – це зла карга, що приносить біди, ворог, вміє наврочити та зачаклувати. Вивчено як психоаналітична інтерпретація вказує на прояв Архетипів Великої Матері та Дикої Жінки при сприйнятті цих персонажів психікою людини. Визначено три психологічні етапи жіночих ініціативних сюжетів казкотерапії – вихід із зони комфорту, пошук союзників, випробування, психотерапевтичне переосмислення яких дає змогу набуті нові поведінкові паттерни подолання стресових ситуацій.

Ключові слова: казкотерапія, архетипічний образ, відьма, баба Яга, дика жінка, архетип Великої Матері.

Roksolana Sirko

Doctor of psychological sciences, associate professor, head of the department of applied psychology and pedagogy, Lviv State University of Life Safety; Lviv, Ukraine

E-mail: r.sirko@i.ua

Volodymyr Slobodyanyk

Candidate of psychological sciences, associate professor, head of the institute of postgraduate education, Lviv State University of Life Safety; Lviv, Ukraine

E-mail: slobodyanyk2014 @ gmail .com

**THE ARCHETYPICAL IMAGE OF THE WITCH IN WOMEN'S INITIATIVE
PLOTS OF STORY THERAPY**

Abstract: the article is devoted to the psychological analysis of the image of the witch in women's initiation stories of fairy-tale therapy. It was revealed that in the modern culture of various peoples of the world there are female images that are similar both in name and in their psychological characteristics, the main functions of which are keeping the hearth and taking care of children. The etymological and lexical analysis of the images of the witch, grandmother Yaga, sorceress, healer, fortune teller, priestess showed an ambivalent interpretation: on the one hand, she is a wise woman who gives and possesses secret knowledge, has supernatural abilities, heals, can predict the future; on the other hand, it is an evil hag that brings trouble, an enemy, knows how to taunt and cast a spell. The article studies how the psychoanalytic interpretation indicates the manifestation of the Archetypes of the Great Mother and the Wild Woman when these characters are perceived in the human psyche. In our opinion, it is possible to define three psychological stages of women's initiation stories of fairy-tale therapy - exit from the comfort zone, search for allies, tests, psychotherapeutic rethinking of which it is possible to acquire new behavioral patterns for overcoming stressful situations.

Key words: fairy-tale therapy, archetypal image, witch, Baba Yaga, wild woman, archetype of the Great Mother.

Roksolana Sirko, Volodymyr Slobodyanyk

An extended abstract of the paper on subject of:

“The archetypal image of the witch in women's initiative plots of story therapy”

Problem setting. *In the modern culture of various peoples of the world, there are female images that are similar both in name and in their psychological characteristics: the witches Black Annis and Greentooth Jenny (England), the witch Beffana (Italy), Frau Holle (Germany), Wild Woman (Hutsulshchyna), Baba Yaga (Russia), Zolota Baba (Altai), Baba Roga (Croatia), Baba Zima (Bosnia), Baba Ruga (Montenegro), Baba Pektra (Austria, Bavaria), Baba Jedza (Poland), Jerzy Baba (Czech Republic), she-wolf (Mexico). The main functions of these characters are the keepers of the home hearth and the guardianship of children, because they are the ones who kidnap naughty children, and the polite ones are rewarded. In Ukrainian culture, female images of witches, hawks, and sorceress are widely used by writers and poets: in M. Vovchok's work “Chary”, T. Shevchenko's poem “The Witch”, L. Ukrainka's extravaganza drama “Forest*

Song”, L. Borovykovsky's ballad “Charivnytsia”, novels by M. Gogol “The Night before Christmas”, H. Kvitka-Osnovyanenko “The Konotop Witch”, short stories – M. Kotsyubinsky “The Witch”, H. Khotkevich “The Devil”. Why are these images so persistent in the history of mankind that myths, legends, and fairy tales are told about them from generation to generation, they scare children with them, and they are turned to for help in difficult times?

Recent research and publication analysis. *The modern scientific community investigates the mythological origins of the archetypal image of the witch and cites them: either from various pagan goddesses of death and mistresses of the underworld, or from the wives of the main gods who are patrons of marriage, the hearth, and women's crafts. Psychoanalysts study the manifestation of the Archetypes of the Great Mother and the Wild Woman in the*

perception of these characters in the human psyche (S. Bickheuser-Oery, K. P. Estes, T. Zinkevich-Yevstigneeva, E. Ulanova, B. Ulanov), the interaction of archetypal images of mother and daughter (Kerenyi K. Yelevsin), the transformation of heroes (J. Campbell), psychological aspects of the Ukrainian ethnocultural model (V. Kuevda), manifestation of the witch archetype in Ukrainian literature (V. Kmet).

Paper objective. *The purpose of the article is to generalize scientific ideas about the influence of archetypal images of witches on human behavior and their use in women's initiation stories of fairy-tale therapy.*

Paper main body. *The etymological dictionary of the Ukrainian language under the editorship of O.S. Melnychuk explains the word "witch" from the Proto-Slavic "védati" – to give, to know; in the etymological dictionary of M. Fasmer, the word "witch doctor" comes from the Slavic "znakha", which was originally used in the sense of "as one who knows", and then it was already interpreted as "connoisseur" – a sorcerer, that is, these words are not fundamentally had a negative meaning, and, on the contrary, were perceived positively and denoted a knowledgeable person. There is another interesting version about the origin of the word "witch" from the Old Slavic "witch" as a word combination from "vrъdati" – to know, to give and "ma" – mother, that is, "mother who has knowledge". Separately, it is necessary to note the etymology of such a character of folklore as Ukrainian and Russian and "Baba Yaga", which is based on words with the root "yaz", "jez-" with a negative tone: Serbian "jeza" – horror; Bulgarian "enza" – wound, disease; Russian "ulcer" – ulcer; Polish "jędza" – witch. So, the lexical meaning of the word "witch" conceptually reflects directly opposite tendencies in the perception of this image in human consciousness. Yes, on the one hand, this is a knowledgeable woman who helps; an alluring charmer; healer; a seer who foresees the future; on the other hand, it is*

an evil sorceress who can deceive; fortune teller who deceives; an old hag that harms and causes trouble.

According to Jungian psychology, the archetype of the Great Mother has a creative and destructive function, i.e., again, ambivalence, where on the one hand it is creativity, fertility, care for children and the family, and on the other hand it is unrestrained power, aggression, destructive rage. In folklore, the archetype of the Great Mother appears in fairy tales about the heroine's initiation in the form of a stepmother or a witch. In many fairy tales, the main character does not have a mother: she is either not mentioned or dies, but the stepmother is often present, and she is depicted as an evil witch and sorceress. The main character goes through the ordeal of hard work, which, according to V. Balushka, is evidence of girls' initiation rituals – learning women's work – cooking, spinning, cleaning. At the same time, the stepmother wants to destroy the stepdaughter, so that she does not overshadow the beauty and kindness of the stepmother's daughters, but, surprisingly, the girl survives, and the very children whom the stepmother protects remain in the losers. This symbolically depicts the importance for a woman to let her child go in time, that is, to stop being a caring "forgiving mother" and to become at some point a "punishing stepmother" in order to teach the child to survive in the harsh conditions of life.

The expulsion of the child into the forest is also symbolic, which figuratively indicates an adult life full of dangers, it is a kind of social isolation, when the heroine must learn to make decisions on her own. That is, fairy tales show that the symbiotic relationship and despotic love of parents for children indicates a subconscious desire for "possession", control and dominance, which is why the girl needs the aforementioned social isolation for her further development.

Let's consider the archetypal initiation plots of an age crisis, that is, a crisis where the main task is the transition to

other age-related models of behavior, growing up. In most cases, women's initiation tales are connected with survival and learning from witches, grandmother Yaga, sorceresses (Ukrainian fairy tale "Maryka and Baba Witch", English – "Stara Karga", Russian fairy tales – "Baba Yaga" and "Vasilyna the Beautiful", German – "Ms. Metelitsa" and "Frau Truda"), or with survival in difficult changed circumstances, poverty (French fairy tales – "Donkey Skin" and "Cinderella" by Sh. Perrault, English – "Reed Hat", German – "Snow White" by the Brothers Grimm).

In our opinion, several stages can be deduced from the fairy tales about the initiation of the main character. The first is "exiting the comfort zone", where something happens to the heroine, her life changes, while this exit, on the one hand, prompts a dangerous journey, on the other hand, gives a chance for development. At the same time, there are charms from the older women of the family in the fairy tales – this is a doll from the mother in "Vasilina the Beautiful" and "Maryka and the Witch Woman", these are gifts from the aunt in the fairy tale "Baba Yaga", this is advice from the godmother in the fairy tales "Cinderella" and "Donkey Skin". This is the first lesson the heroine receives, when she independently turns to the older women of the family for help, who teach how to behave in difficult situations and suggest the direction of development, because as T. Zinkevich-Evstigneeva points out, "it is impossible to rule one's destiny without revealing one's own will."

The second important stage is the "search for allies", that is, interaction with others, with the help of which the heroine learns a number of skills for salvation and survival. The main psychological meaning concerns the fact that you need to talk to yourself and others in the language of

acceptance, not condemnation. That is, an important message: a young woman will not get anything if she is not able to do it for others: on an intrapsychic level, it is the ability to use masculine power while maintaining feminine care; on the extrapsychic level, what is important is not separation from others "either-or", but cooperation "both to you and to me".

The third important stage is a "test", during which you have to pass the challenges of hard work (tales "The Old Hare", "Maryka and the Witch Woman", "Ms. Metelitsa", "Baba Yaga"), ugly appearance and loneliness (tales "Cinderella", "Reed Hat", "Donkeyskin"). From a psychological point of view, this is the ability to reincarnate, adapt, adapt; it's an important life lesson that today you can be a successful princess and tomorrow an exile in a donkey skin or a reed hat, but you still have to work and survive without losing hope for better times.

Conclusions of the research. The analysis of psychological literature showed that at the symbolic archetypal level, initiation can be interpreted as experiencing an age crisis when a person grows up. Tales related to initiation have a male and female plot, but they are related by the main task – a challenge to fate, a struggle for survival, where the hero or heroine undergoes a difficult test, and as a result acquires new behavioral patterns to overcome stressful situations. In our opinion, several psychological stages can be deduced from the fairy tales about the initiation of the main character: the first one is "getting out of the comfort zone", which gives a chance for development; the second is the "search for allies" who help the heroine learn survival skills in difficult conditions; the third is a "trial" in which you have to pass the challenges of fate. Psychotherapeutic methods of using archetypal images of the witch in fairy tale therapy need further development.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із

важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасній культурі різних

народів світу існують жіночі образи, які мають схожість як у назві, так і у своїх психологічних характеристиках: відьми Чорна Анніс та Зеленозуба Дженні (Англія), чарівниця Беффана (Італія), фрау Холле (Німеччина), Дика баба (Гуцульщина), баба Яга (Росія), Золота Баба (Алтай), баба Рога (Хорватія), баба Зима (Боснія), баба Руга (Чорногорія), баба Пехтра (Австрія, Баварія), баба Єдза (Польща), Єжи Баба (Чехія), жінка-вовчиця (Мексика). Основними функціями цих персонажів є оберіг домашнього вогнища та опіка над дітьми, адже саме вони нечемних дітей викрадають, а чемних нагороджують.

В українській культурі жіночі образи відьми, мавки, чарівниці широко використовуються письменниками та поетами: у творах М. Вовчок “Чари” та “Чортова пригода”; етнографічному збірнику І. Франка “Гуцульські примівки”; поемі Т. Шевченка “Відьма”; драмі В. Винниченка “Чорна пантера та білий ведмідь”; романі М. Булгакова “Майстер та Маргарита”; драмі-феєрії Л. Українки “Лісова пісня”; баладі Л. Боровиковського “Чарівниця”; повістях – М. Гоголя “Ніч перед Різдвом”, Г. Квітки-Основ’яненка “Конотопська відьма”, О. Кобилянської “В неділю рано зілля копала”; оповіданнях – Г. Данилевського “Біс на вечорниці”, М. Коцюбинського “Відьма”, Х. Купрієнка “Недобрий віщун”, І. Нечуй-Левицького “Чортяча спокуса”, О. Стороженка “Жонатий чорт” та “Закоханий чорт”, Г. Хоткевича “Дияволиця”. Постає питання щодо живучості образів в історії людства, що про них із покоління в покоління переповідають міфи, легенди, казки, ними лякають дітей, і до них же звертаються про допомогу у скрутні часи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор. Сучасна наукова спільнота досліджує міфологічні витoki архетипічного образу відьми та наводить

їх: або ж від різноманітних язичницьких богинь смерті та володарок потойбічного світу – праслов’янська Мара, скандинавська Гель, індійська Калі, давньогрецька Геката, що символізують зміни природного циклу й єдність життя та смерті; або ж від дружин основних богів, які є покровительками шлюбу, домашнього вогнища та жіночих ремесел: скандинавська Фрігг – дружина Одина, давньогрецька Гера – дружина Зевса, праслов’янська Макош – дружина Велеса (Дж. Болен, Дж. Кемпбелл, У. Лобач, Г. Грицкова, Ю. Степанов). Психоаналітики вивчають прояв Архетипів Великої Матері та Дикої Жінки при сприйнятті цих персонажів у психіці людини (С.Бикхойзер-Оэри, К. Естес, Т. Зінкевич-Євстигнеєва, Є. Уланова, Б.Уланов), взаємодію архетипічних образів матері та доньки (Керенї К. Єлевсін), трансформацію героїв (Дж. Кемпбелл), психологічні аспекти української етнокультурної моделі (В. Куєвда), прояв архетипу відьми в українській літературі (В. Кметь).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проведений аналіз наукових публікацій та досліджень щодо архетипічного образу відьми у жіночих ініціативних сюжетах казкотерапії дозволив визначити, що поряд із значною теоретичною розробленістю зазначеної проблеми, існує певний дефіцит наукової інформації щодо впливу даних архетипів на поведінку особистості, розробці психотерапевтичних методів із використанням вищезазначених персонажів, які б допомогли навчити використовувати дику силу внутрішньої жінки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є узагальнення наукових уявлень щодо впливу архетипічних образів відьми на поведінку людини та використання їх у жіночих ініціативних сюжетах казкотерапії.

Виклад основного матеріалу

дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Етимологічний словник української мови за редакцією О. Мельничука пояснює слово “відьма” від праслов’янського *vědati* – відати, знати [1, с. 396]; у етимологічному словнику М. Фасмера слово “знахар” походить від слов’янського “знаха”, що спочатку вживалося у значенні “як той, що знає”, а потім вже тлумачилося як “знатник” – чаклун [2], тобто в основі своїй ці слова не мали негативного змісту, а навпаки, сприймалися позитивно та називали знаючу людину. Існує ще одна цікава версія про походження слова “відьма” від старослов’янського “відьма” як словосполучення від “вѣдати” – знати, відати та “ма” – матір, тобто “матір, яка має знання” [4]. В Академічному тлумачному словнику української мови за редакцією І. Білодіда [5] термін “відьма” трактується як “жінка, яка, знаючись із нечистою силою, завдає людям шкоди»; “ворожка” – це жінка, яка вгадує майбутнє, пророкує; “знахарка” – “це людина, яка лікує різними немедичними засобами. Кембріджський тлумачний словник [7] чарівницю – “*charmer*” – трактує як людину, яка використовує чарівність, щоб впливати на інших людей у своїх цілях; чародійку, чаклунку (“*sorceress*”) трактує як “жінку, яка володіє магічними здібностями і використовує їх, щоб нашкодити іншим людям”, каргу (“*hag*”) як потворну стару жінку, особливо неприємну або жорстоку, а відьму (“*witch*”) як жінку, яка володіє магічними здібностями та використовує їх, щоб нашкодити або допомогти іншим людям, тобто функції відьми, на відміну від чаклунки та карги, не лише у завданні збитків, а й у допомозі іншим. Окремо потрібно зазначити етимологію такого персонажу фольклору як українська та російська “Баба Яга”, де в основі лежать слова з коренем “яз”, “ез” негативного відтінку: сербське “*језа*” – жах; болгарське “*енза*” – рана, хвороба;

російське “язва” – виразка; польське “*jędza*” – відьма. Отже, лексичне значення слова “відьма” концептуально відображає прямо протилежні тенденції при сприйнятті цього образу людською свідомістю. Отже, одного боку – це знаюча жінка, яка допомагає; чарівниця, що приваблює; знахарка, що лікує; провидиця, що передбачає майбутнє; з іншого – це зла чаклунка, яка може наврочити; ворожка, яка обманує; стара карга, яка шкодить та викликає біди.

Юнг К. вводить поняття архетипу – універсального утворення у психіці людини, які дають можливість безперервного переходу життєвого досвіду від одного покоління до іншого незримим енергетичним каналом, які символічно проявляються у казках, міфах, легендах. Відповідно до юнгівської психології архетип Великої Матері має творчо-руйнівну функцію, тобто амбівалентність, де з одного боку – це творчість, родючість, опіка над дітьми та родиною, з іншого – нестримна сила, агресія, руйнівна лють. К. Естес у своїй праці “Та, що біжить із вовками” аналізує Архетип Дикої Жінки, який вона трактує як інстинктивну силу з даром передбачування та таємними знаннями.

З психологічної точки зору архетип відьми, як зворотної сторони архетипу Великої Матері, як зазначають Анн і Баррі Уланови, “дає нам дозвіл відчувати лють та заздрощі, вчить приймати своє бажання отримувати перемогу над іншими та насолоджуватись тріумфом” [6, с.1]. “Лють відьми” – це неординарна, дика сила, яка може бути як руйнівною, так і творчою, яка дає можливість вижити в ситуаціях небезпеки та боротьби. Проте вищезазначені дослідники підкреслюють, що “комплекс чаклунки” дає можливість зіштовхнутися з тією стороною дикої жінки всередині нас, яка здатна використовувати ресурс “підсвідомої холодності”, коли це необхідно. З одного боку вона може проявлятися у сексуальній фригідності,

нездатності взаємодіяти з дітьми, несприйнятті та презирстві до тих, хто має іншу думку; з іншого – в ситуаціях кризи та боротьби за виживання ця дозована холодність охороняє психіку та дає можливість зберегти внутрішні сил, щоб прийняти життєвий виклик та подолати перепони долі. Мудрість відьми якраз і є у тому, щоб сприймати життя реально, з усіма його несподіванками та негараздами, навчитися взаємодіяти у цьому світі.

У фольклорі архетип Великої Матері проявляється у казках про ініціацію героїні в образі мачухи або відьми. У багатьох казках у головної героїні відсутня рідна матір: за неї або не згадується, або вона помирає, – проте часто присутня мачуха, при цьому її зображують як злу відьму та чаклунку. Так, у німецькій казці “Пані Метелиця” в інтерпретації братів Грімм мачуха хоче зжити зі світу дівчину і відправляє її на загибель до колодязя, де головна героїня знаходить роботу у відьми; у французькій казці Шарля Перро “Попелюшка” мачуха змушує дівчину виконувати найважчі завдання та спати у попелі; в українській народній казці “Дідова дочка та бабина дочка” – відправляє пасербицю працювати наймичкою до відьми, де вона виконує усю брудну роботу; у російській казці “Василина Прекрасна” зі збірки О. Афанасьєва мачуха посилає дівчину до лісу на загибель до баби Яги; у словацькій народній казці “Дванадцять місяців” – змушує виконувати нездійснені бажання (посеред зими з лісу принести фіалки, суниці, червоні яблука). Як бачимо, головна героїня проходить через випробування важкою роботою, що, на думку В. Балущки, є свідченням дівочих ініціаційних ритуалів – навчання жіночої роботи: варіння їжі, прядіння, прибирання. При цьому мачуха хоче знищити пасербицю, щоб вона не затьмарювала красою та добротою її дочок, але, на диво, дівчина виживає, а у програші залишаються якраз ті діти, яких

вона захищає. Це символічно зображує важливість для жінки вчасно відпустити свою дитину, тобто перестати бути опікуючою “всепробачаючою мамою” і стати в якійсь певний момент “караючою мачухою”, щоб навчити дитину виживати в суворих умовах життя. Саме мачуха посилає дитину на загрозливий випробування, які дають можливість дитині подорослішати та відчувати свою силу, тобто пройти обряд ініціації. Так, відьма Лоухі з відомого фінського епосу “Калевала” – рідкозуба стара, яку часто порівнюють зі Сніговою Королевою, спочатку підтримує головного героя: “Розкажи свої нещастя та долю свою повідай”, навіть видає за нього свою доньку заміж. Проте, коли герой не вберіг доньку і вона загинула, відьма намагається йому помститися та бореться з ним.

Функції підтримки героя чи героїні виконує і російська Баба Яга: вона впізнає його за запахом, з’ясовує його потреби, “кормить та поїть”, топить баньку та дає йому завдання, які потрібно виконати. На думку В. Проппа, це відлуння старовинного обряду ініціації героя, тобто символічної смерті через “піч Баби Яги”, коли герої відроджуються у новій якості. Як вказує Т.Зінкевич-Естигнеєва, вона вчить дівчину “здатності правити своєю долею”, тобто технологіям впливу на власне життя та корекції негативних подій [3].

Символічним є і вигнання дитини до лісу, що в переносному значенні вказує на доросле життя, сповнене небезпек. Це своєрідна соціальна ізоляція, коли героїня має навчитись самостійно приймати рішення. Недарма у деяких казках саме батько, а не мачуха, веде дівчину до лісу, як у казці “Дідова дочка та бабина дочка”, або ж виганяє дитину з дому, як у англійській народній казці “Очеретяна шапка”. Нерідко постать батька, на відміну від матері, фігурує у дівочих ініціаційних казках, що є проявом “комплексу Електри”, поняття якого ввів К. Юнг, та свідчить про підсвідомий емоційно-сексуальний потяг дівчинки до

батька, ворожі відчуття до матері. Постає батька виступає як перший представник чоловічої статі, стосунки з яким накладають свій відбиток на її подальше статеве життя. Це символічно пояснюється у казках: у французькій народній казці в обробці Шарля Перро “Віслюкова шкура” король хотів одружитися на своїй пасербиці та змушує її втекти з дому; у казці в інтерпретації Марі Лепренс де Бомон “Красуня та Чудовисько” вчинок батька, який зірвав квітку в чужому саду, спонукав дівчину пожертвувати собою та вийти заміж за Чудовисько; у англійській народній казці “Очеретяна шапка” ображений батько виганяє доньку з дому, оскільки вважає її любов до нього недостатньою. Тобто казки показують, що симбіотичні стосунки та деспотична любов батьків до дітей свідчать про підсвідоме прагнення “володіння”, контролю та домінування, саме тому для подальшого розвитку дівчини їй потрібна вищезазначена соціальна ізоляція, зокрема від батька, щоб вона могла побудувати в майбутньому свої стосунки з чоловіком.

Архетип є цілісним утворенням, а комплекс – це лише його частина, яка констелується навколо архетипічного ядра. Як зазначає Мюррей Стайн, комплекси потрібно ховати, бо заважають людині розвиватися, а архетипи – воскресати. У казках показані всі труднощі, з якими зіштовхується відьма, тобто всі її темні сторони: заздрість до молодості та краси доньки у казці “Білосніжка”; сприйняття однієї дитини та нелюбов до іншої у казці “Бабина донька та дідова донька”; ревності до чоловіка, коли жінка, що помирала, взяла з чоловіка обіцянку женитися лише тоді, коли знайде крашу за неї – у казці “Віслюкова шкіра”; деспотизм до близьких, що приводить до їхньої зради та, як наслідок, до самотності відьми – у казці “Баба Яга”. Все це темні сторони “комплексу чаклунки”.

Відьма є уособлення жіночої сили та сексуальності, проте як розповідають

казки, одним із важких життєвих труднощів архетипу відьми є стосунки з протилежною статтю. З одного боку, вони їм допомагають, іншого – конкурують та прагнуть домінувати. Так, у казці “Мар’я Моріївна” зі збірки О. Афанасьєва все було добре, доки царевич не ослушався дружини і не відпустив Кошія. І тоді йому довелося вже самостійно рятувати жінку, яку злодій викрав, тобто продемонструвати свою силу та мужність, подорослішати. Те ж саме можна спостерігати у російській казці “Царівна жабка”, де головна героїня, яка здатна перевтілюватися, допомагає головному герою доти, доки він не спалив її жаб’ячу шкірку, що символічно трактується як внутрішню сутність. І тоді вона карає головного героя, який має пройти важкі випробування, щоб повернути собі дружину та довести, що він гідний бути разом з нею. Це символічна чоловіча ініціація – боротьба за свою любов, за свій вибір. Часто відьма виступає у ролі “фатальної жінки” як у польській казці “Цвіт папороті” – загадкова, внутрішньо вільна, твердо впевнена у своїх силах, вона дає чоловікові свободу і вимагає собі того ж самого, проте не всі чоловіки здатні витримати такі стосунки. Отже, сила та знання відьми у стосунках із чоловіками відіграють як позитивну, оскільки спонукають на звернення, так і негативну роль – конкурують та пригноблюють їхню самостійність.

Ще одним негативним проявом комплексу чаклунки є заздрість до молодості та краси молоді дівчини, часто у казках якою є пасербиця, що яскраво описано у казці “Білосніжка”, де відьма-мачуха постійно себе порівнює з нею. Саме розквітла краса дівчини викликає у неї лют, оскільки нагадує про швидкоплинність власного життя. Це досить часто можна спостерігати у психологічному консультуванні, коли за допомогою звертаються дорослі жінки, які очікують від власної матері радості за їхні успіхи, а отримують приниження

своїх досягнень. І тоді за допомогою казкотерапії через символічні образи приходиться усвідомлення вчинків матері, де є заздрість до успіхів доньки, а її дорослішання нагадує їм про власну старість та втрату влади над дитиною. Потрібно зазначити, що у прагненні до влади над близькими немає нічого спільного з любов'ю, це бажання тримати все під своїм контролем з часом приводить або до бунту дітей, який відьма сприймає як зраду, або до знищення їхньої здатності до самостійності у прийнятті рішень і, як наслідок, до невміння переборювати труднощі.

Негативним проявом є і емоційне відчуження одних дітей, а беззаперечне прийняття інших, що чітко прослідковується у казці “Дідова донька та бабина донька”. З психологічної точки зору витоками цього можуть бути: прояв так званого “комплексу Електри”, коли мама більше любить сина, ніж доньку; прояв ревності – коли духовна близькість та зовнішня подібність дівчини до батька викликає у матері неприйняття; прояв психологічної несумісності матері та доньки, що часто відбувається тоді, коли вони схожі за рисами характеру. Проте, і це добре видно з казок, що ми розглядали вище, саме “включивши” мачуху, можна навчити дитину переборювати труднощі. Так, дідова донька успішно проходить ініціацію, а бабина улюблениця, яка звикла до ледарства, не може впоратися з життєвими викликами.

Розглянемо архетипічні ініціаційні сюжети вікової кризи, тобто де основним завданням є перехід на інші вікові моделі поведінки, дорослішання. Жіночі ініціаційні казки в більшості випадків пов'язані або з виживанням та навчанням у відьми, баби Яги, чаклунки (українська казка “Марійка та баба-відьма”, англійська – “Стара карга”, російські казки – “Баба Яга” та “Василина Прекрасна”, німецькі – “Пані метелиця” та “Фрау Труда”), або з виживанням у важких змінених обставинах, злиднях

(французькі казки – “Віслюкова шкура” та “Попелюшка” Ш. Перро, англійська – “Очеретяна шапка”, німецька – “Білосніжка” братів Грімм).

На нашу думку, можна виокремити декілька етапів із казок про ініціацію головної героїні. Перший – це “вихід із зони комфорту”, де з героїнею щось трапляється, її життя змінюється, при цьому цей вихід, з одного боку, спонукає до небезпечної мандрівки, з іншого боку, дає шанс для розвитку. Так, як в українській казці “Марійка та баба-відьма” та у російській “Баба Яга”, у французьких “Попелюшка” та “Віслюкова шкура”, німецьких “Пані Метелиця” та “Білосніжка” – це смерть матері дівчини та поява мачухи, яка виступає у ролі недоброчливого персонажу, що хоче знищити героїню; у англійській казці “Очеретяна шапка” – це вигнання рідним батьком, який не вірить у любов доньки. Тобто ці події вчать сприймати світ та людей у ньому у всій його непередбачуваності та несправедливості. При цьому у казках є обереги від старших жінок своєї родини – це лялька від матінки у “Василині Прекрасній” та “Марійка та баба-відьма”, це подарунки від рідної тітки у казці “Баба Яга”, це поради від хрещеної матері у казках “Попелюшка” та “Віслюкова шкура”. Це перший урок, який отримує героїня, коли вона самостійно звертається про допомогу до старших жінок роду, які вчать способу поведінки у скрутних ситуаціях та підказують напрямок розвитку, бо як вказує Т. Зінкевич-Евстигнеєва, “правити своєю долею без виявлення власної волі неможливо” [3, с.4].

У той же час у казках є важливе попередження про негативну сторону самостійності, впертість та нездатність прислухатися до порад старших. Так, у казці “Фрау Труда” братів Грімм розповідається про дівчинку: “Була вона вперта і надто цікава. Бувало, батько з матір'ю їй щось скажуть, а вона їх не послухається, – ну, як тут лихо не станеться?” Вона пробирається у

будиночок відьми, не звертає уваги на попереджуючі знаки та наївно відповідає на відьмині питання, що свідчить про її інфантильність, адже вона не повірила батькам, не довірилась знанням, не змогла протистояти відьмі, а навпаки впала у залежну поведінку та виконала всі накази відьми, яка її знищила.

Другий важливий етап – це “пошук союзників”, тобто взаємодія з іншими, за допомогою котрих героїня освоює ряд навичок для спасіння та виживання. Так, у англійській казці “Стара карга” розказується про декількох дівчат, які одна за одною ставали служницями відьми, знаходили у неї золото та тікали з ним, при цьому зустрічаючи на своєму шляху корову, яку потрібно було подоїти, бо вим’я було повне молока; старого коня з пораненою спиною та брудними копитами, якого потрібно помити; дерево, яке низько схилилося до землі, плоди якого потрібно збирати. Дві перші дівчини не допомогли, і відьма їх нагнала. А третя прийняла зовсім інше рішення, подоїла корову, помила коня і збрала персики, тобто виконала прохання, а за це вони допомогли їй заховатися від карги. Як вказують Анн і Баррі Уланов, з психоаналітичної точки зору корова асоціюється з первинним аспектом фемінності – материнським інстинктом, зі здатністю жінки піклуватися за дітей; стара шкапа символічно пояснює ставлення до життя та смерті та прийняття їх на психологічному рівні; персикове дерево як символ жіночої сексуальності, де плоди символізують сексуальну зрілість та здатність насолоджуватися [6]. Тобто основний урок цієї казки – молода жінка нічого не отримає, якщо вона не здатна зробити це для інших: на інтрапсихічному рівні – це здатність користуватися маскуліною силою та зберігати при цьому фемінну турботливість; на екстрапсихічному рівні – важливим є не сепарація з іншими “або-або”, а кооперація “і тобі, і мені”.

Постає питання про необхідні способи взаємодії з оточуючими для

спонукання їх прийти тобі на допомогу. В російській казці “Баба Яга” чітко дається відповідь на це питання – героїня піклується про помічників відьми: віддає хустинку працівниці, пригощає kota м’ясом, кормить хлібом псів, змащує ворота маслом та підв’язує гілки берізиці. Як зазначає Т. Зінкевич-Евстигнеєва, працівниці, яка топить баньку, символізує принцип чистоти внутрішнього світу (тримати душу в чистоті); кіт, який пряде – усвідомлення власних потреб та навички моделювання подій (ткати нитку долі); собаки, які гавкають на героїню – здатність регулювати власні страхи, тривоги, сумніви (накормити страхи); ворота, які відкривають шлях – це оцінка ризиків та здатність стратегічного планування (щоб все йшло як по маслу); берізка, яка гілками закриває очі – це вміння протистояти жіночим ілюзіям (підв’язати гілки, щоб відкрити очі) [3]. Наприкінці казки, коли Баба Яга запиує, чому ж її помічники перейшли на сторону дівчинки, кіт відповідає: “Багато років тобі служу, а ти навіть кісточкою не пригостила. А дівчинка м’ясо дала”. Тобто основний психологічний зміст стосується того, що як із собою, так і з іншими потрібно розмовляти мовою прийняття, а не осуду.

Подібна казка є і у українського народу – “Марійка та Баба-відьма”, де дівчинка також переманює помічників на свій бік: дарує хусточку наймиці, коту дає смачний пиріг, песику – хліб, браму змащує маслом, а берізиці приносить «коновку води, аби підлити коріння”. При цьому є важливий меседж казки як переборювати страх – “чия відвага, того й перемога”, проте дії дівчинки щодо переманювання помічників відрізняються в українській та російських казках. Так, на нашу думку, якщо у російській казці вона годує м’ясом, що на символічному рівні свідчить про хижацькі наміри кочівників, то в українській культурі, яка споконвіку була культурою землеробів,

згадується лише хліб та пиріг. Так само відрізняється і турбота про берізку, яка символізує стосунки з протилежною статтю: у росіян підв'язують гілки, які б'ють по очах, тобто відкривають очі на жіночі ілюзії щодо протилежної статі, а в українців – поливають коріння водою, яка є першочерговою для виживання, тобто турбуються, підживлюють, підтримують.

Третій важливий етап – це “*випробування*”, при якому потрібно пройти виклики важкою роботою (казки “Стара карга”, “Марійка та баба-відьма”, “Пані Метелиця”, “Баба Яга”), негарним зовнішнім виглядом та самотністю (казки “Попелюшка”, “Очеретяна шапка”, “Вісляча шкура”). З психологічної точки зору, це здатність перевтілюватися, пристосовуватися, адаптуватися; важливий життєвий урок, що сьогодні ти можеш бути успішною принцесою, а завтра – вигнанцем у віслюковій шкурі чи очеретяній шапці, проте все рівно потрібно працювати та виживати, не втрачаючи надії на кращі часи. Так, у російській казці “Василіса Прекрасна” Баба Яга дає героїні завдання “двір вичистити, хатинку вимести, обід зварити, білизну приготувати, почистити пшеницю від чорноти, мак відчистити від землі”, тобто вона перевіряє чи готова дівчина вистояти у скрутні часи. А потім вже відповідає на її запитання: “Питай, лише не всяке питання до добра веде, багато будеш знати, скоро зістаришся”. І тут же вчить героїню: “Добре, що ти питаєш лише про те, що бачила за двором, а не в дворі! Я не люблю, щоб у мене сміття з двору виносили і дуже цікавих з'їдаю”. Тобто Баба Яга виступає в ролі Дикої Матері, яка може навчити наводити лад у своїй душі, переборювати життєві труднощі та взаємодіяти з оточуючими.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у

Список літератури:

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т.// Ред. кол.: О. С.

даному напрямку. У підсумку зазначимо, що аналіз фольклорного матеріалу показує двоякість образу відьми: це і сильна жінка – партнерка чоловікові, яка допомагає йому знаннями і спонукає його до самостійного вирішення проблем; і мудра мати, яка захищає дітей, опікується ними і вимогливо привчає їх до роботи. І в той же час відьма може бути і емоційно холодною матір'ю, яка своїм неприйняттям травмує дітей, і фатальною жінкою, яка знищує слабшого за себе героя. Також виявлено, що психоаналітична інтерпретація вказує на прояв Архетипів Великої Матері та Дикої Жінки при сприйнятті цих персонажів психікою людини, що можливо використовувати у психотерапевтичній роботі.

Аналіз психологічної літератури показав, що на символічному архетипічному рівні можна трактувати ініціацію як переживання вікової кризи, коли людина дорослішає. Казки, які пов'язані з ініціацією, бувають із чоловічим та жіночим сюжетом, проте їх споріднює основне завдання – це виклик долі, боротьба за виживання, де герой чи героїня проходять важке випробування, і як наслідок, набувають нові поведінкові паттерни подолання стресових ситуацій. На нашу думку, можна виокремити декілька психологічних етапів із казок про ініціацію головної героїні: перший – це “вихід із зони комфорту”, який дає шанс для розвитку; другий – це “пошук союзників”, які допомагають героїні засвоїти навички виживання у важких умовах; третій – це “випробування”, при якому потрібно пройти виклики долі. Подальшого розроблення потребують психотерапевтичні методи використання архетипічних образів відьми у казкотерапії.

Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка. – 2012. – Т.6. – С. 568

2. Этимологический словарь русского языка М. Фасмера. 1-е издание: 1964 – 1973. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%BA/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%8C> (Дата звернення: лютий 19, 2022)

3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Он и она. Тайный шифр сказки отношений / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – “Мультимедийное издательство Стрельбицкого”. – 2013

4. Кметь В. С. Архетип відьми в українській літературі XIX–XX століття / В. С. Кметь // Дис. канд. філол. н.: 10.01.01. Львівський національний університет ім.І. Я. Франка. – Львів. – 2017. – С. 234

5. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка. – 1970 – 1980. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (Дата звернення: лютий 19, 2022)

6. Уланов Э., Уланов Б. Ведьма и Клоун. Два архетипа человеческой сексуальности / Э.Уланов, Б.Уланов. Москва: “Касталия”. – 2019. – Ч1. – С. 384

7. Cambridge Academic Content Dictionary, available at:<https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/sorceress> (Date of application: February 19, 2022)

References:

1. Melnychuk, O. S. (Eds.), Bilodid,

I. K., Kolomiets, V. T., Tkachenko, O. B. (2012), “Etymological dictionary of the Ukrainian language Vols. 1 – 7”, Kyiv.: Naukova dumka, t. 6, p. 568

2. Fasmera, M. (1964 – 1973) “Etymological dictionary of the Russian language”, available at: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%BA/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%8C> (Date of application: February 19, 2022)

3. Zynkevych-Evstyhneeva, T. D. (2013), “He and she. The secret cipher of the fairy tale of relations”, Multymedynoe yzdatelstvo Strelbytskoho

4. Kmet, V. S. (2017), “The archetype of the witch in the Ukrainian literature of the XIX– XX centuries”, Candidate’s thesis philosophy science, Lviv: National University, p. 234

5. Bilodida, I. K. (Eds.) (1970 – 1980), “Dictionary of the Ukrainian language Vols. 1-7”, Kyiv : Naukova dumka , available at: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (Date of application: February 19, 2022)

6. Ulanov, E., Ulanov, B.(2019), “Witch and Clown. Two archetypes of human sexuality”. Moskva: Kastalyia, part 1, p. 384

7. Cambridge Academic Content Dictionary, available at: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/sorceress> (Date of application: February 19, 2022)

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2022

Ніна Підбуцька

доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний Технічний Університет “Харківський Політехнічний Інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-5319-1996
E-mail: nina.pidbutska@khpi.edu.ua

Євгеній Мартиненко

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний Технічний Університет “Харківський Політехнічний Інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-8673-267x
E-mail: evgenmartunenko13@gmail.com

**ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛО-ПЕДАГОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ В
ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Анотація: в статті з’ясовано, що формування лідерської компетентності у майбутніх психологів є надзвичайно запитаним. Спираючись на дослідження науковців, було розглянуто сутність понять “лідер”, “лідерська компетентність”. В дослідженні зазначено, що ефективне формування лідерської компетентності відбувається шляхом набуття індивідуумом успішного лідерського досвіду в моделюючих тренінгових ситуаціях. Для перевірки ефективності психолого-педагогічного тренінгу, спрямованого на формування лідерської компетентності майбутніх психологів нами було організовано педагогічний експеримент, констатувальний етап якого проходив осіннього семестру 2021/2022 навчального року НТУ “ХПІ”.

Ключові слова: лідер, лідерська компетентність, психолого-педагогічний тренінг, майбутні психологи .

Nina Pidbutska

doctor of psychological sciences, professor of the department of pedagogy, psychology of social systems management named I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: nina.pidbutska@khpi.edu.ua

Yevhenii Martynenko

graduate student, of the department of pedagogy, psychology of social systems management named I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: evgenmartunenko13@gmail.com

**FORMATION OF LEADERSHIP COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS
BY MEANS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL TRAINING IN THE
PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING**

Abstract: the article found out that the formation of leadership competence among future psychologists is now becoming acutely relevant. Based on the research of scientists, the essence of the concepts of “leader” and “leadership competence” was considered. The study states that the effective formation of leadership competence takes place through the individual's acquisition of successful leadership experience in simulated training situations. In order to check the effectiveness of the psychological and pedagogical training, aimed at forming the leadership competence of future psychologists, we organized a pedagogical experiment, the ascertainment stage of which took place in the autumn semester of the 2021/2022 academic year of the NTU “KhPI”.

Key words: leader, leadership competence, psychological and pedagogical training, future psychologists.

Nina Pidbutska, Yevhenii Martynenko

An extended abstract of the paper on subject of:

“Formation of leadership competence of future psychologists by means of psychological and pedagogical training in the process of professional training”

***Problem setting.** Nowadays, when the world is changing very rapidly, the job market competition is also growing with it. Each specialist must have not only high professional competence level, but also a significant list of soft skills. According to the reports of the World Bank in recent years, leadership appears as one of the most high-demanded characteristics of a modern specialist.*

Along with that, there is a widespread prejudice among the general public that leadership is needed primarily by managers and those specialists who work with large groups of people. But for some specialties, leadership is not needed at all. It should be noted that this is completely different from today's realities. Such specialties often include psychology, because there is an image of psychologists as loners, focused on analytical activity. Modern psychologists work in various fields and directions, interacting both with individual clients and with groups of people; therefore they need purposeful leadership development both for ensuring professional success, as well as for organizing personal self-development.

***Recent research and publications analysis.** Scientific works of modern scientists dealing with the problem of formation of leadership competence are analyzed.*

D. McClelland's ideas about the existence of general competence, which is present in all people and changes depending on age, are important for our research. The definition of this category, in our opinion, makes it possible to optimize at a certain stage the efforts of students and a teacher in the field of mastering general methods of activity and implementing them in practice.

In M. McGregor's works, leadership competence is considered as a set of general personal characteristics that are intrinsic of leaders and contribute to realization of achievements. With these characteristics, the author explains leader's understanding of his role, instruments of influence and power, ability to take responsibility and make decisions, be a role model, etc.

Bauman J. reveals the meaning of the concept of “leadership competence” from the point of both individual traits and skills. Maintaining leadership competence

according to such approach is a combination of personal qualities and acquired skills related to goal-setting, management, persuasion, and conflicts resolution.

Thus, the formation of leadership competence involves not only development of new and improvement of inherent qualities, but also the acquisition of abilities and skills.

For the effective development of leadership competence, it is necessary to remember the inseparable unity of theory and practice. Before solving the existing problem, the leader needs to understand its essence, evaluate the available resources, determine the solutions, and then choose an adequate course of action and get to work.

Therefore, the most suitable approach is a combination of theoretical knowledge and practical exercises in the training of future specialists. Best of all theory and practice are combined in psychological and pedagogical training.

Psychological and pedagogical training is a multifunctional method of training based on voluntary and creative by its nature interpersonal interaction between the tutor and participants, and aimed at qualitative subjectively significant transformations of internal psychological world of participants of this interaction, which includes using both psychological and pedagogical methods.

In our opinion, educational opportunities of psychological and pedagogical training can be used in leadership training to the full extent. Mastering of various psychological techniques by training participants allows to increase their professional competence and optimize the style of managerial interaction with others. In such type of training, learning process is carried out in two main directions, which involves mastering of general effective methods and techniques of social interaction, as well as special knowledge and professional methods of managerial interaction.

Paper objective. The object of the article is the experimental verification of the

possibilities of forming the leadership competence of future psychologists by means of psychological and pedagogical training.

Paper main body. Training is designed in accordance with organizational, procedural and ethical principles, as well as the principles of creating training environment and participant's behavior.

According to selected components of the model of leadership competence, comprehensive training program consists of two sequentially constructed stages-modules: personal and organizational-leadership.

Personal module is aimed at formation of participants' motivation and desire for leadership, leadership worldview and self-concept, increasing level of moral normativity and socialization, as well as development of interpersonal feelings and communicative competence, ability to take into account both group's and its individuals' interests in their activities.

Organizational-leadership module is conducted with a training group and is aimed at being formed in moduled situations and managerial interaction of organizational leaders with subordinates and strengthening their leadership image in the eyes of group mates.

Conclusions of the research. Results obtained indicate effectiveness of the proposed psychological and pedagogical training in the process of formation leadership competence of future psychologists and perspectives of its use in professional training of psychologists.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Світ дуже швидко змінюється сьогодні, одночасно зростає конкуренція на ринку праці. Кожен фахівець повинен мати не лише високий рівень професійної компетентності, а також значний перелік soft skills. Відповідно до звітів Світового банку за останні роки лідерство фігурує як одна з найбільш затребуваних характеристик сучасного фахівця.

Панує поширене упередження у суспільстві про те, що лідерство як компетентність необхідна передусім управлінцям та тим фахівцям, що працюють із великими групами людей. Натомість для деяких спеціальностей лідерство не потрібно взагалі. Маємо відзначити, що це цілковито розходиться з реаліями сьогодення. Часто до таких спеціальностей зараховують психологію, адже існує уявлення про психологів як самітників, спрямованих на аналітичну діяльність, проте зараз вони працюють у різних сферах, зокрема взаємодіючи як із окремими клієнтами, так і з групами людей, тому природною є потреба цілеспрямованого розвитку лідерської компетентності у них як складової особистості для забезпечення професійної успішності й організації особистісного саморозвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проаналізовано наукові праці сучасних вчених, що займаються проблемою формування лідерської компетентності.

Аналізуючи феномен лідерства, ми виходили з визначення лідерства, запропонованого О. Романовським, який вважає лідером особистість із можливостями вести за собою команду під час досягнення спільної мети. Дослідник підкреслює, що лідер неможливий без команди. І ось саме побудова команди з групи людей є одним із показників здатності до лідерства [1].

Важливими для нашого дослідження є ідеї Д. МакКлелланда про існування загальної компетентності, що присутня у всіх людей і змінюється залежно від віку [2]. Визначення цієї категорії, на наш погляд, дає змогу оптимізувати на певному етапі зусилля студентів і педагога щодо оволодіння загальними способами діяльності та їхньої реалізації.

У роботах зарубіжних дослідників можна виокремити різні визначення поняття “компетентність”:

– цільовий процес оволодіння та консолідації набору умінь, необхідних для діяльності в одній або більшій кількості життєвих ситуацій;

– сукупність характеристик особистості, які впливають на виконання роботи (діяльність, поведінка) [3];

– базова характеристика фахівця, мотивація, якісний склад характеру, вміння, соціальна роль чи сукупність знань, які визначають ефективність діяльності в конкретній ситуації [4];

– здатність діяти відповідно до вимог, що передбачені певними спеціальностями. Таким чином, компетентність є сукупністю норм, які конкретизують певну професію або роль [5].

В роботах М. Макгрегора лідерська компетентність розглядається як набір загальних особистісних характеристик, які властиві лідерам і сприяють реалізації досягнень. Таким є розуміння лідером своєї ролі, інструментів впливу та влади, здатності брати на себе відповідальність і приймати рішення, служити прикладом для наслідування та ін. [6].

Бауман Дж. розкриває зміст поняття “лідерська компетентність” із позицій як індивідуальних рис, так і умінь [7]. Утримання лідерської компетентності при такому підході представляє собою сукупність особистих якостей і набутих умінь, пов'язаних із цілепокладанням, управлінням, переконанням, вирішенням конфліктів. Таким чином, формування лідерської компетентності передбачає не лише розвиток нових і вдосконалення вроджених якостей, а також набуття умінь та навичок.

Одним із важливих факторів, що сприяє формуванню лідерської компетентності є студентський вік, оскільки у цей час відбувається процес життєвого і професійного самовизначення, акцентується увага на корисній діяльності, формуються переконання, почуття обов'язку і відповідальності [8].

Ставлення різних дослідників до можливості цілеспрямованого розвитку

лідерської компетентності неоднозначне. На думку ряду авторів, ці можливості значно обмежені. Так, прихильники ситуаційного підходу до дослідження лідерства підкреслюють відносність лідерських рис і стверджують, що якісно різні ситуації можуть вимагати і якісно різних особистісних рис, а індивіди, що мають їх, стають лідерами. Іншими словами, формування лідера групи визначається тим, наскільки набір його особистісних і ділових якостей є актуальним і затребуваним у цій групі. У зв'язку з цим перспективний розвиток лідерської компетентності поза контекстом реальної групи та специфіки діяльності не є ефективним. Лідерство не може бути зведене до набору особистісних якостей або здібностей, даних людині від природи, а є особливим видом міжсуб'єктних відносин, то, відповідно, лідерські якості певною мірою можна розвивати, а лідерству можна вчитися. Освоєння лідерських моделей поведінки необхідно здійснювати в процесі міжособистісної і внутрішньогрупової взаємодії.

Комплексний розвиток лідерської компетентності може відбуватися в модельованих ситуаціях професійної діяльності та внутрішньогрупової взаємодії.

Для ефективного розвитку лідерської компетентності необхідно пам'ятати про нерозривну єдність теорії та практики. До моменту вирішення наявної задачі, лідеру необхідно зрозуміти її суть, оцінити наявні ресурси, визначити шляхи вирішення, а потім підібрати адекватний спосіб дії і стати до роботи.

Найбільш оптимальною формою для поєднання в підготовці майбутніх фахівців теоретичних знань та практичних вправ є психолого-педагогічний тренінг, який є багатофункціональним методом навчання, що ґрунтується на добровільній та творчій за своєю природою міжособистісній взаємодії між тренером та учасниками, спрямований на якісні суб'єктивно значущі перетворення внутрішнього психологічного світу учасників цієї взаємодії, що передбачає використання як психологічних, так і педагогічних методів.

Як зазначає С. І. Макшанов, можливість роботи безпосередньо з досвідом дозволяє використовувати психологічний тренінг як важливий елемент професійної підготовки керівників. Будь-яка інформація, залишаючись не пов'язаною з переживаннями від практичного використання отриманих знань, більш схильна до впливу механізмів забування, витіснення або просто наступного неприйняття. У тренінгу створюється можливість негайного співвіднесення отриманих знань та діяльності, емоційного проживання нових моделей поведінки та пов'язаних із ними результатів [9].

Петровська Л. А. пропонує розглядати тренінг як один із методів активного навчання і визначає його як засіб впливу, що спрямований на розвиток знань, умінь, соціальних спрямованостей, досвіду з міжособистісного спілкування, засіб розвитку компетентності зі спілкування, зокрема її комунікативного, перцептивного та інтерактивного складників [10]. Варто зазначити, що у своєму визначенні дослідниця робить наголос саме на винятковому впливі тренінгу на формування соціально важливих навичок.

Поняття “досвід” є ключовим для опису змісту психологічного тренінгу. Так, К. Рудестам називає тренінгову форму “ядром навчального досвіду, а в деяких випадках – єдиним успішним методом навчання та зміни людини [11]”.

На наш погляд, навчальні можливості психолого-педагогічного тренінгу повною мірою можуть використовуватись для формування та вдосконалення навичок лідерства. Освоєння учасниками тренінгу різних психотехнік дозволяє підвищити їхню професійну компетентність та оптимізувати стиль управлінської взаємодії з оточуючими. У подібному тренінгу навчання здійснюється у двох основних напрямках, що передбачають як освоєння загальних ефективних прийомів та технік соціальної взаємодії, так і спеціальних знань та професійних способів управлінської взаємодії.

У першому випадку робота спрямована на збагачення багажу знань, умінь та навичок учасників у галузі лідерства та конструктивного спілкування з оточуючими. Йдеться про вивчення моделей та теорій лідерства, удосконалення перцептивної, комунікативної та інтерактивної сторін спілкування тощо. Другий напрямок роботи передбачає оволодіння учасниками тренінгу прийомами управлінського взаємодії з людьми.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Для успішної діяльності сучасному психологу недостатньо мати лише професійну компетентність, і тому перед ним постає завдання у отриманні інших компетентностей, однією із таких постає лідерська компетентність. Отриманий досвід під час формування лідерської компетентності може переноситися на реальні життєві та професійні ситуації, сприяти комплексному розвитку відповідальності за себе та групу. Вона дає змогу підвищити свою конкурентоспроможність на ринку праці, адже ми знаємо, що лідерство є однією із вимог роботодавців. Проте досі ще різняться думки щодо змісту та структури лідерської компетентності, також нема єдиної стратегії її формування. Зокрема малодослідженими залишаються питання щодо застосування тренінгових технологій під час цього процесу, що, на нашу думку, приводить до відсутності конкретизації результатів роботи щодо формування лідерської компетентності та зниження ефективності цього процесу. Така ситуація спонукала більш уважно розглянути наявну ситуацію, зокрема щодо реалізації цього процесу з-поміж майбутніх психологів.

Формування цілей статі (постановка завдання). Метою дослідження стало уточнення змісту поняття “лідерська компетентність”, а також запропонувати структуру тренінгу для формування лідерської компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням

отриманих наукових результатів. Формування високого рівня лідерської компетентності є запорукою успішної діяльності професійного психолога, в цілому кожного фахівця, що має працювати з людьми. Найбільшу ефективність у вирішенні цього питання можна досягти за рахунок систематичного впровадження ефективних технологій та інноваційних методик. Зокрема тренінг відповідає запитаним критеріям щодо вирішення цього питання.

Авторами дослідження було запропоновано тренінг з формування лідерської компетентності, який передбачав за мету покращення ситуації із процесом формування лідерської компетентності, зокрема серед фахівців з психології. За місце проведення було обрано Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”.

Тренінг розроблений відповідно до організаційних, процесуальних та етичних принципів, а також принципів створення середовища тренінгу та поведінки учасників.

Відповідно до виділених компонентів моделі лідерської компетентності комплексна програма тренінгу складається з двох послідовно збудованих етапів-модулів: особистісного, організаційно-лідерського.

Особистісний модуль спрямований на формування в учасників мотивації та прагнення до лідерства, лідерського світогляду та лідерської Я-концепції, підвищення рівня моральної нормативності та соціалізації, а також на розвиток міжособистісного почуття та комунікативної компетентності, здібності враховувати у діяльності як інтереси групи, так і окремих її членів.

Організаційно-лідерський модуль передбачає моделювання ситуацій, в яких відбувається управлінська взаємодія лідерів із підлеглими, а також формування успішного лідерського досвіду та образу.

Наш тренінг включає в себе такі змістовні блоки роботи: формування ін-

дивідуальної та групової працездатності, інформаційний, розвитку особистісних та соціальних якостей, розвитку професійно-управлінських якостей, модифікації і відпрацювання лідерської поведінки, формування навичок лідерської взаємодії, завершення занять, супроводу в міжмодульній та посттренінговий період.

Блок формування індивідуальної та групової працездатності. Включає комплекс вправ та процедур, орієнтованих на формування в групі емоційної згуртованості, довіри та відкритості між учасниками, що забезпечує можливість подальшої успішної роботи.

Інформаційний блок складається з комплексу процедур інформування, спрямованих на формування когнітивної компетентності учасників тренінгу в галузі лідерства та управлінської діяльності, а також на набуття актуальних знань із професійної та міжособистісної взаємодії. Він включає надання зворотного зв'язку та консультативної допомоги учасникам, які мають труднощі у процесі практичного застосування отриманих знань.

Блок розвитку особистісних та соціальних якостей містить комплекс вправ і процедур, орієнтованих на фокусування уваги учасників на власній особистості, розвиток їхнього самосприйняття, мотивації до лідерства, комунікативних якостей, міжособистісної чутливості, а також чутливості до групових процесів. Блок реалізується переважно в особистісному модулі тренінгу.

Блок розвитку професійно-управлінських якостей, включає комплекс вправ і процедур, призначених для освоєння учасниками ефективних у професійній діяльності принципів та моделей управлінської взаємодії, розвитку вмінь у галузі організації професійної життєдіяльності навчальних груп.

Блок модифікації і відпрацювання лідерської поведінки в ситуаціях, що моделюються. Містить комплекс вправ та процедур, використання яких спрямоване на оволодіння учасниками лідерських мо-

делей поведінки; використовуються психогімнастичні вправи, засновані на методах рольових ігор та організації групової дискусії. Розігрування рольових ситуацій допомагає учасникам відпрацювати навички лідерської поведінки в модельованих ситуаціях, що вимагають організації спільної діяльності, а також типових проблемних ситуаціях внутрішньо-групової взаємодії. Групова дискусія дає можливість досліджувати процеси прийняття групою рішень та розвинути в учасників навички переконливого впливу.

Блок формування навичок лідерської взаємодії організаційних лідерів із підлеглими та закріплення їхнього лідерського образу у підлеглих, послідовників. У цьому блоці використовуються спеціалізовані вправи-завдання, в основі виконання яких є необхідність координованої участі всіх членів групи, що дає можливість лідерам виявити свої організаційні здібності з управління діяльністю навчальної групи. Блок реалізується в організаційно-лідерському модулі тренінгу щодо формування компетентності природних навчальних груп.

Блок завершення занять та супроводу у міжмодульній та посттренінговий періоди, спрямований на збереження отриманих змін, закріплення та перенесення учасниками у професійну діяльність набутих ними навичок. Для завершення тренінгових занять використовуються вправи та процедури, спрямовані на надання учасникам можливості оцінити якість виконаної ними роботи. Це дозволяє пов'язати отримані учасниками тренінгу знання та досвід із ситуаціями реального життя.

Особистісний модуль відкриває тренінг лідерства. Він є своєрідним фундаментом для подальшої роботи. Основна мета особистісного модуля полягає у формуванні в учасників лідерської Я-концепції та елементів лідерського світогляду.

Лідерська Я-концепція включає систему уявлень лідера про себе і власну роль у навколишньому світі. Важливим

елементом Я-концепції лідера є самосприйняття, де акумулюються думки та почуття лідера стосовно себе, визначають рівень його домагань, цілі та вчинки. При цьому образ “Я” лідера містить різні компоненти: психологічне “Я”, соціальне “Я”, сімейне “Я”, фізичне “Я” та ін. В особистісному модулі опрацьовується насамперед психологічне “Я”, зокрема уявлення лідера про свій внутрішній світ, мрії і прагнення, ілюзії і страхи, свою картину світу; соціально-психологічні зв'язки, закономірності міжособистісної та управлінської взаємодії тощо.

На заняттях у особистісному модулі тренінгу паралельно здійснюється робота з гармонізації особистісних підструктур учасників. Одним із завдань тренінгу має бути надання кожному з них допомоги у вирішенні його внутрішньоособистісних конфліктів та загальної гармонізації особистості. Ця робота має індивідуально-супровідний характер і здійснюється при актуалізації відповідних проявів учасників, а також у процесі їхнього індивідуально-особистісного консультування у міжтренінгові періоди.

Під час виконання тренінгових завдань особистісного модуля руйнуються звичні, часто неадекватні стереотипи самосприйняття учасників, формується адекватне оцінювання ними своїх можливостей, відбувається розширення уявлень про себе як лідерів, виникає конструктивне ставлення до оточуючих. Цей модуль дозволяє розвинути такі елементи моделі лідерської компетентності: “лідерська Я-концепція”; “знання та почуття себе”; “активна життєва позиція та прагнення до лідерства”; “бачення перспективи”; “соціальна чутливість”; “відповідальність”.

При цьому основне завдання у формуванні лідерського світогляду та Я-концепції учасників тренінгу з лідерської компетентності полягає у наданні їм допомоги в осмисленні власного життєвого шляху, своєї місії та призначення. Необхідно розуміти, що сформувати лідера на якийсь час неможливо. Тому головна мета

тренінгу з лідерської компетентності повинна виходити за його межі. Тільки в цьому випадку можна розраховувати на його успішність.

В особистісному модулі більшою мірою задіяні процедури інформування з використанням протиріч та різних ілюстрацій. Організаційно-лідерський модуль продовжує основні напрямки особистісного модуля та зосереджується на навичкових елементах лідерської компетентності.

Як важливий структурний елемент моделі лідерської компетентності нами був виділений перцептивно-лідерський рівень, що включає в себе якості, якими група наділяє лідера. До них ми віднесли сприйняття індивіда групою як лідера; визнання його лідерського статусу та авторитету; наявність особистих очікувань у членів групи від діяльності лідера; делегування членами групи частини особистої активності на лідера та ін. Можна стверджувати, що якщо група не наділяє індивіда цими якостями, то лідером у цій групі він не є. Серед основних завдань модуля: забезпечити організаційним лідерам можливість продемонструвати групі в керованих модельованих ситуаціях свої організаційно-управлінські здібності, насамперед здатності організувати групу на вирішення поставлених (модельованих) завдань, керувати спільною діяльністю всіх її членів, мотивувати товаришів тощо; сформувати якості перцептивно-лідерського рівня моделі лідерської компетентності; закріпити лідерський образ психологів-лідерів у сприйнятті однокласників. Він складається з двох взаємопов'язаних занять.

Тренінг складається з системи занять. На першому занятті виконуються вправи-завдання, вирішення яких ґрунтується на необхідності вироблення загальногрупового рішення та надання учасниками взаємопідтримки. Основне завдання-виклик, що оголошується групі: продемонструйте, наскільки ваша група згуртована і здатна спільно виконувати поставлені завдання.

В основі другого заняття лежить вправа-випробування “Розтяжка”. Учасникам оголошується, що ця вправа є для групи заліковою та її виконує кожна навчальна група. Не виконання завдання до встановленого часу приведе до проведення додаткових занять аж до моменту успішного виконання поставленого завдання.

Основна позиція того, хто веде тренінг, під час організаційно-лідерського модуля полягає в організації взаємодії з навчальною групою через лідерів, яким офіційно оголошується модельоване “службове” завдання, перевіряється ступінь його розуміння, уточнюються їхні наміри, консультативній та емоційній підтримці.

Для проведення модулю потрібно просторе приміщення, що дозволяє учасникам розташовуватися великим колом і вільно переміщатися кімнатою під час вправ.

З метою перевірки ефективності психолого-педагогічного тренінгу, спрямованого на формування лідерської компетентності майбутніх психологів нами було організовано педагогічний експеримент, констатувальний етап якого проходив в осінньому семестрі 2021/2022 навчального року. У експерименті взяли участь студенти другого курсу зі спеціальності психологія НТУ “ХПІ”.

Експеримент містив традиційні для педагогічного дослідження етапи: констатувальний, формувальний і контрольний.

Для проведення нашого дослідження були застосовані такі методи: *бесіди та інтерв'ю* зі студентами та викладачами з метою уточнення необхідних експериментальних даних; *анкетування і тестування* студентів за для з'ясування ставлення студентів до феномену лідерства та ступенів сформованості лідерської компетентності майбутніх психологів; а також вивчення уподобань, побажань й особистісно-професійних запитів майбутніх психологів щодо формування лідерської компетентності в ході освітнього процесу; *опитування* з метою виявлення у студентів рівня знань, необхідних для фо-

рмування та становлення їхньої лідерської компетентності; *аналізу діяльності студентів* із метою вивчення мотивів і цінностей майбутніх психологів, рівня сформованості умінь і прояву лідерських якостей; *педагогічний експеримент* з метою перевірки ефективності розробленого психолого-педагогічного тренінгу формування лідерської компетентності студентів-психологів у закладі вищої освіти; *методи математичної статистики* з метою порівняння характеристик контрольної та експериментальної груп для визначення їх рівноцінності й перевірки достовірності отриманих у процесі експериментальної роботи результатів.

Експеримент було здійснено з дотриманням відповідних принципів, таких як: принцип цілісного вивчення особистості майбутніх психологів, добровільної участі респондентів у дослідженні, комплексного використання методів дослідження та інших.

Наступний етап (Формувальний) дослідження було проведено протягом осінніх місяців 2021 року. У дослідженні брали участь 50 студентів другого курсу, що навчаються за спеціальністю 053 “Психологія” на факультеті соціально-гуманітарних технологій в Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут”. Студенти були розділені на експериментальну (ЕГ) та контрольну (КГ) групи по 25 осіб в кожній.

Для вирішення першого завдання було здійснено аналіз довідкової та наукової психолого-педагогічної літератури стосовно критеріїв і показників, що застосовуються у педагогічному експерименті. Його результати свідчать про неоднозначність і певну варіативність підходів до трактування означених понять.

Міра вияву того чи іншого критерію виражається в конкретних показниках. Показники визначено як кількісні та якісні характеристики сформованості якостей, рис об'єкта, що досліджується, тобто як ознаки сформованості визначеного критерію.

У зв'язку з тим, що лідерство є складним багатокомпонентним феноменом, визначення єдиного універсального критерію, який би дав можливість дослідити та виміряти сформовану лідерську компетентність у майбутніх психологів, неможливо, і тому потрібен комплекс взаємопов'язаних критеріїв.

На думку І. Блауберга, критерії мають такі вимоги:

1) критерії повинні відображатися низкою показників через аналіз рівня вияву яких, можна зробити висновок щодо показовості цього критерію;

2) критерії мають відображати динаміку досліджуваної якості у просторі й часі;

3) найбільш ефективним є підхід, що висуває як головний критерій таку суттєву характеристику, що забезпечує просування студента на більш високий рівень [12].

Базовим критерієм виміру було обрано процес переходу від низького до високого рівня сформованості лідерської компетентності, що стало першочерговою потребою дослідження визначення рівнів розвитку та співвідношення особистісних рис студента щодо сформованості лідерської компетентності. Такий підхід забезпечив перехід від кількісних до якісних показників аналізу.

За основу визначення показників і рівнів сформованості лідерської позиції студентів-психологів були визначені дослідження Ф. Блієвої, О. Гогоберидзе, Л. Грень, Т. Гури, Л. Петриченко, Н. Підбурцької, С. Резнік, Т. Рогової, О. Романовського, Н. Саєнко, Н. Скрипник та інших. В якості основних показників нами було виділено:

- рівень самооцінки лідерства;
- комунікативні та організаційні здібності;
- рівень відповідальності;
- спрямованість на успіх.

Таким чином, про високий рівень сформованості лідерської компетентності можна говорити у разі розвиненої самооцінки лідерства і свідомого сприйняття

студентом себе як лідера; високий рівень комунікативних та організаційних здібностей; готовність брати відповідальність не тільки за власну діяльність, але й за спільну справу; високий рівень спрямованості на досягнення успіху.

Середній рівень лідерської компетентності визначається у майбутніх психологів із достатньою самооцінкою лідерства, відповідальністю, організаційними та комунікативними здібностями та спрямованостями на досягнення успіху. Середній рівень можливо також визначити у здобувачів, у яких високий рівень за трьома показниками поєднується з низьким рівнем за четвертим.

Низький рівень лідерської компетентності визначається у майбутніх психологів із низьким рівнем самооцінки лідерства, відповідальністю, організаційними та комунікативними здібностями та спрямованостями на досягнення успіху. Низький рівень можливо також визначити у здобувачів, у яких середній рівень за трьома показниками поєднується з низьким за четвертим показником.

В ході контрольного та констатувального етапів дослідження використовувалися такі психодіагностичні методики: 1) Самооцінка лідерства М. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова; 2) Оцінка комунікативних й організаторських здібностей особистості КОЗ-2 В. Синявського, Б. Федоришина; 3) Методика "Багатомірно-функціональна діагностика "відповідальності""; 4) Дослідження мотивації досягнення успіху Т. Елерса. Методика "Самооцінка лідерства М. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова".

Для статистичної обробки даних було використано непараметричний критерій Фішера, що дозволяє порівнювати частоту прояву ознаки в двох групах дослідження.

На констатувальному етапі дослідження нами було проведено тестування всіх респондентів, що брали участь в опитуванні з використанням методик, зазначених вище. Результати цього тестування представлені в таблиці 1.

Рівень сформованості показників лідерської компетентності майбутніх психологів

Показник	Рівень		
	Низький	Середній	Високий
Самооцінка лідерства	40 %	44 %	16 %
Інтегративний показник організаційних і комунікативних здібностей	42 %	36 %	22 %
Відповідальність	46 %	44 %	10 %
Мотивація досягнення успіху	20 %	64 %	16 %

З таблиці видно, що за всіма показниками лідерської компетентності у здобувачів освіти переважає низький та середній рівень.

Проте найгірше у майбутніх психологів розвинені відповідальність та самооцінка з лідерства. В умовах відсутності лідерського досвіду вони не усвідомлюють, як зможуть на практиці нести відповідальність не тільки за власні вчинки, але й за діяльність команди.

Краще розвиненими виявилися ко-

мунікативні та організаторські вміння, а також спрямованість здобувачів на успіх, вони переважно розвинені на середньому рівні. Тож, у психологів є певні вміння та прагнення, які притаманні лідерам і на них можна спиратися в процесі розвитку лідерської компетентності.

Розподіл рівнів за сформованістю лідерської компетентності представлений на рисунку 1.

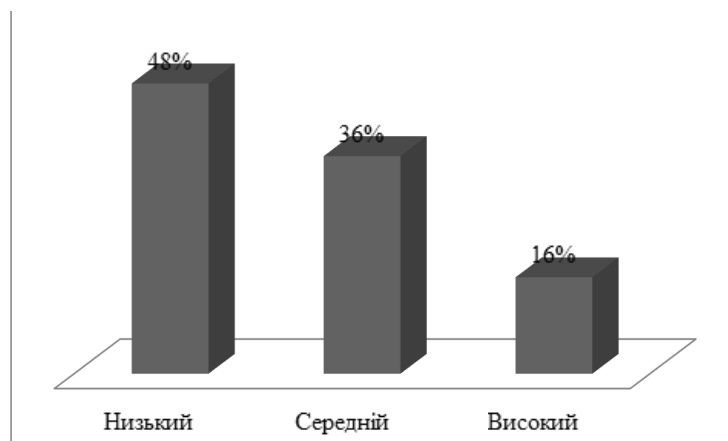

Рис. 1 Рівень сформованості лідерської компетентності майбутніх психологів

Узагальнення результатів за окремими показниками вказує на те, що серед студентів-психологів лише 16 % володіють високим рівнем лідерської компетентності, 36 % – середнім, а 48 % – низьким. Такого розподілу недостатньо для успішного професійного старту майбутніх психологів, а отже, стає очевидною потреба у цілеспрямованому формуванні лідерської компетентності.

Враховуючі розподіл показників лідерської компетентності здобувачі були розділені на дві рівні за кількістю групи: експериментальну та контрольну (по 25 осіб в кожній). Нами було здійснено статистичне порівняння розподілів результатів в групах дослідження з використанням непараметричного критерію ϕ -Фішера (табл.2).

Порівняння показників сформованості лідерської компетентності в контрольній та експериментальній групі на констатувальному етапі

Показник	Рівень								
	Низький			Середній			Високий		
	ЕГ	КГ	φ	ЕГ	КГ	φ	ЕГ	КГ	φ
Самооцінка лідерства	40 %	40 %	0	44 %	44 %	0	16 %	16 %	0
Інтегративний показник організаційних і комунікативних здібностей	44 %	40 %	0,65	36 %	40 %	0,31	20 %	20 %	0
Відповідальність	44 %	48 %	0,45	44 %	44 %	0,32	12 %	8 %	0,24
Мотивація досягнення успіху	20%	20 %	0	64 %	64 %	0	16 %	16 %	0

За жодним показником не було визначено значущих відмінностей у контрольній та експериментальній групі на констатувальному етапі, що вказує на рівність стартових позицій розвитку лідерської компетентності студентів обох груп.

На формуальному етапі дослідження зі студентами експериментальної групи було проведено серію тренінгів, спрямованих на розвиток лідерської компетентності за описаною раніше програмою. Тренінгові заняття проводилися на практичних заняттях із вікової психології, в рамках тем, що пов'язані з розвитком

людини в юнацькому віці. Тематика курсу використовувалася нами для актуалізації основних напрямків особистісного розвитку студентів, які самі проходять через цей віковий період.

На контрольному етапі дослідження було проведено повторне тестування з використанням тих самих методик. Після чого були зроблені порівняння результатів констатувального та контрольного етапів в кожній групі окремо з використанням методів математичної статистики (табл.3, 4).

Таблиця 3

Порівняння показників сформованості лідерської компетентності в експериментальній групі на констатувальному та контрольному етапі

Показник	Рівень								
	Низький			Середній			Високий		
	ЕГ (конст)	ЕГ (контр)	φ	ЕГ (конст)	ЕГ (контр)	φ	ЕГ (конст)	ЕГ (контр)	φ
Самооцінка лідерства	40 %	16 %	2,1**	44 %	52 %	1,7*	16 %	32 %	2,3**
Інтегративний показник організаційних і комунікативних здібностей	44 %	12 %	2,7**	36 %	52 %	1,9*	20 %	36 %	1,8*
Відповідальність	44 %	16 %	2,4**	44 %	56 %	1,7*	12 %	28 %	1,8*
Мотивація досягнення успіху	20 %	12 %	1,7*	64 %	60 %	0,6	16 %	28 %	1,9*

*-p<0,05, **-p<0,01

Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів експерименту в експериментальній групі дозволили визначити, що:

– статистично вірогідно зросли високий та середній рівень самооцінки лідерства та знизився низький, тобто більшість психологів зрозуміли, як їхні особистісні риси можуть реалізовуватися для прояву себе як лідера та управління командою послідовників;

– статистично вірогідно зросли високий та середній рівень організаційних та комунікативних здібностей та знизився низький, що вказує на те, що тренінг до-

зволив психологам розвинути навіть ті якості, що шліфуються ними на інших предметах впродовж всього навчання;

– статистично вірогідно зросли високий та середній рівень відповідальності та знизився низький, що вказує на те, що тренінг дозволив студентам краще усвідомити зони своєї відповідальності;

– статистично вірогідно зріс високий та знизився низький рівень мотивації досягнення успіху, тобто незважаючи на доволі високі стартові позиції студентів за цим показником, тренінг розвинув їхні уявлення про успіх, важливість та можливості його досягнення.

Таблиця 4

Порівняння показників сформованості лідерської компетентності в контрольній групі на констатувальному та контрольному етапі

Показник	Низький			Рівень Середній			Високий		
	КГ (конст)	КГ (контр)	Ф	КГ (конст)	КГ (контр)	Ф	КГ (конст)	КГ (контр)	Ф
	Самооцінка лідерства	40 %	36 %	0,4	44 %	48 %	0,5	16 %	16 %
Інтегративний показник організаційних і комунікативних здібностей	40 %	32 %	1,3	40 %	48 %	1,2	20 %	20 %	0
Відповідальність	48 %	48 %	0	44 %	40 %	0,4	8 %	12 %	0,5
Мотивація досягнення успіху	20 %	16 %	0,4	64 %	68 %	0,3	16 %	16 %	0

Аналіз результатів отриманих на констатувальному та контрольному етапах дослідження не дозволив визначити значимі відмінності, що вказує на те, що лідерська компетентність не формується без цілеспрямованого тренінгового впливу.

Для визначення відмінностей за рівнем розвитку лідерської компетентності нами було проведено порівняння, результати якого представлені на рисунку 2.

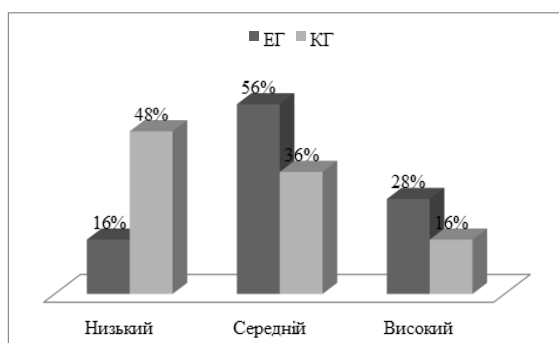

Рис. 2 Результати формування лідерської компетентності засобами психолого-педагогічного тренінгу

При однакових стартових позиціях на контрольному етапі дослідження студенти експериментальної групи продемонстрували набагато кращі результати. Високий рівень лідерської компетентності був зафіксований у 28 % (в контрольній групі у 16 %), середній у 56% (в контрольній у 36 %), низький у 16 % (в контрольній у 48 %). Отримані результати вказують на ефективність запропонованого психолого-педагогічного тренінгу в процесі формування лідерської компетентності майбутніх психологів та перспективність його використання в освітньому процесі.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У контексті дослідження лідерської компетентності було доведено її необхідність для успішної самореалізації професіоналів, зокрема психологів, визначено кордони впливу її на діяльність фахівця. Нами було докладно розглянуто зміст поняття “лідерської компетентності”. Визначено, що лідерська компетентність являє собою складне багаторівневе утворення, що відображає здатність особистості до цілеспрямованої діяльності з об’єднання людей навколо досягнення певної мети та прийняття відповідальності за діяльність групи.

Було визначено, що психолого-педагогічний тренінг являє собою багатофункціональний метод навчання, що ґрунтується на добровільній та творчій за своєю природою міжособистісній взаємодії між тренером та учасниками, спрямований на якісні суб’єктивно значущі перетворення внутрішнього психологічного світу учасників цієї взаємодії, що передбачає використання як психологічних, так і педагогічних методів.

Для перевірки ефективності психолого-педагогічного тренінгу в процесі формування лідерської компетентності було проведено експеримент серед студентів – психологів, що навчаються в НТУ “ХПІ”, що складався з трьох етапів: констатувального, формувального, контрольного.

Порівняння результатів констатувального та контрольного етапів експерименту в експериментальній групі дозволило визначити, що: статистично вірогідно зросли високий та середній рівень самооцінки лідерства та знизився низький, тобто більшість психологів зрозуміли, як їхні особистісні риси можуть реалізовуватися в лідерстві і управлінні командою послідовників; статистично вірогідно зросли високий та середній рівень організаційних та комунікативних здібностей та знизився низький, що вказує на те, що тренінг дозволив психологам розвинути навіть ті якості, що шліфуються ними на інших предметах впродовж всього навчання; статистично вірогідно зросли високий та середній рівень відповідальності та знизився низький, що вказує на те, що тренінг дозволив студентам краще усвідомити зони своєї відповідальності; статистично вірогідно зріс високий та знизився низький рівень мотивації досягнення успіху, тобто незважаючи на доволі високі стартові позиції студентів за цим показником, тренінг розвинув їхні уявлення про успіх, важливість та можливості його досягнення.

Отримані результати вказують на ефективність запропонованого психолого-педагогічного тренінгу в процесі формування лідерської компетентності майбутніх психологів, доведено необхідність системного його впровадження до освітнього процесу.

Перспективою майбутніх досліджень є визначення ефективності впровадження до освітнього процесу підготовки майбутніх психологів та інших соціально-гуманітарних спеціальностей тренінгового методу, що сприятиме ефективному формуванню лідерської компетентності, визначення частоти та спектру засобів, що будуть входити до структури тренінгу відповідно до специфіки формувального процесу, застосування системного підходу щодо його реалізації у освітньому процесі під час навчання спеціальних дисциплін.

Список літератури

1. Романовський О.Г. Теорія і практика формування лідера / О. Г. Романовський та ін. // Навч. посібник. Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". – Харків: Друкарня Мадрид. – 2017. – С. 100
2. McClelland, D. C. (1973), "Testing for competence rather than for "Intelligence"", American Psychologist, no. 28 (1). pp. 1 – 14
3. Elliot, A. J., Dweck, C. S. (2005), "Handbook of competence and motivation", New York, p. 324
4. Parkinson, M. (1999), "Using psychology in business: a practical guide for managers", Amsterdam, p. 145
5. Kaila, H. I. (2006), "Industrial and organizational psychology", Dehli, p. 267
6. MacGregor, M. G. (2013), "Building everyday leadership in all kids: an elementary curriculum to promote attitudes and actions for respect and success", Minneapolis, p. 322
7. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех // Підручник. – К.: Либідь. – 2008. – С. 848
8. Підбуцька Н. В. Теоретичні основи вивчення феномену лідерства у старшому юнацькому віці / Н. В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2015. – № 4. – С. 26 – 35
9. Горбушина О. Психологический тренинг. Секреты поведения / О. Горбушина – СПб.: Питер. – 2007. – С. 176
10. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер. – 2002. – С. 512
11. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория та практика / К. Рудестам. – М.: Прогрес. – 2003. – С. 368
12. Блауберг И. В. Философский принцип системности и системный подход / И. В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 39 – 53
13. Romanovskyi, O., Pidbutska, N., Knysh, A., Vorobieva, E. (2022) "Leadership detection across social media hashtags. proceedings of the 6th international conference on

computational linguistics and intelligent systems (COLINS 2022)", vol. I, pp. 632 – 641

References:

1. Romanovskyi, O. H. (2017), "Theory and practice of leader formation", a textbook, Nats. tekhn. un-t "Kharkiv. politekhn. in-t", Kharkiv: Drukarnia Madryd, p. 100
2. McClelland, D. C. (1973), "Testing for competence rather than for "Intelligence"", American Psychologist, no. 28 (1). pp. 1 – 14
3. Elliot, A. J., Dweck, C. S. (2005), "Handbook of competence and motivation", New York, p. 324
4. Parkinson, M. (1999), "Using psychology in business: a practical guide for managers", Amsterdam, p. 145
5. Kaila, H. I. (2006), "Industrial and organizational psychology", Dehli, p. 267
6. MacGregor, M. G. (2013), "Building everyday leadership in all kids: an elementary curriculum to promote attitudes and actions for respect and success", Minneapolis, p. 322
7. Bekh, I. D. (2008), "Education of personality", Pidruchnyk, K.: Lybid, p. 848
8. Pidbutska, N. V. (2015), "Theoretical foundations of studying the phenomenon of leadership in older adolescence", Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology, no. 4, pp. 26 – 35
9. Gorbushina, O. (2007), "Psychological training. The secrets of behavior", SPb.: Piter, p. 176
10. Ilin, E. P. (2002), "Motivation and motives", SPb.: Piter, p. 512
11. Rudestam, K. (2003), "Group psychotherapy. Psychocorrectional groups: theory and practice", M.: Progres, p. 368
12. Blauberger, I. V. (1978), "The philosophical principle of systematics and the systematic approach", Questions of philosophy, pp. 39 – 53
13. Romanovskyi, O., Pidbutska, N., Knysh, A., Vorobieva, E. (2022) "Leadership detection across social media hashtags. proceedings of the 6th international conference on computational linguistics and intelligent systems (COLINS 2022)", vol. I, pp. 632 – 641

. Стаття надійшла до редколегії 14.09.2022

Вікторія Худавердієва

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму Державного біотехнологічного університету; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-0100-5079
E-mail: viki75807@gmail.com

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО АСПЕКТУ ТУРИЗМУ ТА РЕЛІГІЙНОГО ПАЛОМНИЦТВА ЯК СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ ІНДИВІДА

Анотація: досліджуються соціальні та культурні чинники розвитку сучасного туризму. Особливу увагу приділено питанням потреби індивіда в туристичних послугах, визначено соціальний характер потреби туриста, проаналізовано особливості задоволення потреб у туристичних послугах. Розглядається туризм, як явище складне та багатопрофільне, при розвинених формах він, надає сильний вплив як на саму людину, так і на багато сфер його життя – організацію праці та відпочинку, економічний та соціальний розвиток, перетворює середовище в регіоні, в якому розвивається. Туризм розглядається як предмет наукового вивчення, зі своїм понятійним апаратом, функціями та сферою впливу. У статті розглядається специфіка релігійного паломництва як соціокультурного феномену, соціальної та індивідуальної духовної практики, особливого комунікативного середовища. Специфічні особливості релігійного паломництва у названих контекстах визначають методологію його соціологічного дослідження.

Ключові слова: сфера туризму, соціологічний підхід, соціально-культурний аспект туризму, релігійне паломництво, комунікативне середовище паломництва, якість життя.

Viktoriya Khudaverdiyeva

Phd in economic science, docent at the department tourism of State biotechnological university (SBTU); Kharkiv, Ukraine
E-mail: viki75807@gmail.com

THE ESSENCE OF THE SOCIO-CULTURAL ASPECT OF TOURISM AND RELIGIOUS PILGRIMAGE AS SOCIAL NEEDS OF THE INDIVIDUAL

Abstract: social and cultural factors of the development of modern tourism are studied. Particular attention was paid to the issues of the individual's need for tourist services, the social nature of the tourist's needs was determined, and the peculiarities of meeting the needs in tourist services were analyzed. Tourism is considered as a complex and multidisciplinary phenomenon, in its developed forms, it has a strong impact on both the person himself and many areas of his life – the organization of work and leisure, economic and social development, transforms the environment in the region in which it develops. Tourism is considered as a subject of scientific study, with its conceptual apparatus, functions and sphere of influence. The article examines the specifics of religious pilgrimage as a sociocultural phenomenon, social and individual spiritual practice, and a special communicative environment. The specific features of religious pilgrimage in the mentioned contexts determine the methodology of its sociological research.

© Вікторія Худавердієва, 2022

Key words: sphere of tourism, sociological approach, socio-cultural aspect of tourism, religious pilgrimage, communicative environment of pilgrimage, quality of life.

Viktoriya Khudaverdiyeva

An extended abstract of a paper on the subject:

“The essence of the socio-cultural aspect of tourism and religious pilgrimage as social needs of the individual”

Problem setting. *As a socio-cultural phenomenon, tourism is directly related to the dynamics of culture, changes in value systems, activities and social relations. Consideration of tourism as a social phenomenon is possible only in the context of a social process, that is, in the subject field and means of a special sociological field – the sociology of tourism, in which an interdisciplinary (complex) method is widely used. The use of an interdisciplinary approach is advisable not only because in modern sociology it is customary to use the methods and facts of related sciences, but also because the phenomenon of tourism itself is a very complex and multifaceted phenomenon. The relevance of the study of religious pilgrimage is due to its socio-cultural functions and its place in the information field of modern society.*

Recent research and publication analysis. *In the publications of Western researchers, the sociological approach is presented by such authors as E. Cohen, D. McKennel [2], S. Rojack, D. Urry, and Z. Batman [3]. Their works contain different interpretations of the impact of tourism in the socio-cultural space at the regional, national and global levels. Various social and semantic aspects of tourism, the conceptual apparatus of the sociology of tourism were considered in the works of M.M. Belkina [4], Bigusa M.M., Galkiv L.I., Dobushovsky P.A. [5], Prokopyshina-Rashkevicha L.M., Shadurskaia B.O., Petrovych Y.M. [6,7] and others. The phenomenon of pilgrimage is studied by modern authors from the standpoint of interdisciplinary approaches, each of which in its own way allows to reveal the*

meaningful aspects of pilgrimage practices, their origins, historical specificity, cultural signs and meanings.

Paper objective. *The purpose of the research is to analyze the sociocultural aspects of tourism in the modern world on the basis of sociological analysis. The task of the research: to reveal the specificity of tourism as an object of sociological analysis; determine the impact of tourism on socio-cultural integration into the international society; to analyze the socio-cultural interests and leisure needs in the field of tourism.*

Paper main body. *Considerable importance in this connection belongs to modern tourism: firstly, it develops intensively and dynamically, as one of the sectors of the world economy, it accounts for a certain share of the world gross national product, attracts about 7 % of world investments, creates a significant number of jobs, is profitable sphere of economy of many countries. The forward-looking scenarios of the UNWTO, published in May 2022, indicate that in 2022 the number of international arrivals will reach 55-70 % of the pre-pandemic level. Regional scenarios show Europe (65-80 % of 2019 levels) and the Americas (63-76 %) recording the best tourism results in 2022. In Africa and the Middle East, arrivals could reach 50 % to 70 % of pre-pandemic levels, while Asia-Pacific will at best remain at 30 % of 2019 levels, the result of tighter policies and introduced restrictions.*

Secondly, modern tourism affects all the main sectors of our country's economy and social strata of society. Tourism requires peaceful, stable development of

states, regions and all of humanity, because in troubled regions (local hostilities, religious and ethnic conflicts) there is almost no tourism [12]. Tourism contributes to the structural restructuring of the economy, changing the priorities of social and cultural development of society.

Thirdly, modern tourism performs a serious social function, solving specific social tasks: it provides a wide range of services to people in the field of intangible goods; forms the outlook, cultural level of a person; promotes the expansion of international, international and interpersonal relations; organizes rest, restoration of vitality and human health; combines the interests of individual social groups with the interests of the entire society; maintains a favorable ecological and socio-cultural environment.

The main principles of the socio-cultural orientation of modern tourism: 1) providing everyone with equal opportunities to receive tourist services, to realize their potential abilities in the process of activity in this field; 2) stable and thoughtful development of tourism, responsible use of natural and human resources in order to improve the quality and standard of living; 3) creation and provision of a sufficiently high level of development in the field of tourism, so that every person has the opportunity to choose from a multitude of offered service options; 4) creation of conditions for obtaining investments for the development of modern tourism and their full implementation in this area.

The globality of processes in the development of modern tourism creates new conditions for the dialogue of different cultures and national traditions in the system of world relations. The dialogue of cultures, in turn, poses the problem of finding common human values for fruitful positive cooperation and mutual understanding. Orientation to universal human values is a natural response of modern tourism to the challenge of the times. According to the National Tourism Organization of Ukraine,

the number of international tourists entering Ukraine in 2020 amounted to 3.3 million people, and the departure of Ukrainian citizens to equals 11.2 million people, which is a difference of 7.8 million people of all international tourist trips.

Today, it is important to investigate modern religious pilgrimage as a special form of social communication and as a socio-cultural trend, to answer the question of what makes it so. We can name a number of relevant contexts of problematization of modern pilgrimage practices. First, current research on the relationship between the individual and the collective in pilgrimage practices. Pilgrimage is not only an individual spiritual, but also an unconditional social experience at the level of collective consciousness and collective behavior.

Secondly, pilgrimage can be considered as one of the mechanisms of preservation of historical memory and its reproduction.

Factors affecting participation in pilgrimage practices revealed in a sociological study of the involvement of young people in religious journeys: only 22.2 % of those who answered the question about the motives of the pilgrimage make the pilgrimage based on religious motives, for 23.7 % of the respondents, the pilgrimage is as a way to get away from everyday hustle and bustle, 3.5 % of respondents are interested in meeting cultural heritage sites [5].

The socio-cultural orientation of modern tourism is also manifested in the training of specialists for this field. Sociological studies confirm that the higher the level of education, the lower the unemployment rate (although this is not always the case in a country with an unstable economy).

Conclusions of the research. Modern tourism is under the influence of many factors: social, cultural, economic, political.

Pilgrimage in its historical functions was and remains a movement defined and studied by certain contexts: historical,

social, religious. The historical focus of religious pilgrimage is obvious: religious pilgrimage in the spatial sense refers to objects and geolocations that have already been endowed with sacredness. Religious pilgrimage not only contributes to the understanding of the religious and cultural landscape and historical heritage, but also forms sustainable worldview traditions and adequate welcoming landmarks.

Modern tourism as a complex socio-economic system is designed to satisfy the needs of tourists in material and non-material services, the main function of tourism is to provide a person with a full-fledged and high-quality rest.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сьогодні туризм стає активним явищем у житті суспільства, що змінює культурні форми його буття. Завдяки активізації цієї діяльності, посилюються комунікативні зв'язки, розширюється культурний простір, розвивається економіка, громадянська культура, збагачується духовний потенціал особистості та суспільства. З огляду на це у науковому пізнанні помітна активізація досліджень феномена туризму. Як соціокультурне явище туризм безпосередньо пов'язаний із динамікою культури, зміною систем цінностей, діяльності та соціальних відносин.

Розгляд туризму як соціального феномена можливий лише в контексті соціального процесу, тобто у предметному полі та засобами спеціальної соціологічної галузі – соціології туризму, в якій широко використовується міждисциплінарний (комплексний) метод. Використання міждисциплінарного підходу доцільно не тільки тому, що в сучасній соціології прийнято застосовувати методи і факти споріднених наук, але й тому, що сам феномен туризму це дуже складне і багатогранне явище. По-перше, туризм – соціальна практика, по-друге, це дозвілля, по-третє, він є формою споживання і культурним феноме-

ном. Крім того, туризм тісно пов'язаний із навколишнім середовищем. Тому соціологія туризму, маючи свій предмет дослідження, використовує дані соціальної філософії та антропології, економіки та географії, історії та психології, правознавства та політології. Але соціологічна складова туризму поки що недостатньо представлена в соціології, вона знаходиться на стадії інституціоналізації [1].

Актуальність дослідження релігійного паломництва обумовлена його соціокультурними функціями та його місцем у інформаційному полі сучасного суспільства. Важливим є дослідження сучасного релігійного паломництва як особливої форми соціальної комунікації. Специфічність його комунікативного середовища, що представляє собою одночасно колективну та індивідуальну духовну практику, називають середовищем іммерсивним. Релігійне паломництво не тільки сприяє осмисленню релігійно-культурного ландшафту та історичної спадщини, а й формує стійкі світоглядні традиції та адекватні вітальні орієнтири.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Туризм почав активно розвиватися у другій половині ХХ століття і вже тоді став галуззю досліджень низки наукових дисциплін, насамперед економіки, географії, правознавства, соціології, історії, психології, філософії та ін. Більшість досліджень з вивчення проблем туризму проводиться на стику різних наукових дисциплін. У публікаціях західних дослідників соціологічний підхід представлений такими авторами, як Е.Кoen, Д.Маккенел [2], С. Роджек, Д. Уррі, З. Батман [3]. У їхніх роботах містяться різні інтерпретації впливу туризму у соціокультурному просторі на регіональному, національному та глобальному рівнях.

Різні соціальні та смислові грані туризму, концептуальний апарат соціології туризму розглядалися в роботах М. Белкіна [4], М. Бігуса, Л. Гальківа,

П. Добушовського [5], Л. Прокопишина-Рашкевича, Б. Шадурської, Й. Петровича [6,7] та інших.

Феномен паломництва досліджується сучасними авторами з позицій міждисциплінарних підходів, кожен із яких по-своєму дозволяє розкрити змістовні сторони паломницьких практик, їх витоки, історичну специфіку, культурні знаки та значення. Якщо філософський і культурологічний підходи акцентують на культурному та особистісному змісті паломництва, соціологічний підхід акцентує на соціальній природі паломницьких ритуалів, розглядаючи паломництво як практику групоутворення і як соціальну дію. У нерелігійному паломництві соціологами виділяються дві важливі сторони: інтелектуальна, когнітивна та інституційна. Перша складова передбачає наявність та спільність символу, що спрямовує рух, друга — соціальні розпорядження, що стосуються ритуалу [8].

Соціологічний підхід дозволяє розкрити як змістовні характеристики досліджуваного феномену, так і динаміку ставлення суспільства до різних видів традиційних і сучасних релігійних паломницьких практик, і навіть до різних типів спільностей паломників. Методологія дослідження власне паломництва має свою специфіку, що є специфікою паломницьких угруповань, їх маргінальним становищем у сенсі віднесення їх до певного типу релігійних конфесій. Специфічною їх особливістю є комунікативне середовище паломництва як у спільнотах паломників, так і на рівні системи комунікацій між цими групами та суспільством. Йдеться тут і про статус паломницьких спільнот у релігійному полі суспільства, який впливає на систему зовнішніх комунікацій, та про систему внутрішніх комунікацій в іммерсивному комунікативному середовищі паломницьких груп [9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Нині вивчення туризму як соціального явища набуває

складнішої структури, на відміну від колишнього періоду, коли аналізувалися лише вузькі його аспекти, такі, як економічні колізії, територіальні переміщення, підготовка кадрів у туристському бізнесі тощо. Водночас практично відсутні комплексні дослідження з питань, що стосуються туризму як багатовимірного інтегративного явища у соціокультурному просторі. Практично не проводяться дослідження ролі туризму у розвитку особистості та у реалізації її життєвих установок. Так само дискусійним та нерозробленим залишається питання про співвідношення туризму та міграції. Цим обумовлена актуальність теми цього дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – на основі соціологічного аналізу виявити соціокультурні аспекти туризму у сучасному світі. Завдання дослідження: виявити специфіку туризму як об'єкта соціологічного аналізу; визначити вплив туризму на соціокультурну інтеграцію до міжнародного соціуму; проаналізувати соціокультурні інтереси та потреби дозвілля у сфері туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сучасний туризм інтенсивно і динамічно розвивається, як один із секторів світової економіки становить певну частку світового валового національного продукту, залучає близько 7 % світових інвестицій, створює значну кількість робочих місць, є прибутковою сферою економіки багатьох країн. У 2019 році цей вид індустрії приніс 10 % світового ВВП і приблизно стільки ж міжнародного ринку праці [10]. Щодо України, то цей показник за останні 20 років коливається в межах від 8,7 % у 2005 році до 5,2 % у 2019 році [11] (це найнижчий показник за весь період дослідження, і на жаль причин для такого падіння достатньо) (табл. 1).

У перші п'ять місяців 2022 року в міжнародному туризмі спостерігалось

сильне піднесення, при цьому кількість прибуттів досягла майже половини (46 %) рівня за той же період 2019 року. Міжнародні туристичні прибуття (відвідувачі з ночівлею) збільшилися утричі (+221 %) у січні-травні 2022 року порівняно з 2021 роком, але залишилися на 54 % нижче 2019 р.. До травня 2022 року в усьому світі було зареєстровано майже 250 мільйонів міжнародних поїздок. Для порівняння, за ті самі місяці 2021 року зареєстровано 77 мільйонів поїздок.

Регіони Європи та Америки продовжували лідирувати у відновленні. Європа збільшила прийом у чотири рази міжнародних туристів, аніж за перші п'ять місяців 2021 року (+350 %). У Північній та Південній Америці (+112 %) кількість туристів збільшилася удвічі. Незважаючи на сильний відскок, кількість прибуттів залишалася на 36 % і 40 % нижче за рівень 2019 року в Європі та Америці відповідно [12].

Таблиця 1

Загальне туристичне споживання всередині країни (України) у динаміці за 2000-2019 років (за даними KNOEMA)

№ з/п	Показники	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
1	Туризм, загальний внесок у ВВП (частка, %)	7,2	8,7	7,6	5,4	5,4	5,6	5,4	5,2
2	Туризм, загальний внесок у ВВП (млрд. дол. США)	2,2	7,5	10,4	4,9	5,1	6,3	6,8	7,1
3	Туризм, внутрішнє споживання (млрд. дол. США)	1,9	6,2	8,9	4,3	4,4	5,3	5,9	6,2
4	Туризм, внутрішнє споживання, реальний темп приросту (%) (Щорічна відсоткова зміна у мільярдах доларів США 2000 року)	17,6	-7,0	0,5	-8,9	2,5	2,0	3,0	-0,1
5	Витрати міжнародних туристів усередині країни (млрд. дол. США) *Джерело: [11]	0,5	3,4	4,5	1,4	1,5	1,7	2,0	2,2

На Близькому Сході (+157 %) та в Африці (+156 %) у січні-травні 2022 року також спостерігалось сильне зростання порівняно з 2021 роком, але вони залишилися на 54 % і 50 % нижче за рівень 2019 року відповідно. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні кількість прибуттів майже подвоїлася (+94 %), хоча їхня кількість як і раніше була на 90% нижчою, ніж у 2019 році, оскільки деякі кордони залишалися закритими для другорядних поїздок. За субрегіонами Карибський басейн (-18 %) та Центральна Америка (-27 %) продемонстрували найшвидше відновлення до рівня 2019 року, поряд із Європою

Південного Середземномор'я, Західною Європою та Північною Європою.

Серед напрямків, які подали дані про міжнародні прибуття за перші три-п'ять місяців 2022 року, перевищили до пандемічний рівень: Віргінські острови США (+29 %), Сен-Мартен (+19 %), Республіка Молдова (+16 %), Албанія (+11 %), Гондурас, Пуерто-Ріко, Ефіопія (обидва +7 %), Андорра (+4 %) та Сан-Марино (0 %). З точки зору доходів від міжнародного туризму, Республіка Молдова (+86 %), Сербія (+59 %), Сейшельські острови (58 %), Румунія (+35 %), Північна Македонія (+26 %), Сент-Люсія (+ 21%), Бос-

нія та Герцеговина (+20 %), Албанія, Пакистан (обидва по 17 %), Судан (+16 %), Туреччина (+11 %), Бангладеш (+7 %), Сальвадор (+6 %), Мексика (+3 %), Хорватія (+2 %) та Португалія (+1 %) перевищили допандемічні рівні у січні-травні 2022 року. Витрати на туризм у Франції зросли до 15 % у січні-травні 2022 року порівняно з 2019 роком, тоді як витрати Німеччини становили 23 %, Італії – 27 % та США – 31 %. Витрати з Індії, Саудівської Аравії та Катару перевищили допандемічний рівень. Очікується, що високий туристичний попит під час літнього сезону закріпить ці позитивні результати, особливо у міру того, як дедалі більше напрямків послаблюють чи скасовують обмеження на поїздки [12]. Проте зростаючі економічні та геополітичні проблеми, як і раніше, створюють ризик для відновлення.

Перспективні сценарії ЮНВТО, опубліковані у травні 2022 р., вказують на те, що у 2022 р. кількість міжнародних прибуттів досягне 55–70 % від допандемічного рівня. Сценарії в регіонах показують Європу (65–80 % від рівня 2019 р.) та Америку (63–76 %) і зафіксують найкращі результати у сфері туризму у 2022 році. В Африці та на Близькому Сході кількість прибуттів може досягти від 50 % до 70 % допандемічного рівня, у той час як в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, у кращому випадку, вони залишаться на рівні 30 % від рівня 2019 року, це результат більш суворої політики та введених обмежень. По-друге, сучасний туризм впливає всі основні ланки економіки нашої країни та соціальні верстви суспільства. Туризм вимагає мирного, стабільного розвитку держав, регіонів і всього людства, тому що в неспокійних регіонах (локальні військові дії, релігійні та етнічні конфлікти) туризму майже немає [12]. Туризм сприяє структурній перебудові економіки, зміні пріоритетів соціально-культурного розвитку суспільства.

По-третє, сучасний туризм виконує серйозну соціальну функцію, вирішуючи

конкретні соціальні завдання: надає людині широкий спектр послуг у сфері нематеріальних благ; формує світоглядний, культурний рівень людини; сприяє розширенню міжнародних, міжнародних та міжособистісних відносин; організовує відпочинок, відновлення життєвих сил та здоров'я людини; поєднує інтереси окремих соціальних груп із інтересами всього суспільства; зберігає сприятливе екологічне та соціально-культурне середовище.

Основні засади соціально-культурної спрямованості сучасного туризму: 1) надання кожному рівних можливостей отримання туристських послуг, реалізації своїх потенційних спроможностей під час діяльності у цій сфері; 2) стабільний і продуманий розвиток туризму, відповідальне використання природних і людських ресурсів із метою підвищення якості та рівня життя; 3) створення та забезпечення досить високого рівня розвитку сфери туризму, щоб кожна людина мала можливість вибирати з безлічі запропонованих варіантів послуг; 4) створення умов отримання інвестицій для розвитку сучасного туризму та повної їх реалізації у цій сфері.

Зміст туризму як соціокультурного явища розкривається у різних аспектах, кожен із яких характеризує певний напрям цієї діяльності, а в цілому вони дозволяють зрозуміти його сутність. Гносеологічний аспект проявляється в тому, що туризм спрямований на отримання певної інформації та знань, з одного боку; з іншого – гносеологічний аспект можна визначити як передумову успіху туризму. Ця діяльність вимагає від суб'єкта певних знань, зокрема про регіон, його географію, природно-кліматичні особливості, а також знання щодо організації туристичної діяльності. Праксіологічний аспект туризму виявляється у тому, що завдяки цій діяльності людина розвивається як особистість, культурно збагачується, підвищуючи свій духовний потенціал. У той же час туризм як діяльність

здатний змінити соціальне та природне середовище [13]. Туристи нерідко порушують спокійне життя місцевих мешканців і їхній соціальний устрій, а місцеві органи самоврядування змушені витратити більше коштів на будівництво та експлуатацію водоочисних установок і доріг, необхідних для обслуговування великої кількості туристів, тощо.

Економічний аспект туризму проявляється у впливі цієї діяльності на всі аспекти економіки. Економічне значення туристської діяльності (наприклад, для країни, що розвивається) може бути оцінено з точки зору її здібності генерувати приток іноземних туристів або надавати кошти для забезпечення більш гнучких цін в її експортній промисловості. У розвиненій або індустріальній країні можна відзначити здатність туристичної індустрії сприяти розмаїттю національної економіки і протистояти нестійкості регіональної економіки. Крім того, економічний аспект проявляється в тому, що туристична діяльність підпорядковується пануючим в суспільстві економічним відносинам, в ній діють свої економічні закони, вона включена до системи суспільного поділу праці [14]. Аксіологічний аспект туризму проявляється у ціннісній свідомості її суб'єктів, тобто системі установок, поглядів, ідей, переваг, сформованих у їхній культурі. Туристична діяльність є соціокультурною цінністю і визначальним є продукт туристичної діяльності.

Діяльнісний підхід до аналізу туризму дозволяє розкрити внутрішні протиріччя цього явища культури та суспільства, які зумовлюють його розвиток. З одного боку, туризм являє собою соціальну форму людської активності, але, з іншого, він не можливий поза природною основою, по-перше, тому, що сама людина є природною істотою, по-друге, діяльність людини орієнтована на природні форми. Туризм як діяльність має суб'єктивний характер і водночас визначається його об'єктом. Туристична діяльність вільна і в той же час зумовлена необхідністю. Вона носить усвідомлений характер, але як у будь-якій діяльності в ній є компонент несвідомого. Цих протиріччя неможливо уникнути, вирішуючись вони зумовлюють соціокультурну динаміку туризму [13].

Глобальність процесів у розвитку сучасного туризму формує нові умови для діалогу різних культур і національних традицій у системі світових взаємин. Діалог культур, у свою чергу, ставить проблему пошуку загальнолюдських цінностей для плідної позитивної співпраці та взаєморозуміння. Орієнтація на загальнолюдські цінності – природна відповідь сучасного туризму на виклик часу. За даними Національної туристичної організації України кількість в'їздів міжнародних туристів до України у 2020 р. склала 3,3 млн. осіб, а виїзд громадян України дорівнює 11,2 млн. осіб, що у різниці становить 7,8 млн. осіб усіх міжнародних туристичних подорожей. (табл. 2) [15].

Таблиця 2

В'їзд іноземців та осіб без громадянства в Україну і виїзд громадян України за кордон за даними Державної прикордонної служби і Національної туристичної організації України (осіб)

Рік	В'їзд іноземців та осіб без громадянства в Україну	Виїзд громадян України за кордон	Сальдо
2009	20798342	15333949	5464393
2010	21203327	17180034	4023293
2011	21415296	19773143	1642153

*ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ*

Продовження таблиці 2

2012	23012823	21432836	1579987
2013	24671227	23761287	909940
2014	12711507	22437671	-9726164
2015	12428286	23141646	-10713360
2016	13333096	24668233	-11335137
2017	14229642	26437413	-12207771
2018	14342290	27976681	-13634391
2019	13709562	29345897	-15636335
2020	3382097	11251406	-7869309

**Джерело: [15]*

Особливе значення має переживання людиною досвіду різних соціокультурних систем, хоча в центрі розвитку різних форм культури (релігії, мистецтва, туризму, науки та ін.) знаходиться людина, оскільки гуманістичний принцип – одна зі сторін реального буття істинної людської сутності. Інший бік людської природи є його прагнення пізнання світу, науки, культури різних народів. Пізнати різні форми культури, розкрити раціональну та ірраціональну сутність людини, проаналізувати перспективи розвитку людства загалом дозволяє сучасний туризм.

Щодня мільйони людей переміщуються з однієї країни до іншої з метою відвідати родичів чи друзів, провести ділові переговори, виконати професійні обов'язки, пройти навчання тощо. Причин для виїзду за межі рідної держави дуже багато, а одна з найпопулярніших – туризм. Сьогодні подорожі є невід'ємною частиною життя людства. За оцінками багатьох експертів, на планеті розташовано 196 незалежних держав (без урахування невизнаних чи частково визнаних). Кожна з них відрізняється за площею, кількістю населення, рівнем добробуту, якістю інфраструктури та сотнями інших показників,

включаючи все те, що в основному цікавить туристів – культуру, традиції, кухню, пам'ятки архітектури, клімат та природні ресурси. На ступінь відвідуваності окремих країн впливає величезна кількість факторів, у тому числі візові вимоги, система безпеки та наявність пам'яток культури. Авторитетні туристичні агенції та спеціалізовані міжнародні установи аналізують потоки людей та становлять цілком об'єктивні рейтинги найбільш відвідуваних держав у світі.

Міжнародні туристичні агенції, дослідні центри та незалежні компанії регулярно проводять моніторинг відвідуваності держав та великих міст на різних континентах. І якщо у списку країн у першій десятці переважає європейський регіон, то серед населених пунктів, що найбільш відвідувані, лідирують представники Азії. Спираючись на аналітичні дослідження та останні звіти компаній зі світовим ім'ям, включаючи Mastercard та Euromonitor International, встановлено рейтинг найбільш відвідуваних міст у світі у 2022 році (табл. 2) [16,17]. Спираючись на офіційні дані Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO), визначимо найбільш відвідувані країни світу у 2022 році (табл. 3).

Таблиця 3

Рейтинг 2022 року - список найбільш відвідуваних країн світу згідно з офіційними даними Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO) (актуальні дані відвідуваності країн світу з останнього звіту Всесвітньої туристичної організації ООН за 2019 рік) і Найбільш відвідувані міста світу у 2022 році (ТОП -10) COsK

Рейтинг 2022 року - список найбільш відвідуваних країн світу згідно з офіційними даними Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO) CO			Найбільш відвідувані міста світу у 2022 році (ТОП -10) (Кількість іноземних туристів, млн. осіб)		
Рейтинг	Країна	Млн. осіб	Місто	Країна	Млн. осіб
1	Франція	89,4	Гонконг	Китай	26,6

*ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТ*

Продовження таблиці 3

2	Іспанія	83,5	Бангкок	Таїланд	21,2
3	США	79,3	Лондон	Великобританія	19,2
4	Китай	65,7	Сінгапур	Сінгапур	16,6
5	Італі	64,5	Макао	Китай	15,4
6	Туреччина	51,2	Дубай	ОАЕ	14,9
7	Мексика	45	Париж	Франція	14,4
8	Таїланд	39,8	Нью-Йорк	США	12,7
9	Німеччина	39,6	Шеньчжень	Китай	12,6
10	Великобританія	39,4	Куала-Лумпур	Малайзія	12,3

**Джерело: [16, 17]*

Найвідвідуваніша країна у світі – це Франція. Насолодитися красою французьких вулиць у таких містах, як: Париж, Ніцца, Марсель, Страсбург, Тулуза, Бордо, Ліон та багатьох інших, щорічно приїжджає понад 80 млн. туристів, а у 2019 році позначка наблизилася до 90 млн. Сфера туризму формує близько 9% ВВП та забезпечує роботою у Франції понад 3 млн. осіб. У французькій столиці розташований найвідвідуваніший пам'ятник архітектури у світі – Ейфелева вежа. Заслужене друге місце у рейтингу найбільш відвідуваних країн світу у 2022 році посідає Іспанія. З показником понад 83 млн. осіб (2019 рік) ця сонячна держава третій рік поспіль випереджає Сполучені Штати. У структурі ВВП Іспанії туризм становить близько 14,4 %. Найбільш відвідувані та красиві іспанські міста – це Барселона та Мадрид. У країні розташовано безліч піщаних пляжів, постійно проводяться фестивалі та вирує нічне життя [16].

За рівнем щорічних витрат на подорожі китайці посідають перше місце у світі (близько 250–260 млрд. доларів). Причому кілька разів перевершують американців. Водночас сучасний Китай приваблює велику кількість іноземців і до своєї країни (понад 65 млн. осіб на рік). Тут знаходиться безліч історичних та культурних пам'яток, включаючи Велику Китайську стіну, а такі міста, як Шанхай та Пекін, відомі не лише колоритною кухнею, а й сучасною архітектурою [16-17].

Сьогодні важливо дослідити сучасне релігійне паломництво як особливу фо-

рму соціальної комунікації та як соціокультурний тренд, відповісти на питання, що робить його таким. Можна назвати низку актуальних контекстів проблематизації сучасних паломницьких практик. По-перше, актуальні дослідження про співвідношення індивідуального та колективного в паломницьких практиках. Паломництво не тільки є індивідуальним духовним, а й безумовним соціальним досвідом на рівні колективної свідомості та колективної поведінки. Не менш значущою є проблема автентичної релігійності, як проблема відтворення особистісної релігійності та релігійності у суспільстві.

По-друге, паломництво можна розглядати як один із механізмів збереження історичної пам'яті та її відтворення. Меморативна функція паломництва полягає у збереженні та трансляції історичної пам'яті в індивідуальній та колективних формах, що дозволяє знайти історіографічний аспект його дослідження. Вона властива релігійному паломництву, зберігається протягом століть і в суспільстві не втратила своєї значущості. Механізм збереження та відтворення історичної пам'яті розглядається рядом дослідників як одна з головних функцій релігійного паломництва у суспільстві розмитої ідентичності [18]. Сучасні дослідники говорять про функцію інтеграції, солідаризації та комеморації, називаючи паломництво “машиною з виробництва спільних спогадів” [1-3]. Важливо дослідити меморативну функцію паломництва у зв'язку з функцією фор-

мування соціокультурної та національної ідентичності. По-третє, важливо дослідити паломництво як механізм трансляції духовних релігійних цінностей і чеснот загальнолюдського рівня. Необхідно звернутися до специфічного багаторівневого інформаційного обміну на рівні паломницьких спільнот, у контексті комунікацій між паломниками та релігійними конфесіями, до яких належать паломницькі групи, або які є ціннісним і нормативним орієнтиром для паломників. Релігійна інформація є частиною інформаційного простору сучасного суспільства. Однією з практик, у якій відбувається трансляція та швидка інтеріоризація релігійної інформації, є релігійне паломництво [19].

Паломництво в його історичних функціях було і залишається рухом, визначеним і досліджуваним певними контекстами: історичним, соціальним, релігійним. Історична спрямованість релігійного паломництва очевидна: воно у просторовому розумінні відсилає до об'єктів та геолокацій, які вже були наділені сакральністю. Релігійне паломництво не тільки сприяє осмисленню релігійно-культурного ландшафту та історичної спадщини, а й формує

стійкі світоглядні традиції та адекватні вітальні орієнтири. У процесі внутрішнього паломництва відбувається формування релігійного типу ідентичності на фізичних, соціально-психологічних, когнітивних та ціннісних рівнях. Під час паломництва за рахунок активного засвоєння та рефлексії релігійної традиції конфесії відбувається ідентифікація індивіда з групою на рівні соціальних дій, інтеракцій, інформаційного нормативного та ціннісного обміну. Функціональна специфіка паломництва полягає у зануренні паломника у смисловий контекст релігії як культурної системи [18] та актуалізації релігійності індивіда. Проте сакральний зміст паломництва у його сучасних модифікаціях, може підмінятися цілим комплексом мотивів, спектр яких простягається від пізнавальних і групотворчих до рекреаційних, дозвільних.

За даними Державної прикордонної служби України та Національної туристичної організації України кількість прибуттів міжнародних туристів в Україну з релігійною метою у 2018 р. склала лише 16 осіб, що відносно до в'їзного потоку загалом становить 0,00%, у той час як у наступних 2019-2020 роках цей показник дорівнює 0 осіб (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл в'їзного потоку за метою відвідування (за даними Державної прикордонної служби України і Національної туристичної організації України)

Рік	Одиниці	Мета відвідування відповідно до методики Державної прикордонної служби України								Всього
		дипломатична	служба	ділова	туризм	приватна	навчання	релігійна	культуриний та спортивний обмін	
2018	осіб	8	47402	2289	17239	13900181	4526	16	28	14342290
	%	0,00	0,33	0,02	0,12	96,92	0,03	0,00	0,00	100,00
2019	осіб	12063	31470	1480	14865	13326997	3016	0	0	13709562
	%	0,09	0,23	0,01	0,11	97,21	0,02	0,00	0,00	100,00
2020	осіб	203	10 760	903	2 766	3107643	2 424	0	0	3382097
	%	0,01	0,32	0,03	0,08	91,89	0,07	0,00	0,00	100,00

*Джерело: [15]

Очікувано, що під впливом пандемії COVID-19 саме розвиток такого напрямку, як зовнішній туризм, найбільше зазнає збитків. Аналогічна ситуація спостерігається у 2019-2021 роках та в організації паломництва до Мекки, так пандемія коронавірусу завдає шкоди хаджу другий рік поспіль. Паломництво, яке ще недавно приваблювало близько 2,5 мільйона мусульман із усього світу, у 2020-2021 роках кількість паломників зменшилася в десятки разів. За даними UNN (Інформаційна агенція Українські національні новини) у 2022 році Саудівська Аравія прийняла 1 мільйон туристів (у тому числі 850 000 осіб із-за кордону) для найбільшого паломництва після початку пандемії [20]. У 2020 році, коли почалася пандемія, в'їзд іноземців був заборонений, а кількість віруючих обмежена до 10 000 осіб. У 2021 році ця цифра зросла до 60 000 вакцинованих громадян та мешканців Саудівської Аравії. Паломництво є вагомим джерелом престижу для консервативного королівства. Хадж, який коштує не менше 5000 доларів на людину, приносить гроші найбільшому у світі експортеру нафти, що намагається диверсифікувати свою економіку.

Фактори, що впливають на участь у паломницьких практиках, виявлені в соціологічному дослідженні включеності молоді до релігійних подорожей: лише 22,2 % тих, хто відповів на питання про мотиви паломництва, здійснюють паломництво виходячи з релігійних мотивів, для 23,7 % опитаних паломництво виступає способом відволіктися від повсякденної метушні, 3,5 % респондентів зацікавлені у зустрічі з об'єктами культурної спадщини [18].

Соціокультурна спрямованість сучасного туризму проявляється і в підготовці фахівців для цієї сфери. Соціологічні дослідження підтверджують, що чим вищий рівень освіти, тим менший рівень безробіття (хоча в країні з нестабільною економікою це не завжди так). Висококваліфікована людина має високі

здібності до адаптації, мобільності, швидко засвоює нове, прагне до постійного освоєння і використання потрібної інформації, займається самоосвітою. Сфері сучасного туризму потрібні високоосвічені люди з широким світоглядом, виховані та тактовні особистості. На сучасному етапі розвитку сфери туризму основним чинником є освіта, яка сприятливо позначається на розвитку економіки туризму, задоволенні духовних запитів працівника, його соціального та професійного статусу. Саме знання, необхідна та своєчасно отримана інформація, сьогодні є рушійною силою сфери туризму, яка сама пропонує послуги для відчуття повноти людського життя, розвитку духовних та фізичних сил особистості.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Сучасний туризм перебуває під впливом багатьох чинників: соціальних, культурних, економічних, політичних. Як тільки людина вирішила проблему виживання, у неї виникла потреба в подорожах із метою пізнання світу і самого себе. Споживання туристичних послуг як вид діяльності носить яскраво виражений соціальний характер: 1) у процесі отримання послуг кожна людина взаємодіє з суспільством; 2) споживання є ознакою соціальної стратифікації.

Сучасний туризм як складна соціально-економічна система покликана задовольняти потреби туристів у матеріальних та нематеріальних послугах, основна функція туризму – забезпечити людину повноцінним та якісним відпочинком. Туризм перетворився на глобальну світову індустрію, що включає величезну кількість готелів та інших закладів розміщення, транспортних засобів, об'єктів громадського харчування, об'єктів та засобів розваг, об'єктів пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного та іншого значення, організацій, що здійснюють туристичну діяльність та надають послуги гідів-перекладачів. Ту-

ристичний продукт – це комплекс туристичних послуг, необхідних для задоволення потреб туриста під час його подорожі. Серед основних явищ, що впливають на розвиток сучасного туризму, слід назвати глобалізацію економіки, зростання ролі інформації та перетворення наукових знань в основний фактор світової економіки, становлення нового сус-

пільства, що спирається на знання, докорінна зміна ставлення соціуму до людини.

Перспективою подальших досліджень є визначення впливу релігійного паломництва на формування ідентичності особистості та трансформацію її життєвих орієнтирів.

Список літератури:

1. Туристична діяльність та її соціальні функції у житті людини. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kazatur.narod.ni/mut/7.HTML>

2. MacCannell, D. (1988), “The tourist: a new theory of leisure class”, New York

3. Rojek, C., Urry, J. (1997), “Touring cultures: transformations of travel and theory”, Routledge, London

4. Белкін М. Навіщо і за чим? Мандрівник та турист в історичній перспективі / М. Белкін // Інтелектуальний Форум. – 2017. – № 1

5. Бігус М. М., Гальків Л. І., Добушовський П. А. Туристичний бізнес під впливом сучасних змін, зумовлених світовими викликами / М. М. Бігус, Л. І. Гальків, П. А. Добушовський // Науковий погляд: економіка та управління. – 2020. – № 3. – С. 7 – 12. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-666X/2020-69-1>

6. Петрович Й. М., Бондаренко Ю. Г., Просович О. П. Інституційне середовище як важлива передумова розвитку рекреаційно-туристичної сфери / Й. М. Петрович, Ю. Г. Бондаренко, О. П. Просович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми економіки та управління”. – 2019. – Т. 6. – № 3. – С. 3 – 15. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi2019.03.003>

7. Прокопишин-Рашкевич Л. М., Шадурська Б. О., Петрович Й. М. Індустрія туризму в Україні: перспективні напрями

та виклики сучасності / Л. М. Прокопишин-Рашкевич, Б. О. Шадурська, Й. М. Петрович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми економіки та управління”. – 2020. – Т. 4. – № 1. – С. 72 – 82. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi2020.01.072>

8. Collins-Kreiner, Noga (2010), “Geographers and pilgrimages: changing concepts in pilgrimage tourism research”, *Economische en Sociale Geografie*, vol. 101, no. 4, pp. 437 – 448

9. Di Giovine M. A. (2011), “Pilgrimage: communitas and contestation, unity and difference – An introduction”, *Tourism*, no. 59 (3), pp. 247 – 269

10. Туризм. Світовий ринок. 2022/01/20. URL: <https://www.tadviser/index.php>

11. KNOEMA. Світовий атлас даних. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://business.knoema.com/about-team/>

12. UNWTO. Call for Action for Tourism's COVID 19 Mitigation and Recovery, published 1 April 2020, available at: <https://www.unwto.org/news/unwto-launches-a-call-for-action-for-tourisms-covid-19-mitigation-and-recovery>

13. Фуруботн Є. Г., Ріхтер Р. Інститути та економічна теорія: Досягнення нової інституційної економічної теорії / Є. Г. Фуруботн, Р. Ріхтер // Пер. з англ. за ред. В. С. Катяло, Н. П. Дроздовий. – К: Видавництво держ. ун-ту. – 2005. – С. 702

14. Коpecь Г. Р., Кулиняк І. Я. Сучасні напрями розвитку підприємств у

сфері туризму в Україні / Г. Р. Копець, І. Я. Кулиняк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління". – 2020. – Вип. 4. – № 2. – С. 37–48. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi.2020.02.037>

15. USAID. Туристичний барометр України 2020. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ntoukraine.org/nsts_analytics_.html

16. Mastercard Global Destination Cities Index 2021, available at: <https://newsroom.mastercard.com/digital-press-kits/mastercard-global-destination-cities-index>.

17. European Cities Marketing Benchmarking Report 2021, available at: <https://www.europeancitiesmarketing.com/european-cities-marketing-benchmarking-report-confirms-the-resilience-of-european-cities>

18. Гафіятулліна К. Р., Подергіна Є. Є. Паломництво в контексті релігійної поведінки / К. Р. Гафіятулліна, Є. Є. Подергіна // Вісник ЛЄДУ. – 2016. – №6 (86). – С. 138 – 145

19. Ваторопін А. С., Костіна Н. Б., Подергіна Е. Е. Трансформація феномену паломництва в сучасному суспільстві / А. С. Ваторопін, Н. Б. Костіна, Е. Е. Подергіна // Дискусія. – 2017. – №7 (81). – С. 59

20. Саудівська Аравія прийняла 1 мільйон туристів. UNN Інформаційна агенція Українські національні новини. 05.07.2022. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.uun.com.ua>

References:

1. "Tourism activity and its social functions in human life", available at: <http://www.kazatur.narod.ni/mut/7.HTML>

2. MacCannell, D. (1988), "The tourist: a new theory of leisure class", New York

3. Rojek, C., Urry, J. (1997), "Touring cultures: transformations of travel and theory", Routledge, London

4. Bielkin, M. (2017), "Why and what for? Traveler and tourist in historical perspective", Intellectual Forum, no. 1

5. Bihus, M. M., Hal'kiv, L. I., Dobushovs'kyj, P. A. (2020), "Tourism business under the influence of modern changes caused by world challenges", Scientific view: economics and management, no. 3, pp. 7 – 12, available at: DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-666Kh/2020-69>

6. Petrovych, J. M., Bondarenko, Yu. H., Prosovych, O. P. (2019), "Institutional environment as an important prerequisite for the development of recreational and tourist sphere", Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic", Series "Problems of Economics and Management", t. 6, no. 3, pp. 3 – 15, available at: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi2019.03.003>

7. Prokopyshyn-Rashkevych, L. M., Shadurs'ka, B. O., Petrovych, J. M. (2020), "Tourism industry in Ukraine: perspective directions and challenges of the present", Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic", Series "Problems of Economics and Management", t. 4, no 1, pp. 72 – 82, available at: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi2020.01.072>

8. Collins-Kreiner, Noga (2010), "Geographers and pilgrimages: changing concepts in pilgrimage tourism research", *Economische en Sociale Geografie*, vol. 101, no. 4, pp. 437 – 448

9. Di Giovine M. A. (2011), "Pilgrimage: communitas and contestation, unity and difference – An introduction", *Tourism*, no. 59 (3), pp. 247 – 269

10. "Tourism. World market. 2022/01/20", available at: <https://www.tadviser/index.php>

11. KNOEMA. "World data atlas", available at: <https://business.knoema.com/about-team/>

12. UNWTO. Call for Action for Tourism's COVID 19 Mitigation and Recovery, published 1 April 2020, available at: <https://www.unwto.org/news/unwto-launches-a-call-for-action-for-tourisms-covid-19-mitigation-and-recovery>

13. Furubotn, Ye.H., Rikhter, R.(2005), “ Institutions and Economic Theory: Advances in New Institutional Economic Theory”, *Per . z anhl, za red. V. S. Kat'kalo, N. P. Drozdovij, K: Vydavnytstvo derzh. un-tu*, p.702
14. Kopets', H. R., Kulyniak, I. Ya. (2020), “Modern directions of development of enterprises in the sphere of tourism in Ukraine”, *Bulletin of the National University “Lviv Polytechnic”, Series “Problems of Economics and Management”, vyp. 4, no 2, pp. 37 – 48, available at: DOI: <https://doi.org/10.23939/semi.2020.02.037>*
15. USAID. “Tourist barometer of Ukraine 2020”, available at: https://www.ntoukraine.org/nsts_analytics_.html
16. Mastercard Global Destination Cities Index 2021, available at: <https://newsroom.mastercard.com/digital-press-kits/mastercard-global-destination-cities-index>.
17. European Cities Marketing Benchmarking Report 2021, available at: <https://www.europeancitiesmarketing.com/european-cities-marketing-benchmarking-report-confirms-the-resilience-of-european-cities>
18. Hafyiatullyna, K. R., Poderhyna, E. E. (2016), “Pilgrimage in the context of religious behavior”, *Vestnyk VEHU, no.6 (86), pp.138 – 145*
19. Vatoropyn, A. S., Kostyna, N. B., Poderhyna E. E. (2017), “Transformation of the pilgrimage phenomenon in modern society”, *Discussion, no.7 (81), p. 59*
20. “Saudi Arabia received 1 million tourists. UNN Information Agency Ukrainian National News 05.07.2022”, available at: <https://www.uun.com.ua>

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2022

Liudmyla Holubnycha

doctor of pedagogical sciences, professor, professor of the department of foreign languages
№3, Yaroslav Mudryi National Law University; Kharkiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8252-9893

E-mail: golubnichaya11@gmail.com

Liudmyla Zelenska

doctor of pedagogical sciences, professor, professor of the department of educology and
innovative pedagogy, H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; Kharkiv,
Ukraine

ORCID: 0000-0002-3324-5173

E-mail: zelenskaya_ludmila@ukr.net

**HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE SYSTEM AND ACTIVITY-BASED
APPROACH TO EDUCATION**

Abstract. the article reveals the meaning of the notions “activity” and “system” both in general and pedagogical science context as the integration components of the system and activity-based approach to education. The purpose of the article is to characterize the concept of the system and activity-based approach and describe its development applied to the educational process. Emphasis is placed on the history of the development of the system and activity-based approach.

The results of the investigation made it possible to conclude reveal that the idea to combine system-based and activity-based approaches does not belong to one scientist. It appears in a number of works of philosophers and psychologists of the first part of the 20th century. Considering the issues of teaching and raising a child gave a substantial impulse to the development of this idea in the 1960s-1990s. Nowadays the studied methodological approach to educational process complements other ones.

Key words: methodological approach, activity, system, development of the system and activity-based approach, education, system-based approach, activity-based approach.

Людмила Голубнича

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов №3,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Харків, Україна

E-mail: golubnichaya11@gmail.com

Людмила Зеленська

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та інноваційної
педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. Сковороди;
Харків, Україна

E-mail: zelenskaya_ludmila@ukr.net

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СИСТЕМНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХІДУ ДО НАВЧАННЯ

Анотація. у статті розкрито значення понять “діяльність” і “система” як у загальному, так і в педагогічно-науковому контексті як інтеграційних компонентів системно-діяльнісного підходу до навчання. Мета статті – охарактеризувати поняття системно-діяльнісного підходу та описати його розвиток у застосуванні до навчального процесу. Акцент зроблено на історії розвитку системно-діяльнісного підходу.

Результати дослідження дозволили зробити висновок, що ідея поєднання системного та діяльнісного підходів належить не одному вченому, а зустрічається в ряді робіт філософів і психологів першої половини ХХ ст. Розгляд питань навчання та виховання дитини дав істотний поштовх розвитку цієї ідеї в 1960-1990-х роках. Нині досліджуваний методичний підхід до освітнього процесу доповнює інші методологічні підходи.

Ключові слова: методологічний підхід, діяльність, система, розвиток системно-діяльнісного підходу, освіта, системний підхід, діяльнісний підхід.

Людмила Голубнича, Людмила Зеленська

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

“Історія розвитку системно-діяльнісного підходу до навчання”

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зміни в суспільному житті ведуть до змін у системі освіти. Численні педагогічні теорії забезпечують розуміння методологічних основ виховання в контексті цінностей, що відповідають конкретній соціокультурній та економічній ситуації. Науковою основою концепції освіти є методологічні підходи, що визначають суттєві напрями розвитку всіх складових системи освіти.

Вивчення історії формування та розвитку науково-методологічних підходів, що лежать в основі сучасної освітньої моделі, є актуальним у зв'язку з тим, що сучасні теоретичні дослідження даної проблеми, а також практична педагогічна діяльність потребують методологічного обґрунтування, яке, на думку І. Ковальченка, “відіграє вирішальну роль у науковому пізнанні” [24, с. 15], оскільки об'єктивні знання, що формують наукову теорію, дозволяють прогнозувати нові якості об'єкта дослідження та встановлювати нові пізнавальні завдання, які служать основою для розробки методів, спрямованих на подальше вивчення дійс-

ності [24, с. 40]. Тобто теорія є основою для методології, а методологія є засобом отримання нових знань, які будуть розвивати теорію.

Дане дослідження зосереджено на історії становлення та розвитку системно-діяльнісного підходу до навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблема системно-діяльнісного підходу до освіти є предметом багатьох досліджень. Безсумнівно, що найбільший внесок у розвиток явища зробили В. Давидов, Д. Ельконін, П. Гальперін, А. Леонт'єв та Л. Вигодський. Серед останніх досліджень найбільшу частку складають роботи, присвячені прикладним аспектам зазначеного питання, як-от: особливості реалізації підходу у викладанні математики в загальноосвітній школі (В. Далінгер, С. Доценко та інші), методи навчання дітей молодшого шкільного віку (Халід Мехмуд, Ваджіха Канвал, Мухаммад Накіб уль Халіл Шахін, Н. Мільнікова) та студентів вищої школи (Дж. Біггс, Ч. Тан, М. Брейніг, С. Шарма, Р. Кумар). Науковий дискурс у сфері роз-

витку метапредметних навчальних результатів збагачений Н. Аксьоновою, Дж. Робертсом, щодо вдосконалення навичок мислення – Л. Роміциною.

Формування цілей статті (постановка завдання). Охарактеризувати суть поняття “системно-діяльнісний підхід” та описати його генезис щодо реалізації в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Системно-діяльнісний підхід виник як поєднання системного підходу до організації освітнього процесу та його діяльнісної інтерпретації.

Говорячи про розвиток системно-діяльнісного підходу в контексті організації освітнього процесу, для розуміння сутності досліджуваного явища важливо усвідомити зміст його інтеграційних компонентів. При цьому важливо підкреслити, що діяльність від самого початку є однією із найважливіших ознак людського існування, яке пов’язане з цілеспрямованою зміною зовнішнього світу та самої людини. Саме через діяльність розкривається сутність людини.

Усі форми людської діяльності є історичними. На них впливає поділ праці, що зумовлено значним зростанням потреб людей, їх різноманітністю.

Діяльність є об’єктом відображення як конкретних наук, так і філософії. Сам термін вперше був використаний у XIX столітті в німецькій класичній філософії. Діяльність тлумачилася як процес усвідомлення мети, перетворення ідеального в матеріальне.

Особливої актуальності вивчення категорії «діяльність» набуло в XX столітті через ускладнення її функцій, посилення впливу її результатів на людину (сфери психології та екології). З’явилося прагнення різних наук не лише використати філософську традицію засвоєння даної категорії, а й віднайти нові сторони її прояву. У зв’язку з цим високою активністю відзначаються дослідження в галузі

психології, соціології, політології, екології, економічної теорії, етики. Названі науки використовують діяльнісний підхід до проявів як суспільної, так й індивідуальної свідомості.

Вивчення діяльності стало центральною темою психології, пов’язаною насамперед із іменами С. Рубінштейна та А. Леонтьєва. Вчені стали розробниками двох напрямів, що заклали основи діяльнісного підходу в психології, як-то: особистісного напрямку, за яким формується особистість у діяльності (С. Рубінштейн [32]) та діяльності як предмету (А. Леонтьєв [27]). Вагомий внесок належить і Л. Виготському, який започаткував знаково-символічний напрям.

У педагогічній науці у якості основних видів діяльності розглядають ігрову, навчальну та трудову.

Досліджуючи системність, важливо зазначити, що системний підхід у педагогіці передбачає ставлення до педагогіки як до системи, тобто сукупності добре структурованих і тісно взаємопов’язаних елементів. Такий підхід, на відміну від традиційно-тематичного, є більш якісним і сучасним. Системний підхід визначається п’ятьма основними принципами: цілісність, ієрархія, структурованість, множинність і послідовність.

Розуміння того, що педагогіка є досить складною системою, що поєднує в собі значну кількість цілей, завдань, принципів, форм і методів, складає основу системного підходу в педагогічній науці.

Ідея поєднання системного та діяльнісного підходів належить переважно вітчизняним ученим. Вона розглядалася насамперед у працях філософів і психологів. Утім саме праці зарубіжних і вітчизняних психологів і педагогів 1960-1990-х років, які розробляли питання навчання і виховання дитини, зокрема проблеми розвивального навчання, надали значного поштовху розвитку системно-діяльнісного підходу.

Актуалізація системно-діяльнісного підходу пов'язана з розробкою та впровадженням стандартів освіти Нової української школи. В їх основі лежить діяльнісна парадигма навчання, яка передбачає розвиток особистості учня на основі використання універсальних методів організації діяльності. Процес навчання розуміється не тільки як засвоєння системи знань, умінь і навичок, що становлять інструментальну основу компетенцій учня, а і як процес розвитку особистості, набуття духовно-морального та соціального досвіду.

Системно-діяльнісний підхід до організації освітнього процесу може бути успішно застосованим поряд із іншими методологічними підходами.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, системно-діяльнісний підхід до навчання є інтеграцією його складових, тобто системного підходу до організації освітнього процесу та його діяльнісної інтерпретації. Іншими словами, він являє собою освітній процес як сукупність різноманітних взаємопов'язаних і взаємозалежних видів діяльності всіх суб'єктів, які в ньому беруть участь.

Характеристика діяльності як окремого поняття припадає на ХІХ століття. Цей термін був уведений до науко-

вого обігу представниками німецької класичної філософії, а пік її вивчення припав на ХХ століття як центральна теми психології. У педагогіці цей термін асоціюється з ігровою, навчальною та трудовою діяльністю, оскільки вони вважаються провідними в процесі навчання.

Термін «система» означає набір добре структурованих і тісно взаємопов'язаних елементів. У педагогічній науці системний підхід визначається п'ятьма основними принципами: цілісність, ієрархія, структурованість, множинність і послідовність.

Задум поєднання системного та діяльнісного підходів належить не одному вченому. Ця ідея зустрічається в низці наукових праць філософів і психологів першої половини ХХ століття. Розгляд питань навчання та виховання дитини дав істотний поштовх розвитку цього підходу в 1960-1990-х роках. Нині досліджуваний методологічний підхід до навчання доповнює інші та сприяє опису основних психологічних умов і механізмів процесу навчання, структури навчальної діяльності здобувачів освіти, адекватних сучасним освітнім пріоритетам.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми і вимагає виявлення особливостей застосування названого підходу в практиці роботи закладів освіти різних рівнів.

Problem setting. Every change in public life leads to changes in the education system. Numerous pedagogical theories provide an understanding of the methodological foundations of education in the context of values that correspond to a particular socio-cultural and economic situation. The scientific basis of the concept of education is methodological approaches that determine the significant directions of development of all components in the educational system.

The study of the history of forming and developing scientific and methodological approaches underlying the

modern educational model is relevant due to the fact that modern theoretical research of this problem, as well as practical pedagogical activities require methodological justification, which, according to I. Kovalchenko, "Plays a crucial role in scientific knowledge" [24, p. 15], because the objective knowledge that forms the scientific theory allows to predict new qualities of the object of study and to establish new cognitive tasks, which, in turn, serve as a basis for developing methods aimed at further study of reality [641, p. 40]. That is, theory is the foundation for methodology, while methodology is a means

of gaining new knowledge that will develop the theory.

Modern education is characterized by a whole set of methodological approaches, including system and activity-based approach, axiological, anthropological, cultural, competence-based, personality-oriented, technological, etc. Any of the above methodological approaches to education, through a set of general principles, describes the goals of education, the selection of content and the organization of educational process, evaluation of educational results. Today it is obvious that the modern model of education is designed and practically implemented on the basis of the listed methodological approaches, which, in turn, interact and complement each other.

We focused our research on the history of the formation and development of system and activity-based approach to education.

Recent research and publication analysis. The problem of the system and activity-based approach to education is the subject of many researches. There is no doubt that the biggest contribution to the development of the phenomenon belongs to V. Davydov [7], D. Elkonin [11, 12], P. Galperin [16], A. Leontiev [26, 27], and L. Vyhodskyi [35]. Speaking about more recent researches, it is important to mention that mostly works are devoted to applied aspects of the issue such as: the peculiarities of realization of the approach in teaching mathematics at secondary school (V. Dalinger [8], S. Dotsenko [9], and others), educational methods and techniques to be used by primary school children (Khalid Mehmood, Wajiha Kanwal, Muhammad Naqeeb ul Khalil Shaheen [21], N. Milnikova [28]) and higher school students (J. Biggs, C. Tang [4]; M. Breunig [5]; S. Sharma, R. Kumar [33]). Scientific discourse in the field of development of meta-subject educational results is enriched by N. Aksionova [1], J. Roberts [29], especially as for improvement of thinking skills is developed by L. Romitsyna [30].

Highlighting previously unsolved parts of the general problem to which this

article is devoted. However, summarizing the development of the system and activity-based approach to education as a general question of pedagogical history has not been the subject of detailed scientific investigation yet.

Paper objective is to characterize the notion of the system and activity-based approach and describe its development applied to the educational process.

Paper main body. The system and activity-based approach appeared as a combination of the system-based approach to the organization of the educational process and its activity interpretation, i.e. the understanding of the educational process as a set of diverse interrelated and interdependent activities of all the subjects involved in it.

Speaking about the history of the development of the system and activity-based approach to the educational process, in order to understand the essence of the studied phenomenon it is important to realize the core of its integration components. Consequently, it is significant to mention that activity is one of the most important attributes of human existence from the very beginning, which is associated with a purposeful change in the external world and the person himself. It is through activity that the essence of a person is revealed.

Depending on the needs of people, activity is traditionally divided into: 1) material (satisfaction of primary needs - in food, clothing, tools - through a change in external nature); 2) socio-political (various forms of influence on social relations, organization of public life); 3) spiritual (in the field of science, art, religion, etc.).

All forms of human activity are historical. They are influenced by the division of labour, which is due to the significant growth in the needs of people, their diversity.

As a result, activity in society appears as a system, the elements of which are people, their needs and interests, the subject of activity, motives for activity, goals, means and forms of its implementation. An important role is played by the subsystem of

political, legal and social institutions as subjects of legislative regulation of activities in society. Spiritual activity allows people not only to develop an attitude towards the social (collective) aspects of life, but also to find satisfaction of individual needs in solving the eternal problems of life, death, faith, etc.

Considering activity as a process, we should note that it includes:

- 1) a set of programs for transforming the world, practices;
- 2) actions arising from any program;
- 3) operations.

Any activity requires special training (education), experience, competence. The high dynamics of civilizational processes is connected with the problem of the correlation between the traditional and the innovative in the activity programs.

Activity is an object of reflection of both specific sciences and philosophy. The term itself was first used in the 19th century in German classical philosophy. So G. V. F. Hegel considered the triad “goal - activity – material” [17, p. 312-327]. Activity is what embodies the original goal (objective, but ideal) into material (also objective, but real). Activity is the process of realizing the goal, turning the ideal into the material. In dialectical materialism, activity is a specifically human form of a person's active relationship to the world around him, the content of which is its expedient change and transformation.

The study of activity became especially relevant in the 20th century due to the complication of its functions, the growing influence of its results on a person (the spheres of psychology and ecology). The desire of various sciences was clearly manifested not only to use the philosophical tradition of categorical assimilation of activity, but also to find new aspects of its manifestation. In this regard, researches in the field of psychology, sociology, political science, ecology, economic theory, and ethics are distinguished by high activity. They use an activity-based approach to the

manifestations of both social and individual consciousness.

The study of activity has become a central theme of psychology, associated primarily with the names of S. Rubinshtein and A. Leontiev. The first step towards the recognition of activity as a subject of psychology was taken in 1922 by S. Rubinshtein in his work “The principle of creative amateurism” [32]. He initiated the activity interpretation of the psyche. Conventionally, there can be distinguished three areas of research, in which the contours of the activity-based approach in psychology are laid:

1) the sign-symbolic direction in the development of the psyche (developed by L. Vygotskyi [35]);

2) a personal direction, according to which a personality is formed in activity (developed by S. Rubinshtein [32]);

3) activity as an independent subject of research (the direction was developed by A. Leontiev [27]).

The priority of transferring the philosophical category “activity” to the psychological ground also belongs to S. Rubinshtein. It was he who first singled out objective activity as a subject of psychological science. He drew attention to the fact that the formation of an ideal plan can be carried out in the initiative of a person, the result of which is developing mental properties.

It should be noted that in world science the attitude to the term “activity” is ambiguous. In English, the word “activity” means any kind of practical or cognitive activity of a person. However, as A. Leontiev noted, not all manifestations of a person's vital activity can be attributed to activity. Genuine activity is always connected with the transformation of reality [26].

In pedagogy, playing, educational and labour activities are distinguished as the main, leading ones. In psychology, the structure of activity is adopted, which includes the following components: need - motive - task - means (of solving the problem) - actions - operations.

Considering system, it is significant to mention that the system-based approach in pedagogy presupposes an attitude to pedagogy as a system – a set of well-structured and closely interconnected elements. This approach, in contrast to the traditional subject, is more qualitative and modern. In general, a system-based approach is determined by five basic principles: integrity, hierarchy, structuring, multiplicity and consistency.

The last principle (*consistency*) essentially unifies all the others, since it says that each object can have all the features of the system.

The principle of *integrity* says that all elements of the system are a single whole. That is, they are all subject to common principles, goals and objectives.

Hierarchy is a set of elements of the system, each of which has a certain value and is subordinated to other elements or itself subordinates other elements of the system.

Structuring is the combination of various elements of the system into separate subsystems according to certain characteristics.

Each of these subsystems, in turn, can have various connections with other subsystems. *Multiplicity* involves the use of many different models to describe each individual element and the entire system as a whole.

Understanding the fact that pedagogy is a very complex system, consisting of a large number of goals, objectives, principles, forms and methods is a system-based approach to pedagogy.

The idea of combining system-based and activity-based approaches belongs mainly to domestic scientists and was considered primarily in the works of philosophers (E. Ilyenkov [18], M. S. Kagan [19], P. Kopnin [22], V. Lektorsky [25], E. Yudin [36] and others) and psychologists (A. Asmolov [2], M. Basov [3], G. Kostyuk [23], A. Leontiev [26], S. Rubinshtein [32], V. Rubtsov [31] and others).

A significant impetus to the development of this idea was given by the

work of foreign and domestic psychologists and teachers of the 1960s-1990s, who developed the issues of teaching and raising a child (L. Vyhotskyi [35], V. Davydov [6, 7], L. Zankov [37], A. Leontiev [27], D. Feldstein [14], L. Fridman [15], D. Elkonin [11, 12], K. van Parreren [20], E. Erickson [13]), well-known methodologists-scientists who developed the problems of developmental education (A. Vorontsov [34], O. Dusavitskyi [10] and others).

The actualization of the system and activity-based approach is associated with the development and implementation of new educational standards. They are based on the activity paradigm of education, which postulates the development of the student's personality on the basis of the development of universal methods of activity as the goal of education. The process of learning is understood not only as the assimilation of a system of knowledge, skills and abilities that make up the instrumental basis of the student's competencies, but also as a process of personal development, acquiring spiritual, moral and social experience.

Following this theory in the formation of the content of education involves, in particular, an analysis of the types of leading activities (playing, learning, and communication), the allocation of universal educational activities that generate competencies, knowledge, skills and abilities.

Nowadays the system and activity-based approach makes it possible to describe most fully the main psychological conditions and mechanisms of the learning process, the structure of students' learning activities, adequate to modern educational priorities. Other methodological approaches to education, such as competence-based, student-centred, and others, not only do not contradict the system and activity-based approach to designing, organizing and evaluating the results of education, but also complement it.

Conclusions of the research. Thus, the system and activity-based approach to

education is the integration of its components, i.e. the system-based approach to the organization of the educational process and the activity-based interpretation. In other words it represents the educational process as a set of diverse interrelated and interdependent activities of all the subjects involved in it.

While “activity” as notion is an attribute of a human being, activity as a term refers to the 19th century and was introduced by German classical philosophy and the peak of its study came in the 20th century as a central theme of psychology. In pedagogy the term is associated with playing, educational and labour activities since they are distinguished as the main, leading ones in learning process.

Term “system” means a set of well-structured and closely interconnected elements. In pedagogical science a system-

based approach is determined by five basic principles: integrity, hierarchy, structuring, multiplicity and consistency.

The idea to combine system-based and activity-based approaches does not belong to one scientist. It appears in a number of works of philosophers and psychologists of the first part of the 20th century. Considering the issues of teaching and raising a child gave a substantial impulse to the development of this idea in the 1960s-1990s. Nowadays the studied methodological approach to education complements other ones and contributes to description of the main psychological conditions and mechanisms of the learning process, the structure of students’ learning activities, adequate to modern educational priorities.

The research does not cover all the aspects of the problem under study.

Список літератури:

1. Аксенова Н. И. Системно-деятельностный подход как основа формирования метапредметных результатов / Н. И. Аксенова // Теория и практика образования в современном мире: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – Санкт-Петербург. Реноме. – 2012. – С. 140 – 142
2. Асмолов А. Г. Принципы организации памяти человека: системно-деятельностный подход к изучению познавательных процессов / А. Г. Асмолов // Учебно-методическое пособие. – Москва. Академия. – 1985. – С. 126
3. Басов М. Я. Развитие человека как активного деятеля в окружающей его среде / М. Я. Басов // Психологическое развитие. В кн. М. Я. Басов “Общие основы педологии”. – Москва. Алетейя. – 2007. – С. 776
4. Biggs, J., Tang, C. (2011), “Train-the-trainers: Implementing outcomes-based teaching and learning in Malaysian higher education”, *Malaysian Journal of Learning and Instruction*, no. 8, pp. 1 – 19
5. Breunig, M. (2017), “Experientially learning and teaching in a student-directed classroom”, *Journal of Experiential Education*, no. 40 (3), pp. 213 – 230
6. Давыдов В. В. Деятельность / В. В. Давыдов. – [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rurpedia.org/psiho/page/davyidov_vv_deyatelnost (дата звернення: травень 25, 2022)
7. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментально-психологического исследования / В. В. Давыдов. – Москва. – 1989
8. Далингер В. А. Системно-деятельностный подход к обучению математике / В. А. Далингер // Наука и эпоха: монографія. – Воронеж. ВГПУ. – 2011. – С. 230 – 293
9. Доценко С. О. Реалізація системно-діяльнісного підходу на уроках математики / С. О. Доценко // Педагогіка та психологія. – Харків. – 2016. – Вип. 55. – С. 52 – 63
10. Дусавицький О. К. Система розвивального навчання в дзеркалі шкільної практики / О. К. Дусавицький //

Вісник Харківського національного університету, сер. Психологія. – 2000. – № 493. – С. 16 – 21

11. Эльконин Д. Б. Психологические вопросы формирования учебной деятельности / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии обучения и воспитания. – Москва. – 1971

12. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – Москва. – 1989

13. Erikson, J. (1950), “Childhood and Society”

14. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности / Д. И. Фельдштейн. – Москва. Междунар. пед. акад. – 1994. – С. 192

15. Фридман Л. М. Психология детей и подростков / Л. М. Фридман. – Москва. Издательство Института Психотерапии. – 2003

16. Гальперин П. Я. Метод “срезов” и метод теории поэтапного формирования умственных действий / П. Я. Гальперин // Вопросы психологии. 1966. № 4. С. 132 – 137

17. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – Москва. Мысль. – 1975. – Т. 1. – С. 452

18. Ильенков Э. В. Собрание сочинений в десяти томах / Э. В. Ильенков. – Москва. Канон-плюс. – 2019

19. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – Москва. Политиздат. – 1974. – С. 328

20. Karl Van Parreren C. F. (1990), “Leren op school [Learning in school]”, Groningen, WoltersNoordhoff

21. Khalid Mehmood, Wajiha Kanwal, Muhammad Naqeeb ul Khalil Shaheen (2021), “Implementation of activity based teaching at primary level: a theoretical perspective”, PJER, vol 4, issue 1, pp. 15 – 33

22. Копнин П. В. Идея как форма мышления / П. В. Копнин. – Киев. – 1963

23. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – Київ. – 1989

24. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – Москва. Наука. – 2003. – С. 486

25. Лекторский В. А., Садовский В. Н. О принципах исследования систем / В. А. Лекторский, В. Н. Садовский // Вопросы философии. – 1960. – № 8. – С. 49 – 54

26. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Москва. – 2005. – С. 352

27. Леонтьев А. Н. Основы теории речевой деятельности / А. Н. Леонтьев. – Москва. – 1974. – С. 5 – 20

28. Milnikova, N. (2015), “System-and-Activity-Based approach in teaching to primary schoolchildren”, Primary Education, 3 (1), pp. 42 – 48

29. Roberts, J. W. (2014), “Beyond learning by doing: Theoretical currents in experiential education”, Routledge

30. Роміцина Л. В. Діяльнісний підхід до навчання учнів математики: розвиток мислення, спрямованого на майбутнє / Л. В. Роміцина // Інноваційна педагогіка. – 2020. – Вип. 27. – С. 74 – 77

31. Рубцов В. В. Социально-генетическая психология развивающегося образования: деятельностный подход / В. В. Рубцов. – Москва. МГППУ. – 2008

32. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности / С. Л. Рубинштейн // Ученые записки высшей школы г. – Одессы. – 1922. – Т. 2

33. Sharma Sonal, Kumar Rakesh (2018), “Activity based learning system in higher education: a student centred approach”, International Journal of Social Science, no. 7 (4). pp. 469 – 474

34. Воронцов А. Б., Чудинова Е. В. Учебная деятельность: введение в систему Д. Б. Эльконина – В. В. Давыдова / А. Б. Воронцов, Е. В. Чудинова. Москва. 2004

35. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – Москва. – 1991

36. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологиче-

ские проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – Москва. – 1978

37. Занков Л. В. Избранные педагогические труды / Л. В. Занков. – Москва. Дом педагогики. – 1999. – С. 608

References:

1. Aksionova, N. I. (2012), “System and activity-based approach as the basis for the formation of meta-subject results”, Theory and practice of education in the modern world: Materials of international scientific conference (St. Petersburg, February, 2012), pp. 140-142

2. Asmolov, A. G. (1985), “Principles of organization of human memory: a system and activity-based approach to the study of cognitive processes”, A teaching aid, Moscow: Academy, p. 126

3. Basov, M. Ya. (2007), “The Development of a person as an active figure in his environment”, Psychological development, In the book M. Ya. Basov general foundations of pedology, Moscow: Aleteyya, p. 776

4. Biggs, J., Tang, C. (2011), “Train-the-trainers: Implementing outcomes-based teaching and learning in Malaysian higher education”, Malaysian Journal of Learning and Instruction, no. 8, pp. 1 – 19

5. Breunig, M. (2017), “Experientially learning and teaching in a student-directed classroom”, Journal of Experiential Education, no. 40 (3), pp. 213 – 230

6. Davydov, V. V. “Activity”, available at: http://rupedia.org/psiho/page/davyidov_vv_deyatelnost (Data of application: May 25, 2022)

7. Davydov, V. V. (1989), “Problems of developmental education: the experience of theoretical and experimental psychological research”, Moscow

8. Dalinger, V. A. (2011), “System and activity-based approach to teaching mathematics”, In Science and Epoch: monograph ed. O. I. Kirikova, Voronezh: VSPU, pp. 230 – 293

9. Dotsenko, S. O. (2016), “Implementation of system and activity-based approach in mathematics lessons”, Pedagogy and psychology, Kharkiv, issue. 55, pp. 52 – 63

10. Dusavitskyi, O. K. (2000), “The system of developmental learning in the mirror of school practice”, Bulletin of the Kharkiv National University, ser. Psychology. no. 493, pp. 16 – 21

11. Elkonin, D. B. (1971), “Psychological issues of the formation of educational activity”, Questions of the psychology of education and upbringing, Moscow

12. Elkonin, D. B. (1989), “Selected psychological works”, Moscow

13. Erikson, J. (1950), “Childhood and Society”

14. Feldshtein, D. I. (1994), “Psychology of personality development”, Moscow: Intern. ped. acad., p. 192

15. Fridman, L. M. (2003), “Psychology of children and adolescents”, Moscow: Publishing House of the Institute of Psychotherapy

16. Galperin, P. Ya. (1966), “The method of “Slices” and the method of the Theory of the stage-by-stage development of mental actions”, Questions of psychology, no. 4. pp. 132 – 137

17. Hegel, G. W. F. (1975), “Encyclopedia of philosophical sciences. Science of logic”, Moscow: Thought, v. 1, p. 452

18. Ilyenkov, E. V. (2019), “Collected works in ten volumes”, Moscow, Canon-plus

19. Kagan, M. S. (1974), “Human activity (Experience of system analysis)”, Moscow: Politizdat, p. 328

20. Karl Van Parreren C. F. (1990), “Leren op school [Learning in school]”, Groningen, WoltersNoordhoff

21. Khalid Mehmood, Wajiha Kanwal, Muhammad Naqeeb ul Khalil Shaheen (2021), “Implementation of activity based teaching at primary level: a theoretical perspective”, PJER, vol 4, issue 1, pp. 15 – 33

22. Kopnin, P. V. (1963), “Idea as a form of thinking”, Kyiv

23. Kostyuk, H. S. (1989), "Educational process and mental development of personality", Kyiv
24. Kovalchenko, I. D. (2003), "Methods of historical research", Moscow: Nauka, p. 486
25. Lektorskyi, V. A., Sadovskyi V. N. (1960), "On the principles of systems research", Questions of philosophy, no. 8, pp. 49 – 54
26. Leontiev, A. N. (2005), "Activity. Consciousness. Personality", Moscow, p. 352
27. Leontiev, A. N. (1974), "Fundamentals of the Theory of Speech Activity. Moscow. pp. 5 – 20
28. Milnikova, N. (2015), "System-and-Activity-Based approach in teaching to primary schoolchildren", Primary Education, 3 (1), pp. 42 – 48
29. Roberts, J. W. (2014), "Beyond learning by doing: Theoretical currents in experiential education", Routledge
30. Romitsyna, L. V. (2020), "Activity-based approach to teaching mathematics to students: the development of future-oriented thinking", Innovative pedagogy, vyp. 27, pp.74 – 77
31. Rubtsov, V. V. (2008), "Socio-genetic psychology of developing education: activity-based approach", Moscow: MGPPU
32. Rubinstein, S. L. (1922), "The principle of creative amateur performance", Scientific notes of the higher school in Odessa, vol. 2
33. Sharma Sonal, Kumar Rakesh (2018), "Activity based learning system in higher education: a student centred approach", International Journal of Social Science, no. 7 (4). pp. 469 – 474
34. Vorontsov, A. B., Chudinova E.V. (2004), "Educational activity: introduction to the system of D. B. Elkonin – V. V. Davydov", Moscow
35. Vyhotskyi, L. S. (1991), "Pedagogical psychology", Moscow
36. Yudin, E. G. (1978), "System approach and principle of activity. Methodological problems of modern science", Moscow
37. Zankov, L. V. (1999), "Selected pedagogical works", Moscow: House of Pedagogy, p. 608

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2022

Світлана Резнік

доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", кандидат педагогічних наук, доцент; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-8310-1242
E-mail: svreznik@i.ua

Ганна Кузнецова

аспірантка кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", старший викладач кафедри вищої математики Харківського національного університету міського господарства імені О. Бекетова; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-0343-2920
E-mail: hannakuznetsova23@gmail.com

**СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ БАЗОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ**

Анотація: проаналізовано поняття "компетентність", "професійна компетентність", "базова професійна компетентність", "базова професійна компетенція", "математична компетентність". Проведено порівняння понять базової професійної компетентності і базової професійної компетенції. На основі аналізу і порівняння зазначених понять, отримано визначення поняття "базова професійна компетентність майбутнього інженера". Охарактеризовано структурні компоненти базової професійної компетентності майбутнього інженера.

Ключові слова: компетентність; компетенція; професійна компетентність; базова професійна компетентність; майбутні інженери; професійна підготовка; структурні компоненти.

Svitlana Reznik

associate professor of the pedagogy and psychology of social systems management department named after Academician I. Ziaziun of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", PhD in pedagogy, associate professor; Kharkiv, Ukraine
E-mail: svreznik@i.ua

Hanna Kuznetsova

postgraduate student at the department of social system control pedagogy and psychology named after I. Ziaziun of National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Senior Lecturer of the Department of Higher Mathematics of the O. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv; Kharkiv, Ukraine
E-mail: hannakuznetsova23@gmail.com

**ESSENCE AND STRUCTURAL COMPONENTS OF BASIC PROFESSIONAL
COMPETENCE OF FUTURE ENGINEERS**

Abstract: the concepts of “competence”, “professional competence”, “basic professional competence”, “basic professional competence”, “mathematical competence” were analyzed. The concepts of basic professional competence and basic professional competence were compared. Based on the analysis and comparison of these concepts, the definition of the concept of “basic professional competence of the future engineer” was obtained. The structural components of the basic professional competence of the future engineer are characterized.

Key words: competence; competence; professional competence; basic professional competence; future engineers; professional training; structural components.

Svitlana Reznik, Hanna Kuznetsova

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Essence and structural components of basic professional competence of future engineers”

Problem setting. Currently, Ukraine is in the immensely difficult political and economic situation, yet under the martial law, the need for highly professional, competent specialists has not decreased, on the contrary, it has increased. Presidential Decree on the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030 states a number of goals meant to “ensure the national interests of Ukraine for sustainable economic development, civil society and the state.” One of those goals lies in “creating a sustainable infrastructure, promoting comprehensive and sustainable industrialization and innovation” [19], which indicates that in order to realize this goal, the state needs specialists professionally competent in engineering who will be able to develop new technologies, design new equipment and maintain the existing one, restore the infrastructure of cities and villages. Therefore, the formation of the basic professional competence of future engineers is one of the primary tasks in the professional training of future engineers in higher education institutions.

Recent research and publications analysis. The issues of professional training of future engineers in higher education institutions are highlighted in the works of

D. Gelfanova [6]; T. Honcharenko [7]; R. Horbatiuk; V. Kabak [8]; S. Reznik [20], O. Romanovskiy [23] and others. A great deal of studies are devoted to the formation of the competences of future specialists: the formation of professional competence was considered by N. Bolyubash, O. Denderenko, L. Kletsenko, M. Mulder, V. Petruk, N. Romanchuk, and others; the works of S. Leyko, T. Dumanska, A. Terepa, etc. were devoted to the formation of mathematical competence; such scientists as V. Petruk, V. Umanets, and I. Khavina were engaged in the research on the formation of basic professional competencies; and the works of I. Aseeva, S. Rezyk, G. Kuznetsova cover the issues of the formation of basic professional competence.

Paper objective. This study aims to determine the essence of the “basic professional competence of future engineers” and to characterize its structural components.

Paper main body. The concepts of “competence” and “competency” are one of the main concepts of the competence approach. At the beginning of the 21st century, the competence approach was actively introduced into the education system of Ukraine. This became the impetus for the

development of a new conceptual and categorical apparatus.

Having analyzed the sources that contain interpretations of the concepts of “competence”, “professional competence”, “basic professional competence”, “basic professional competency” and “mathematical competence”, we determined that:

– competence is a dynamic system of personal formations (knowledge, abilities, skills, attitudes, abilities) of a person, which is acquired throughout life and allows for effective and successful interaction with the surrounding world and solving various tasks (social, professional, and personal);

– professional competence is a set of business and personal characteristics of a specialist, which reflect the level of their ability to work in a specific field;

– basic professional competence is a dynamic and integrative property of a person that is acquired in the process of learning and includes basic (general) knowledge, abilities, skills, and qualities that are interconnected and with the help of which a future specialist can solve problems;

– basic professional competency is a certain standard (benchmark) of characteristics that are formally described and applied within a certain field and provide the specialist with the opportunity to perform their professional duties.

On the basis of the conducted analysis, it was concluded that the basic professional competence of future engineers is a

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Наразі Україна знаходиться у складному політичному й економічному становищі, але навіть під час воєнного стану, потреба у високопрофесійних, компетентних фахівцях не зменшилась, а навпаки – збільшується. В Указі Президента України “Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року” зазначено, що для “забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку еконо-

dynamic and integrative property of the individual, which is acquired in the process of mathematical training and includes fundamental knowledge, abilities, and skills, as well as general abilities and qualities that are interconnected and allow the specialist to successfully solve engineering, educational and professional tasks.

It was determined that the basic professional competence of future engineers in the process of mathematical training consists of the following structural components: motivational, cognitive, activity and personal-reflective ones. Each of the components is characterized.

Conclusions of the research. *A theoretical analysis of the concepts of “competence”, “professional competence”, “basic professional competence”, “basic professional competency”, and “mathematical competence” was carried out. Based on the analysis, the definitions of competence, professional competence, basic professional competence and basic professional competency of future engineers were specified. The structural components of the basic professional competence of future engineers are defined and characterized: those include motivational, cognitive, activity and personal-reflective components.*

We consider the development of criteria, indicators, and levels of the formation of the basic professional competence of future engineers to be a further direction of the research.

міки, громадянського суспільства і держави” Ціллю 9 проголошено “створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям” [19], а це вказує на те, що для реалізації цієї цілі державі потрібні професійно-компетентні фахівці інженерних спеціальностей, які здатні створювати новітні технології, конструювати нову техніку й обслуговувати наявну, відновлювати інфраструктуру міст і сіл. Отже, формування базової професійної компетентності майбутніх інженерів є одним із

першочергових завдань у професійній підготовці майбутніх інженерів закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання підготовки майбутніх інженерів у закладах вищої освіти висвітлено у роботах Д. Гельфанової [6]; Т. Гончаренко [7]; Р. Горбатюк; В. Кабак [8]; С. Резнік [20], О. Романовського [23] та ін.

Окремо виділимо роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували формування компетентностей або компетенцій майбутніх спеціалістів: формування професійної компетентності розглядали Н. Болюбаш [2], О. Дендеренко [9], Л. Клеценко [13], М. Малдер [32], В. Петрук [16], Н. Романчук [24] та ін.; формуванню математичної компетентності присвячено праці С. Лейко [15], Т. Думанської [10], А. Терепи [25] та ін.; формуванням базових професійних компетенцій займалися вчені В. Петрук [17], В. Уманець [28] та І. Хавіна [29]; а формуванням базової професійної компетентності – І. Асєєва [1], С. Резнік, Г. Кузнецова [21].

З проведеного аналізу видно, що питання формування саме базової професійної компетентності майбутніх фахівців є недостатньо дослідженим, що і обумовило тематику нашого дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проблема формування професійної компетентності є багатооб'ємною і не може бути повністю дослідженою в межах окремих наукових робіт. А питання саме “базової професійної компетентності майбутніх інженерів” є маловисвітленим і потребує більш глибокого вивчення

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З'ясувати сутність “базової професійної компетентності майбутніх інженерів” і дати характеристику її структурних компонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням

отриманих наукових результатів. Відмінність основних дефініцій, які є провідними щодо змісту підготовки фахівців, завжди була у полі зору науковців. Для покращення якості професійної підготовки майбутніх інженерів постала необхідність у обґрунтованому розмежуванні понять і явищ з нею пов'язаних. Зробимо теоретичний аналіз понять “компетентність”, “професійна компетентність”, “базова професійна компетентність”, порівняємо базову професійну компетентність і базову професійну компетенцію, розглянемо що таке “математична компетентність”, і на основі цих матеріалів визначимо сутність поняття “базової професійної компетентності майбутніх інженерів”.

Треба зазначити, що поняття “компетентність” можна вважати достатньо “молодим” на науковому педагогічному просторі незалежної України. Підтвердженням цього є той факт, що в “Українському педагогічному словнику” С. Гончаренка [7], який було визнано у 1997 році одним із найкращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України і Міжнародним фондом “Відродження” в рамках програми “Трансформація гуманітарної науки в Україні”, поняття “компетентність” є відсутнім. На початку XXI століття починається активне впровадження принципів “компетентнісного підходу” в освітній простір нашої держави. Як зазначає у своїй роботі О. Токарчук, “компетентнісний підхід націлений на результат освіти, підсумком якого є не сумарна кількість засвоєних знань та інформації, а здатність особистості діяти в різних проблемних ситуаціях. Акцент робиться на діяльній змісті, на тому, якими способами навчати” і “основним, базовим поняттям компетентнісного підходу є категорія “компетентність” [27, с. 20-21].

У Законі України № 2145-VIII від 05.09.2017 у Статті 1 “Основні терміни та їх визначення” поняття “компетентність” визначається, як “динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення,

поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність” [12].

У сучасному психологічному словнику В. Шапара компетентність трактується як “психосоціальна якість, яка означає силу і впевненість, що виходять із почуття власної успішності й корисності, які дають людині усвідомлення своєї спроможності ефективно взаємодіяти з оточенням” [30, с. 203].

Пометун О. розглядає “компетентність людини”, як “спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв’язувати, незалежно від контексту (від ситуації), проблеми, характерні для певної сфери діяльності” [18, с. 16].

Рашкевич Ю. у методичних рекомендаціях розроблення освітніх програм стверджує, що “компетентності являють собою динамічне поєднання знань, розуміння, навичок, умінь і здатностей” [22, с. 8].

Петрук В. визначає поняття “компетентність” як “володіння компетенцією; представленість тієї чи іншої компетенції у суб’єкта, тобто наявність у людини сукупності характеристик, що визначають ефективність виконання діяльності” [16, с. 47].

Отже, більшість авторів визначає “компетентність” як комбінацію/ набори/поєднання/сукупність особистих утворень/характеристик людини (О. Пометун; Ю. Рашкевич; В. Петрук), лише В. Шапар розглядає “компетентність” як психосоціальну якість людини, тобто у одиниці, а не як систему якостей. На основі вище зазначеного, можна констатувати, що *компетентність* – це динамічна система особистих утворень (знань, умінь, навичок, ставлень, здатностей) людини, яка набувається упродовж життя і дозволяє ефективно й успішно взаємодіяти з оточуючим світом, розв’язувати завдання (соціальні, професійні, особисті).

На ретельну увагу заслуговує дефініція “професійна компетентність”.

В Енциклопедії освіти професійна компетентність розглянута як “інтегративна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності, а також моральну позицію фахівця” [11, с. 722].

Болюбаш Н. трактує головне поняття дослідження як інтегральну характеристику особистості, «що визначає здатність фахівця вирішувати професійні проблеми й типові професійні завдання, що виникають у реальних ситуаціях професійної діяльності, з використанням знань, професійного й життєвого досвіду, цінностей та нахилів” [2, с. 90].

Борисюк О. вважає, що досліджуваний термін є “сукупність знань, умінь, навичок, способів діяльності, професійно важливих психологічних якостей, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності” [3, с. 68].

Дослідниця Т. Бучинська стверджує, що професійна компетентність “комплекс характеристик особистості, що виявляється в конкретній сфері діяльності, до якого належать знання, вміння, навички, досвід індивіда з обов’язковим урахуванням особистісних, психофізіологічних та соціальних характеристик” [4, с. 230].

Аналізуючи вище наведені визначення, бачимо, що думка авторів співпадає (ми також її підтримуємо) в тому, що *професійна компетентність* – це комплекс ділових і особистісних характеристик спеціаліста, який відображає рівень його спроможності до діяльності у конкретній сфері.

У контексті досліджуваних явищ наукової дійсності потребує уточнення поняття “базова професійна компетентність”. Категорія “база” у великому тлумачному словнику сучасної української мови означена як “основа, ґрунт, на яких виникає або розвивається те чи інше явище; сукупність умов, необхідних для

існування чого-небудь”, прикметник “базовий” трактується, як «нормативний, прийнятий за основу, еталон, стандарт» [5, с. 55-56]. Тобто базова професійна компетентність повинна включати комплекс основних, ділових і особистісних характеристик (якостей) фахівця.

Ми погоджуємось з думкою Е. Зеєра, який характеризує поняття базових професійних компетентностей, стверджує, що “до базових компетентностей слід віднести комплекс універсальних знань, що відрізняються широким рівнем узагальнення” [13, с. 30].

Дослідниця І. Асєєва вважає, що “ключові компетентності відображують спроможність фахівця успішно розв’язувати професійні завдання на основі належного використання інформації, комунікації, звичаїв та соціально-правових норм поведінки людини у громадянському суспільстві” [1, с. 76]. Базову професійну компетентність майбутнього бакалавра машинобудівних спеціальностей вона трактує як “єдність особистісних якостей (індивідуальні психологічні властивості, особливості самоорганізації, саморефлексія, здатність до самоуправління й лідерства в колективі) і самостійної пізнавальної активності, заснованої на ґрунтовному володінні алгоритмами самонавчання, що забезпечує використання здобутих упродовж фундаментальної науково-природничої підготовки математичних, фізичних і хімічних знань, умінь і навичок для вирішення спочатку навчальних, а в подальшому – фахових завдань (проектно-конструкторських, виробничотехнологічних і науково-дослідних) у сфері машинобудування, та є основою для опанування спеціальними професійними компетентностями й фахового саморозвитку впродовж життя” [1, с. 81].]

На основі вище зазначеного можна зробити висновок, що базовою професійною компетентністю будемо вважати динамічно-інтегративну властивість особистості, яка набувається під час навчання, включає основні (базові) знання,

уміння, навички, здатності, якості, які взаємопов’язані між собою та за допомогою яких майбутній спеціаліст може розв’язувати проблеми.

Розглядаючи поняття “базова професійна компетентність”, ми не можемо обійти стороною взаємопов’язане поняття “базова професійна компетенція”. Поняття компетентність і компетенція є схожими за звучанням, але вони різняться за змістом. А. Ткачов вважає, що поняття “компетенція” доцільно розглядати як “деякий еталон, суспільно визначених й формально описаних характеристик (знання, вміння, якості тощо), які забезпечують якісне виконання людиною певного виду діяльності в різних ситуаціях. У цьому плані компетенція є інституціональним поняттям, що визначає галузь і межі діяльності, а також нормативно закріплені функції, обов’язки, повноваження людини, яка її здійснює” [26, с. 40]. Ми згодні з твердженням дослідника, що різницею між компетенцією і компетентністю є те, що остання – “притаманна конкретному індивіду та зумовлюється сформованістю в нього необхідних умінь та властивостей, а також спроможністю адекватного використання їх в кожній конкретній практичній ситуації” [26, с. 40].

Петрук В. вважає, що базові компетенції – це “здатність особистості до ефективного розв’язання певного класу професійних завдань, які виникають в діяльності сучасного професіонала, не залежно від професії та спеціальності” [17, с. 24].

Хавіна І.у своїй дисертаційній роботі поняття базових професійних компетенцій майбутніх бакалаврів із психології визначає як “сукупність знань, умінь, навичок, а також особистісних якостей студента, що здобуті у процесі професійної природничонаукової підготовки та є фундаментальною основою здатності успішно розв’язувати наукові психологічні теоретичні та практичні завдання професійної діяльності” [29, с. 74].

В. Уманець, досліджуючи формування базових професійних компетенцій

майбутніх кваліфікованих робітників із ремонту та обслуговування лічильно-обчислювальних машин у фаховій підготовці, розглядає поняття базових професійних компетенцій як “інтегральні, системноцілісні новоутворення, що визначають готовність учнів ПТНЗ до професійної діяльності; становлять сукупність загальнопрофесійних, операційно-конструкторських, інформаційно-пізнавальних, комп’ютерно-технологічних компетенцій, що є компонентом цілісної системи професійної підготовки фахівця в усій повноті його структурно-функціональних та якісних характеристик, взаємозалежних і взаємозумовлених єдиною ціллю, функціональністю, змістовною детермінантою, орієнтованою на формування професійно компетентного фахівця” [28, с. 32].

Отже, уточнюючи це визначення, базовою професійною компетенцією будемо вважати певний стандарт (еталон) характеристик, які формально описані, розглядаються в межах визначеної галузі та забезпечують фахівцю можливість виконувати його професійні обов’язки.

У зв’язку з тим, що ми досліджуємо поняття базової професійної компетентності майбутніх інженерів у процесі математичної підготовки, вважаємо доцільним розглянути таке поняття, як «математична компетентність».

Лейко С. розуміє математичну компетентність майбутніх інженерів-будівельників “як інтегративну властивість особистості, яка набута під час навчання і виражається як засвоєння математичних знань, умінь, навичок, ціннісного ставлення до оточуючого світу, і проявляється за рахунок готовності й уміння раціонально використовувати математичний апарат, методи, операції у професійній діяльності та у реальному житті” [15, с. 23].

Думанська Т., визначаючи поняття математичної компетентності бакалавра економічної спеціальності, стверджує, що воно означає “готовність і здатність продемонструвати опановані і постійно удосконалювані економіко-математичні

знання, уміння, навички, досвід їх застосування у навчальних ситуаціях і ціннісне ставлення до набуття такого досвіду” [10, с. 54].

У зарубіжних дослідженнях поняття “математична компетентність” трактується таким чином: науковець Б. Альперс стверджує, що “математична компетентність – це здатність застосовувати математичні поняття та методи у відповідних контекстах, що є основною метою математики в інженерній освіті, тобто допомогти студентам працювати з інженерними моделями та розв’язувати інженерні проблеми” [31, с. 3]; М. Нисс у роботі “Математичні компетенції та навчання математики: датський проект КОМ” пише, що “володіти компетентністю (бути компетентним) у певній сфері особистого, професійного чи суспільного життя означає оволодіти (достатньою мірою, залежно від умов і обставин) основними аспектами життя в цій сфері. Тоді математична компетентність означає здатність розуміти, робити висновки, використовувати математику в різноманітних внутрішньо- та зовнішньо-математичних контекстах і ситуаціях, у яких математика грає чи може зіграти роль” [33, с. 6-7].

Отже, підсумовуючи зміст поняття “математична компетентність”, бачимо, що різні автори виокремлюють такі його характерні ознаки:

- інтегративна властивість особистості;
- готовність і здатність продемонструвати опановані знання, надалі удосконалювати їх;
- здатність застосовувати математичні поняття та методи;
- здатність розуміти, робити висновки, використовувати математику в різноманітних математичних контекстах.

Порівнюючи поняття базова професійна компетентність і математична компетентність, можемо зробити висновок, що спільним в них є родове поняття, а саме: властивість особистості, яка і в першому, і другому випадку набувається

під час навчання, і виражається у здатності особистості застосувати ці властивості при розв'язанні різноманітних проблем: професійних – у випадку базової професійної компетентності, математичних і похідних від неї – у випадку математичної.

Актуальною, практично-значущою педагогічною проблемою є формування базової професійної компетентності у майбутніх інженерів у процесі математичної підготовки, оскільки математичні знання та уміння є основою виконання інженерами конструкторської, технологічної та дослідницької функцій. Вивчення математики допомагає формувати алгоритмічне та логічне мислення, просторове уявлення, вміння виконувати різного виду розрахунки: на міцність, витривалість, стійкість, довговічність, жорсткість деталей машин і т. ін. На основі законів, теорій та методів математики, наприклад, майбутній інженер-механік зможе аналізувати матеріали, конструкції та процеси. Використання аналітичних та чисельних математичних методів допоможе при вирішенні завдань прикладного змісту.

На основі проведеного аналізу *базову професійну компетентність майбутніх інженерів* визначимо як динамічно-інтегративну властивість особистості, яка набувається у процесі математичної підготовки і включає фундаментальні знання, уміння, навички, а також загальні здатності та якості, які взаємопов'язані між собою та є основою для успішного розв'язання інженерних навчальних та професійних завдань.

Як будь-яке складне утворення, базова професійна компетентність майбутніх інженерів повинна мати свою структуру. В науково-педагогічній літературі немає однозначної думки щодо структури та компонентів базової професійної компетентності. Наведемо приклади структур різних компетентностей деяких досліджень.

Асєєва І. розглядає структуру базової професійної компетентності майбутніх бакалаврів машинобудівних спеціа-

льностей як поєднання таких складників: особистісного, мотиваційного, діяльнісного та когнітивного [1, с. 97].

Хавіна І. в якості структурних компонентів базових професійних компетенцій майбутніх бакалаврів із психології розглядає: мотиваційно-ціннісний, особистісний, комунікативний, когнітивно-діяльнісний [29, с. 26].

Думанська Т. визначає такі складові математичної компетентності бакалаврів економічних спеціальностей: аналітична компетентність, обчислювальна компетентність, графічна компетентність, логічна компетентність, процедурна компетентність, інформативно-комп'ютерна компетентність, дослідницька компетентність, комунікативна компетентність, творча компетентність, прогностична компетентність [10, с. 57-59].

Петрук В. в якості складових компетентності майбутніх фахівців технічних спеціальностей виокремлює такі компетенції: мотиваційна, когнітивно-творча, комунікативна [17, с. 15].

Ми в якості структурних компонентів базової професійної компетентності майбутніх інженерів визначимо наступні:

- мотиваційний (характеризується усвідомленням майбутнім інженером важливості вивчення математичних дисциплін);

- когнітивний (характеризується сукупністю математичних знань, які необхідні для успішної професійної діяльності майбутнього інженера);

- діяльнісний (характеризується здатністю застосовувати математичні знання, обирати математичні методи розв'язання прикладних завдань);

- особистісно-рефлексивний (характеризується особистісними якостями фахівця, які необхідні майбутньому інженеру у професії).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, у ході дослідження проведено теоретичний аналіз понять “компетентність”, “професійна ком-

петентність”, “базова професійна компетентність”, “базова професійна компетенція” та “математична компетентність”. На основі аналізу уточнено визначення компетентності, професійної компетентності, базової професійної компетентності та базової професійної компетентності майбутніх інженерів. Зроблено висновок, що базова професійна компетентність майбутніх інженерів – це динамічно-інтегративна властивість особистості, властивість, що набувається у процесі навчання майбутніх інженерів, вона містить у собі основні математичні знання, уміння, навички, здатності, якості, взаємопоєднані між

собою, за допомогою яких майбутній фахівець зможе успішно розв’язувати інженерні проблеми. Визначено та охарактеризовано структурні компоненти базової професійної компетентності майбутніх інженерів: мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та особистісно-рефлексивний.

Тема базової професійної компетентності майбутніх інженерів потребує подальшого розвитку. Подальшим напрямом дослідження вважаємо розробку критеріїв, показників та рівнів сформованості базової професійної компетентності майбутніх інженерів.

Список літератури:

1. Асєєва І. В. Формування базової професійної компетентності майбутніх бакалаврів машинобудівних спеціальностей у процесі науково-природничої підготовки / І. В. Асєєва // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Полтава. – 2021. – С. 371

2. Болюбаш Н. М. Теоретичні засади формування професійної компетентності майбутніх економістів / Н. М. Болюбаш // Педагогіка. Наукові праці. – 2009. Випуск 99. – Том 112. – С. 88 – 95. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: 112-99-19.pdf (chmnu.edu.ua) (Дата звернення: серпень 13, 2022)

3. Борисюк О. Н. Характеристика професійної компетентності офіцерів ОВД / О. Н. Борисюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – №1. – С. 67 – 76

4. Бучинська Т. В. Сутність та складові професійної компетентності персоналу в умовах конкуренції / Т. В. Бучинська // Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”. – 2014. – Том 15. – № 2. – С. 228 - 233

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) /

Уклад, і голов, ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”. – 2005. – С. 1728. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: velykuislovnyk.pdf (archive.org) (Дата звернення: серпень 16, 2022)

6. Гельфанова Д. Особливості фахової підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Д. Гельфанова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2009. – № 3. – С. 131 – 135

7. Гончаренко Т. Є. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх інженерів-програмістів у технічному університеті / Т. Є. Гончаренко // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків. – 2018. – С. 270

8. Горбатюк Р. М., Кабак В. В. Підготовка майбутніх інженерів-педагогів до професійної діяльності засобами комп’ютерних технологій / Р. М. Горбатюк, В. В. Кабак // Монографія. – Луцьк: ВМА “Терен”. – 2015. – С. 264

9. Дендеренко О. О. Формування професійної компетентності майбутніх судових механіків у процесі інтеграції природничих і загальнотехнічних дисциплін / О. О. Дендеренко // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ. – 2018. – С. 350

10. Думанська Т. В. Формування математичних компетентностей бакалаврів економічних спеціальностей у процесі навчання вищої математики / Т. В. Ду-

манська // Дис. канд. пед. наук: 13.00.02. – Київ. – 2018. – С. 309

11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України: за ред. В. Г. Кременя. – Київ. – Юрінком Інтер. – 2008. – С. 1040

12. Верховна Рада України // Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017. Розділ I. Загальні положення. Стаття 1. Основні терміни та їх визначення. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print> (Дата звернення: серпень 08, 2022)

13. Зеер Э. Ф. Компетентностный подход к образованию / Э. Ф. Зеер // Материалы региональной интернет-конференции (пленарное заседание). Образование и наука. – 2005. – № 3 (33). – С. 27 – 40

14. Клеценко Л. В. Особливості формування професійної компетентності майбутніх спеціалістів при вивченні “безпеки життєдіяльності” / Л. В. Клеценко // Scientific Journal “ScienceRise”. – 2015. – №9/5 (14). – С. 52 – 56. – DOI: 10.15587/2313-8416.2015.48826

15. Лейко С. В. Формування математичної компетентності майбутніх інженерів-будівельників у процесі фахової підготовки / С. В. Лейко // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Полтава. – 2015. – С. 264

16. Петрук В. А. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності фахівців технічних спеціальностей у процесі вивчення фундаментальних дисциплін / В. А. Петрук // Монографія. – Вінниця: Універсум-Вінниця. – 2006. – С. 292

17. Петрук В. А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей / В. А. Петрук. // Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04. – Київ. – 2008. – С. 40

18. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентного підходу в досвіді зарубіжних країн. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / О. І. Пометун // Під заг. ред.

О. В. Овчарук. – Київ: “К.І.С.”. – 2004. – С.15 – 24

19. Верховна Рада України // Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019 // База даних “Законодавство України”. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/722/2019> (Дата звернення: серпень 08, 2022)

20. Резнік С. М. Формування управлінських умінь і навичок у майбутніх інженерів у вищих технічних навчальних закладах / С. М. Резнік // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ. – 2007. – С. 18

21. Резнік С. М., Кузнецова Г. А. Особливості сприйняття майбутніми інженерами викладання вищої математики у закладі вищої освіти / С. М. Резнік, Г. А. Кузнецова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – 2021. – № 84. – С. 55 – 60. – DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.84.2.11>

22. Розроблення освітніх програм. Методичні рекомендації / В. М. Захарченко, В. І. Луговий, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова // за ред. В. Г. Кременя. Київ, ДП “НВЦ “Пріоритети””. – 2014. – С.120

23. Романовский А. Г. Теоретические и методические основы подготовки инженера в высшем учебном заведении к будущей управленческой деятельности / А. Г. Романовский // Дисс. д-ра пед. наук: 13.00.04. – Киев. – 1997. – С. 502

24. Романчук Н., Романчук Н. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців інженерного профілю / Н. Романчук, Н. Романчук // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. – С. 218 – 222

25. Терєпа А. В. Формування математичної компетентності майбутніх учителів початкової школи в педагогічних коледжах / А. В. Терєпа // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Вінниця. – 2019. – С. 296

26. Ткачов А. С. Теоретичний аналіз понять “компетентність” та “компетенція” / А. С. Ткачов // Збірник наукових праць “Педагогіка та психологія”. – Харків. – 2016. – Вип. 55. – С. 36 – 42. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.194546>

27. Токарчук О. М. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців економічного профілю в процесі вивчення дисциплін математичного циклу / О. М. Токарчук // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Хмельницький. – 2017. – С. 212

28. Уманець В. О. Формування базових професійних компетенцій майбутніх фахівців з ремонту та обслуговування лічильно-обчислювальних машин у фаховій підготовці / В. О. Уманець // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Вінниця. – 2015. – С. 296

29. Хавіна І. В. Формування базових професійних компетенцій бакалаврів з психології у процесі вивчення природничо-наукових дисциплін / І. В. Хавіна // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Вінниця. – 2018. – С. 308

30. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків: Прапор. – 2007. – С. 640

31. Alpers, B. (2013), “The SEFI Mathematics Working Group’s new Curriculum Framework Document”, 41th SEFI Conf., Leuven, Belgium, 16-20 September, available at: FULL PAPER TEMPLATE (sefi.be) (Date of application: August 12, 2022)

32. Mulder, M., Weigel, T., Collins, K. (2007), “The concept of competence in the development of vocational education and training in selected EU member states: a critical analysis”, *Journal of Vocational Education & Training*, no. 59:1, p. 67 – 88, DOI: 10.1080/13636820601145630 (Date of application: August 11, 2022)

33. Niss, M. (2003), “Mathematical competencies and the learning of mathematics: The Danish KOM project”, in the 3rd Mediterranean Conference on Mathematical Education. Athens: Hellenic Mathematical Society proc., available at:

https://aausmed.files.wordpress.com/2011/01/mathematical_competencies_and_the_learning_of_mathematics1.pdf (Date of application: August 13, 2022)

References:

1. Asieieva, I. V. (2021), “Formation of basic professional competence of future bachelors of engineering specialties in the process of scientific and natural training”, *Dys. Phd. ped. science: 13.00.04*, Poltava, p. 371

2. Boliubash, N. M. (2009), “Theoretical foundations of the formation of professional competence of future economists”, *Pedagogy. Scientific works*, v. 99, t. 112, pp. 88 – 95, available at: 112-99-19.pdf (chmnu.edu.ua) (Date of application: August 13, 2022)

3. Borysiuk, O. N. (2014), “Characteristics of professional competence of IAB officers”, *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, no. 1, pp. 67 – 76

4. Buchyns’ka, T. V. (2014), “The essence and components of professional competence of staff in a competitive environment”, *Economic analysis: collection of scientific works*. Ternopil: Publishing and Printing Center of Ternopil National Economic University “Economic Thought”, t. 15, no. 2, pp. 228 – 233

5. “Big Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with additions and supplements)” (2005), *Uklad, i holov, red. V. T. Busel*, Kyiv; Irpin': VTF “Perun”, p.1728, available at: velykyislovnyk.pdf (archive.org) (Date of application: August 16, 2022)

6. Hel'fanova, D. (2009), “Features of professional training of future engineers-teachers”, *Scientific notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Pedagogy*, no. 3, pp. 131 – 135

7. Honcharenko, T. Ye. (2018), “Pedagogical conditions of professional training of future software engineers at a technical university”, *Dys. kand. ped. science: 13.00.04*, Kharkiv, p. 270

8. Horbatiuk, R. M., Kabak, V. V. (2015), "Preparation of future engineers-teachers for professional activity by means of computer technologies", Monograph, Luts'k: VMA "Teren", p. 264
9. Denderenko, O. O. (2018), "Formation of professional competence of future ship mechanics in the process of integration of natural and general technical disciplines", Dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Kyiv, p. 350
10. Dumans'ka, T. V. (2018), "Formation of mathematical competences of bachelors of economic specialties in the process of teaching higher mathematics", Dys. Phd. ped. science: 13.00.02, Kyiv, p. 309
11. "Encyclopedia of education"(2008), Akad. ped. nauk Ukrainy: za red. V. H. Kremenia, Kyiv, Yurinkom Inter, p. 1040
12. Verkhovna Rada of Ukraine "Law of Ukraine No. 2145-VIII of 05.09.2017. Section I. General provisions. Article 1: Basic terms and their definitions", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print> (Date of application: August 08, 2022)
13. Zeer, E. F. (2005), "Competency-based approach to education", Materials of the regional Internet-conference (plenary session). Education and Science, no. 3 (33), pp. 27 – 40
14. Kletsenko, L. V. (2015), "Features of the formation of professional competence of future specialists in the study of "life safety"", Scientific Journal "ScienceRise", no. 9/5 (14), pp. 52 – 56, DOI: 10.15587/2313-8416.2015.48826
15. Lejko, S. V. (2015), "Formation of mathematical competence of future civil engineers in the process of professional training", Dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Poltava, p. 264
16. Petruk, V. A. (2006), "Theoretical and methodological bases of formation of professional competence of specialists of technical specialties in the process of studying fundamental disciplines", Monograph, Vinnytsia: Universum-Vinnytsia, p. 292
17. Petruk, V. A. (2008), "Theoretical and methodological bases of formation of basic professional competences of future specialists of technical specialties", Avtoref. dys. d-ra ped. science: 13.00.04, Kyiv, p. 40
18. Pometun, O. I. (2004), "Theory and practice of consistent implementation of the competence approach in the experience of foreign countries. Competence approach in modern education: world experience and Ukrainian prospects: Library on educational policy", Pid zah. red. O. V. Ovcharuk, Kyiv: "K.I.S.", pp.15 – 24
19. Verkhovna Rada of Ukraine "On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030: Decree of the President of Ukraine of 30.09.2019 № 722/2019", Database Legislation of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/722/2019> (Date of application: August 08, 2022)
20. Reznik, S. M. (2007), "Formation of managerial skills and abilities of future engineers in higher technical educational institutions", Avtoref. dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Kyiv, p. 18
21. Reznik S. M., Kuznetsova H. A. (2021), "Features of future engineers' perception of teaching of higher mathematics in higher education institution", Scientific journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects, no. 84, pp. 55 – 60, DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.84.2.11>
22. "Development of educational programs. Methodological recommendations" (2014), V. M. Zakharchenko, V. I. Luhovyj, Yu. M. Rashkevych, Zh. V. Talanova, za red. V. H. Kremenia, Kyiv, DP "NVTs "Priorityty"", p. 120
23. Romanovskij, A. H. (1997), "Theoretical and methodological bases of engineer preparation in higher education institution for future managerial activity", Dyss. d-ra ped. science: 13.00.04, Kyev, p. 502
24. Romanchuk, N., Romanchuk N., "Formation of professional competence of future engineering specialists", Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynskyi National Pedagogical University. Pedagogical sciences, pp. 218 – 222

25. Terepa, A. V. (2019), "Formation of mathematical competence of future primary school teachers in pedagogical colleges", dys. kand. ped. science: 13.00.04, Vinnytsia, p. 296
26. Tkachov, A. S. (2016), "Theoretical analysis of the concepts of "competence" and "competence"", Collection of scientific works "Pedagogy and Psychology", Kharkiv, v. 55, pp. 36 – 42, DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.194546>
27. Tokarchuk, O. M. (2017), "Formation of professional competence of future specialists of economic profile in the process of studying the disciplines of the mathematical cycle", Dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Khmel'nyts'kyj, p. 212
28. Umanets', V. O. (2015), "Formation of basic professional competences of future specialists in repair and maintenance of computers in professional training", dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Vinnytsia, p. 296
29. Khavina, I. V. (2018), "Formation of basic professional competences of bachelors in psychology in the process of studying natural science disciplines", Dys. Phd. ped. science: 13.00.04, Vinnytsia, p. 308
30. Shapar, V. B. (2007), "Modern explanatory psychological dictionary", Kharkiv: Prapor, p. 640
31. Alpers, B. (2013), "The SEFI Mathematics Working Group's new Curriculum Framework Document", 41th SEFI Conf., Leuven, Belgium, 16-20 September, available at: FULL PAPER TEMPLATE (sefi.be) (Date of application: August 12, 2022)
32. Mulder, M., Weigel, T., Collins, K. (2007), "The concept of competence in the development of vocational education and training in selected EU member states: a critical analysis", Journal of Vocational Education & Training, no. 59:1, p. 67 – 88, DOI: 10.1080/13636820601145630 (Date of application: August 11, 2022)
33. Niss, M. (2003), "Mathematical competencies and the learning of mathematics: The Danish KOM project", in the 3rd Mediterranean Conference on Mathematical Education. Athens: Hellenic Mathematical Society proc., available at: https://aausmed.files.wordpress.com/2011/01/mathematical_competencies_and_the_learning_of_mathematics1.pdf (Date of application: August 13, 2022)

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2022

Ольга Ігнатюк

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна,

ORCID: 0000-0002-5710-7752

E-mail: olgaignatyuk2016@gmail.com

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ КРАЇН ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ ЩОДО МОДЕЛЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ТВОРЧИХ ПЕДАГОГІВ-ЛІДЕРІВ В УМОВАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація: статтю присвячено актуальній проблемі формування «якісного» майбутнього творчого педагога-лідера в умовах вищої освіти. У центрі уваги перебуває зарубіжний досвід вищої професійної педагогічної освіти країн Північної Європи. Встановлено, що професійна робота педагогів є однією з ключових детермінант не тільки успіхів здобувачів освіти у навчанні, а й їхнього впливу на соціальний й економічний розвиток майбутньої Європи. Зроблений аналіз моделей професійної підготовки педагогічних кадрів у вищій школі країн Північної Європи дозволив виявити систему пріоритетів у професійній підготовці педагогічних кадрів. Рекомендовано зарубіжний досвід проведеного дослідження до застосування у контексті підготовки педагогів-лідерів в умовах вищої системи освіти України, сприятиме вдосконаленню процесу підготовки.

Ключові слова: вища педагогічна освіта, європейська система, країни Північної Європи, майбутні викладачі, модель професійної підготовки, педагог-лідер, якість підготовки.

Olha Ihnatiuk

doctor of science in pedagogy, full professor, professor of pedagogy and psychology of social systems management department of the academician I. Zyazyun, Nation Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: olgaignatyuk2016@gmail.com

ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE OF NORTHERN EUROPEAN COUNTRIES REGARDING MODELS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE CREATIVE TEACHERS-LEADERS IN THE CONDITIONS OF HIGHER EDUCATION

Abstract: the article is devoted to the actual problem of forming a “quality” future creative teacher-leader in the conditions of higher education. The focus is on the foreign experience of higher professional pedagogical education in the countries of Northern Europe. It has been established that the professional work of teachers is one of the key determinants not only of educational success of students, but also of their influence on the social and economic development of future Europe. The analysis of models of professional training of teaching staff in higher education in the Northern European countries made it possible to

© Ольга Ігнатюк, 2022

identify a system of priorities in the professional training of teaching staff. The foreign experience of the conducted research can be useful in the context of the training of pedagogues-leaders in the conditions of the higher education system of Ukraine, will contribute to the improvement of the training process.

Key words: higher pedagogical education, European system, Northern European countries, future teachers, model of professional training, teacher-leader, quality of training.

Olha Ihnatiuk

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Analysis of foreign experience of northern European countries regarding models of professional training of future creative teachers-leaders in the conditions of higher education”

Problem setting. Studying the experience of professional training of teachers in developed foreign countries opens up new opportunities for improving the system of continuous pedagogical education in Ukraine in terms of its adaptation to the requirements of the European educational space.

Resent research and publications analysis shows that a significant number of scientists took care of the issues of studying and analyzing the foreign experience of the development of professional education and paid attention in their research to many outstanding scientists among them: V. Andryushchenko, N. Abashkina, L. Pukhovska, N. Bidyuk, I. Zyzun, T. Zavhorodnia, A. Kuzminskyi, L. Khomych, S. Sysoeva, T. Krystopchuk and other researchers. However, we note that Ukrainian scientists studied the training of teachers mainly in highly developed countries, such as the USA, Germany, Great Britain. The thorough works, which were carried out on the materials of several countries, include the research of O. Sukhomlynska; professional training of teachers in the countries of Western Europe in the second half of the 20th century. researched by L. Pukhovska.

The analysis of special literature and regulatory documents allows us to state that insufficient attention is paid to the issues of adapting foreign experience in the improvement and general development of

professional teacher education in Ukraine, to the formation of creative teacher leaders in the conditions of a higher school. A comprehensive analysis of the impact of European integration processes on the functioning and development of the higher pedagogical education system of Ukraine remains beyond the scope of scientific research.

Paper objective. The purpose of the article is to reveal the features of the models of professional training of future creative teachers-leaders in the conditions of higher education in such countries as: Great Britain, Ireland, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Estonia, Latvia, Lithuania. In accordance with the goals, the tasks are defined: to reveal the main provisions of the functioning of pedagogical education in the European countries of the northern region; to characterize the leading directions of the functioning of higher pedagogical education in the countries of Northern Europe; to determine a system of priorities that can be recommended for introduction into the domestic system of training future creative teachers of leaders with the aim of its improvement, adaptation to the requirements of the European educational space.

Paper main body. The professional work of teachers is one of the key determinants not only of educational success of students, but also of their influence on the social and economic development of future Europe. Considering teachers, pedagogues,

lecturers as the main agents of the implementation of the European strategy for the development of education, European institutions declared pedagogical education one of the foundations of the European social model. Carrying out the tasks set in our study, in the context of the formation of creative teachers-leaders, we analyzed the system of higher pedagogical education of the European countries of the northern region, namely: Ireland, Great Britain, Denmark, Norway, Sweden, Finland, Latvia, Lithuania and Estonia, the results are presented in the table.

The obtained results of the conducted research make it possible to determine a system of priorities that can be recommended for introduction into the domestic system of training future creative teachers of leaders with the aim of its improvement and adaptation to the requirements of the European educational space, namely:

– the possibility of obtaining quality education for every person, regardless of his economic situation, age, gender and place of residence;

– compliance of domestic education with international standards and requirements;

– providing support for the education of the best young people in the most reputable educational institutions not only of Ukraine, but also of the world in order to obtain a modern level of education and use

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Формування особистості майбутнього педагога, здатного виконувати різні види професійної діяльності є надзвичайно актуальною і складною проблемою. Вирішення її вимагає пошуку нових форм і методів організації навчального процесу та творчого використання вітчизняного та зарубіжного досвіду з питань підготовки майбутніх педагогів-лідерів. Таке поєднання ґрунтується на загально педагогіч-

their knowledge for the development of the state;

– provision of knowledge, skills and competences necessary for responsible citizens who know their rights and responsibilities, capable of successful professional activity.

Conclusions of the research. The professional work of teachers is one of the key determinants not only of educational success of students, but also of their influence on the social and economic development of future Europe. Considering teachers, pedagogues, lecturers as the main agents of the implementation of the European strategy for the development of education, European institutions declared pedagogical education one of the foundations of the European social model. Ukraine's entry into the civilized world community is impossible without reform of the national system of higher education.

The introduction of a defined system of priorities into the domestic system of training future creative teachers of leaders in the conditions of higher education institutions of Ukraine will contribute to the improvement of professional training of teaching staff, the formation of a "quality" teacher-leader, the improvement of the quality of his training, aimed at maintaining mobility, employment of graduates in internal and external labor markets in highly competitive conditions.

ному принципі безперервності та наступності, сутність якого полягає в перетворенні формування та розвитку особистості в процес, що триває впродовж усього життя [2,7]. Вивчення досвіду професійної підготовки педагогів у розвинених зарубіжних країнах відкриває нові можливості для удосконалення системи неперервної педагогічної освіти в Україні в умовах її адаптації до вимог загальноєвропейського освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано

розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, свідчить, що значна кількість науковців опікувалася питаннями вивчення та аналізу зарубіжного досвіду розвитку професійної освіти та приділяли увагу у своїх дослідженнях багато видатних науковців серед них: В. Андрющенко, Н. Абашкіна, Л. Пуховська, Н. Бідюк, І. Зязюн, Т. Завгородня, А. Кузьмінський, Л. Хомич, С. Сисоєва, Т. Кристопчук та інші дослідники. Проте зазначимо, що українські вчені досліджували підготовку педагогів переважно у високорозвинених країнах, таких як США, Німеччина, Велика Британія.

У центрі уваги вчених знаходилися питання щодо: проблеми розвитку освіти у Великій Британії (виокремлюються дослідження науковців: Н. Лавриченко, Л. Латун, О. Локшиної); системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у Німеччині – (вивчали В. Гаманюк, Т. Вакуленко); системи професійної освіти Бельгії в умовах євроінтеграції (аналізує Ю. Закаулова). До ґрунтовних робіт, які були виконані на матеріалах декількох країн, належать дослідження О. Сухомлинської; натомість професійну підготовку вчителів у країнах Західної Європи в другій половині ХХ ст. досліджувала Л. Пуховська.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проте аналіз спеціальної літератури та нормативних документів дозволяє стверджувати, що питанням адаптації зарубіжного досвіду щодо удосконалення та загального розвитку професійної педагогічної освіти в Україні, формуванню творчих педагогів лідерів в умовах вищої школи приділено недостатньо уваги. Поза межами наукових досліджень залишається комплексний аналіз впливу європейських інтеграційних процесів на функціонування й розвиток системи вищої педагогічної освіти України.

Формування цілей статі (постановка завдання). Мета статті полягає в розкритті особливостей моделей профе-

сійної підготовки майбутніх творчих педагогів-лідерів в умовах вищої освіти у таких країнах, як: Великобританія, Ірландія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва. Відповідно до цілей визначено завдання: розкрити основні положення функціонування педагогічної освіти Європейських країн північного регіону; схарактеризувати провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти країн Північної Європи; визначити систему пріоритетів, що можуть бути рекомендованими для впровадження у вітчизняну систему підготовки майбутніх творчих педагогів лідерів із метою її вдосконалення, адаптації до вимог загальноєвропейського освітнього простору.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Професійну діяльність викладача за своїм характером давно й однозначно віднесено в наукових дослідженнях до творчих видів діяльності та нелегких видів праці. Розгляд цих питань, обґрунтування їх знаходимо у працях видатних мислителів і педагогів різних епох (М. Бердяєв, А. Дістервег, І. Зязюн, І. Кант, П. Каптерев, Я. Коменський, Й. – Г. Пестолоци, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, С. Франк та багатьох інших).

Складність професійної діяльності викладача проявляється не тільки в різноманітті компонентів і взаємозв'язків між ними, але й їхніх взаємозв'язків між цими компонентами й зовнішнім середовищем. На цих положеннях наголошують у своїх наукових працях Г. Васянович, О. Галус, О. Заболотна, Р. Гуревич, Г. Луценко, О. Пехота, О. Романовський, П. Савчук, С. Сисоєва, О. Сухомлинська, Т. Сущенко, А. Сущенко, Н. Ткаченко, І. Шоробура, С. Щудло, Н. Федчишин та інші дослідники.

Викладацька діяльність нерозривно пов'язана із творчістю. Практично при проведенні кожного заняття доводиться щось корегувати як у змісті навчального матеріалу, так і в методиці навчання. Не випадково, проведене заняття щоразу виходить новим. Дійсно, педагог

стає майстром своєї справи у міру того, як він освоює й розвиває педагогічну діяльність, опановує педагогічний капітал, визнає педагогічні цінності.

До переліку якостей, які притаманні творчій особистості фахівця-лідера в будь-якій галузі професійної діяльності найчастіше виділяють: готовність до ризику; незалежність і критичність суджень; імпульсивність; пізнавальну “скрупульозність”; самобутність; сміливість уяви й думки [6,7]. Цілком імовірно, що ці якості

розкривають особливості дійсно вільної, самостійної й активної творчої особистості педагога-лідера. Творчість, творча особистість, її потенціал й інші різноманітні питання, що лежать у цій площині вже довгий час перебувають у центрі уваги філософів, психологів, педагогів. Підтвердження цьому ми знаходимо у працях І. Зязюна, М. Євтуха, В. Кременя, О. Клепікова, І. Кучерявого, С. Сисоєвої, О. Чаплигіна та інших.

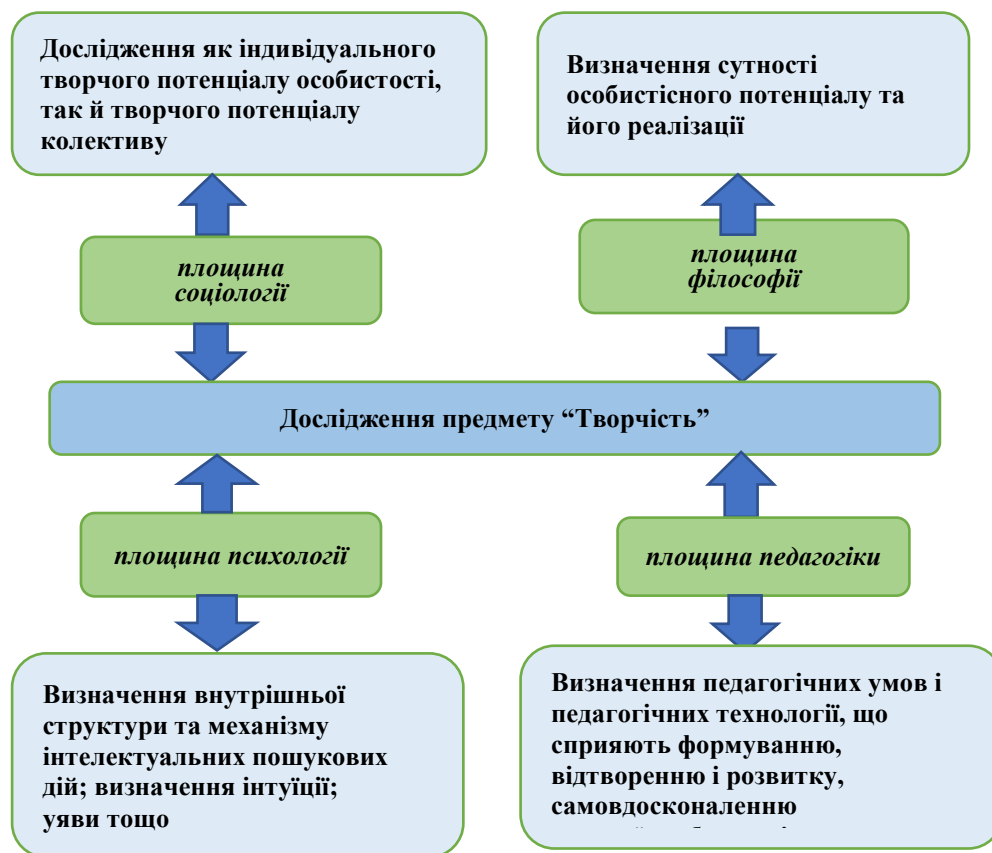

Рис.1 Дослідження предмету "творчість" у площині соціології, філософії, психології та педагогіки

У науковій літературі творчість найчастіше визначається як процес діяльності, результатом якого є видання якісних нових матеріальних й духовних цінностей. У той же час, творчість являє собою здатність людини створювати з матеріальної дійсності на основі дізнання закономірностей об'єктивного світу нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні й особисті потреби (рис. 1).

Тлумачення терміну "творчість" вказує, що творчість – найнезрозуміліший з проявів людської свідомості. Цьому по-

няттю немає вичерпного пояснення. Воно є близьким за змістом до праці, винаходу, але не тотожне до жодного з них. Нам імпонує думка дослідників (О. Заболотної, Р. Гуревича, Г. Луценка, О. Пехота, С. Сисоєвої, І. Шоробури, С. Щудло, Н. Федчишин), які наголошують на тому, що творчість присутня у кожному виді людської діяльності й у кінцевому підсумку визначає її успіх, рівень, новаторський неповторний характер [6].

Система вищої освіти в Україні продовжує оновлення, інтегруючись в

європейський та світовий освітній простір. В Законах України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2021-2025 рр., до 2030 року визначений комплекс заходів щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні, стрижнем якого є підготовка “якісних”, тобто висококваліфікованих кадрів, професійна компетентність, яких має відповідати світовим стандартам [6,7].

Тільки аналіз останніх Міжнародних науково-практичних конференцій (травень-серпень 2022 р., секція “Педагогічні науки”) дозволяє констатувати, що питання якісної підготовки майбутніх фахівців мають широкий спектр [1,7,9,10 та інші].

Професійна робота педагогів є однією з ключових детермінант не тільки

успіхів здобувачів освіти у навчанні, а й їхнього впливу на соціальний і економічний розвиток майбутньої Європи. Розглядаючи вчителів, педагогів, викладачів як основних агентів впровадження європейської стратегії розвитку освіти, європейські інституції проголосили педагогічну освіту однією з основ європейської соціальної моделі [7].

Виконуючи завдання, поставлені у нашому дослідженні, в контексті формування творчих педагогів-лідерів ми проаналізували систему вищої педагогічної освіти європейських країн північного регіону а саме: Ірландії, Великобританії, Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Латвії, Литви та Естонії, результати якого представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Основні положення функціонування педагогічної освіти Європейських країн північного регіону

Питання	Характеристика питання у Європейській країні північного регіону
1.1. Система вищої педагогічної освіти Ірландії	<p>Вона охоплює три основні взаємопов’язані аспекти педагогічної освіти, зокрема:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Початкова педагогічна підготовка (Initial teacher education) передбачає отримання основних ґрунтовних знань для здобуття кваліфікації вчителя й охоплює період навчання у педагогічному закладі. 2. Початкова професійна педагогічна діяльність (Induction), запроваджена як програмний компонент педагогічної освіти, зорієнтований на молодого кваліфікованого вчителя (newly qualified teacher), і охоплює перший рік професійної діяльності дипломованого педагога. 3. Безперервний професійний розвиток (In-career development), орієнтований на забезпечення освіти протягом життя і націлений на удосконалення педагогічної майстерності вчителя впродовж його професійної діяльності [4, с. 19]
1.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Ірландії	<p>Університети пропонують програми для отримання ступеня бакалавра, магістра або доктора і широкий спектр дисциплін для вивчення. Окрім цього, пропонуються також програми подальшого і дистанційного навчання. Серед програм, які вивчаються на третьому рівні в Ірландії, можна зазначити такі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Однорічний сертифікат (One-Year Certificate). Навчання – 1 рік. 2. Національний сертифікат (National Certificate). Навчання – 2 роки. 3. Національний диплом (National Diploma). Навчання – 3 роки або 1 рік після одержання National Certificate. 4. Ступінь бакалавра (Bachelors Degree). Навчання – 3-4 роки. 5. Диплом спеціаліста (Graduate Diploma). Навчання – 1 рік. 6. Ступінь магістра (Masters Degree). Навчання – 1-2 роки. 7. Ступінь доктора (Doctorate – PhD). Навчання – мінімум 3 роки. <p>Тривалість курсів на отримання певних ступенів залежить від факультету і спеціальності. Ступінь магістра можна отримати тільки здійснивши науково-дослідну роботу або шляхом проходження програм магістратури, які включають навчальні програми і дослідження. Навчання триває 1-3 років після отримання ступеня бакалавра. Докторантура (PhD) може бути й одразу після здобутого звання бакалавра або після магістерської програми. Тривалість навчання коливається від трьох до чотирьох років і включає роботу над дисертацією.</p> <p>Окрему ланку педагогічної освіти становлять коледжі. Завдання педагогічних коледжів полягає у підготовці вчителів початкової школи. Коледжі пропонують денні курси програм, розрахованих на три роки, після закінчення яких присвоюється ступінь бакалавра (B.Ed.) у сфері освіти, це визнана кваліфікація для вчителів початкової школи. Деякі педагогічні коледжі пропонують також отримання вченого ступеня з гуманітарних наук і мистецтв [3, с. 24–26].</p>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Продовження таблиці 1

<p>2.1. Система вищої педагогічної освіти Великобританії</p>	<p>Підготовка вчителів у Великобританії здійснюється в університетах, але більше 50% часу студенти проводять у школах, з якими укладені угоди про партнерство. Провідними шляхами професійної підготовки вчителів є [5, с. 76–77]:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) 3-4-річне навчання у педагогічному коледжі на бакалаврській програмі “Бакалавр педагогіки” (Bachelor of Education); 2) університетська однорічна програма професійної підготовки вчителів (PGCE) на базі 3-річної університетської бакалаврської освіти; 3) з 2014 року діє програма підготовки вчителів на базі школи (a school-based teacher education consortium), відповідно до якої там здійснюється професійна підготовка педагогів (теоретична, практична): викладачі університетів приходять до школи і ведуть свої курси. За цією програмою працюють 60% педагогічних програм країни.
<p>2.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Великобританії</p>	<p>2016 року відбувся повний перехід професійної підготовки педагогів початкової школи на таку форму:</p> <ul style="list-style-type: none"> • прискорена програма підготовки (fast-track graduate entry), що функціонує як альтернативна, надаючи можливість випускникам університету, які мають бажання працювати вчителями, пройти практичну підготовку в школі й отримати кваліфікацію вчителя; • гнучкі курси на базі бакалаврської освіти (flexible postgraduate courses): будуються з урахуванням індивідуальних потреб кожного з учасників. Особи, що вже мають досвід роботи у школі, наприклад, здобутий за кордоном, можуть підтвердити його через визнання кваліфікації. Всі педагоги повинні пройти “інтернатуру” – рік стажування в школі (без “інтернатури” кваліфікаційне свідоцтво отримати не можливо) [3, с. 14–16].
<p>3.1. Система вищої педагогічної освіти Данії</p>	<p>Педагогічна освіта сучасної Данії є багатоступеневою системою, яка містить один вступний рівень допрофесійної освіти і три основні рівні:</p> <ul style="list-style-type: none"> – вступний – профорієнтаційний рівень (вища ланка середньої освіти); – перший – базовий рівень, (бакалаврат), який надає професійну підготовку з педагогічною орієнтацією, зокрема бакалавра професіонала з кваліфікацією “учитель середньої школи” (4 роки). Кваліфікація бакалавра-професіонала, що відповідає 240 кредитам за європейською кредитно-трансферною системою (ECTS). – Цей ступінь можна здобути і в університеті, який присуджує ступінь бакалавра педагогіки (BEd) (тривалість – 3+2 роки, причому має ширший обсяг академічних знань студентів у сфері гуманітарних та природничих наук). – третій – науковий рівень чи рівень фундаментального наукового дослідження (докторантура) (3 роки), після завершення якого присуджується ступінь доктора філософії (PhD) чи доктора педагогіки (DEd) [3, с. 20–22].
<p>3.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Данії</p>	<p>Різні рівні педагогічної освіти вчителя мають завершений цикл із відповідною атестацією. Освіта вчителя Данії не закінчується підготовкою у вищих навчальних закладах. Вона організована таким чином, щоб через курси підвищення кваліфікації постійно задовольняти швидкозмінні освітні його потреби в оновленні знань та розвитку компетентностей, на всіх рівнях його професійної діяльності [8].</p>
<p>4.1. Система вищої педагогічної освіти Королівства Норвегії</p>	<p>В загальному вигляді система вищої освіти Королівства Норвегії поділяється на: університети, які фокусують свою діяльність на теоретичних дисциплінах (мистецтва, гуманітарних, природничих наук). Підготовка бакалавра (3 роки), магістра (5 років) і доктора філософії (8 років); університетські коледжі, які надають широкий спектр освітніх послуг із підготовки спеціалістів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр, серед яких є такі, що надають можливість студенту оволодіти професією вчителя.</p>
<p>4.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Королівства Норвегії</p>	<p>Визначальним у процесі підготовки майбутніх учителів у Норвегії є діяльнісний підхід, який поглиблює практичну підготовку для тих, хто самостійно готує себе до різнобічної педагогічної діяльності, забезпечуючи трансформацію теоретичних знань у практичні знання, вміння і навички зі спеціальності.</p> <p>Для реалізації діяльнісного підходу педагоги норвезьких педагогічних коледжів і університетів керуються <i>принципами</i>, що насамперед мотивують активність студента в освоєнні теоретичного і практичного матеріалу, а саме:</p> <ul style="list-style-type: none"> • принцип включення особистості в значущу діяльність, • принцип визнання права шукати свій власний шлях самовираження, • принцип активності людини, яка навчається, у самостійному пошуку нового знання, • принцип віри в позитивний потенціал студента. <p>Вони реалізуються в концепції безперервної освіти, суть якої полягає в тому, щоб побудувати багатоступінчасту, різноманітну систему освіти, що дозволяє задовольняти освітні, професійні потреби людини на будь-якому відрізку її життєвого шляху. Важливою частиною навчальної програми з підготовки майбутніх учителів є педагогічна практика, яка спрямована на отримання студентами практичного педагогічного досвіду [2, с. 105].</p>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Продовження таблиці 1

5.1. Система вищої педагогічної освіти Швеції	<p>У шведській системі оцінювання здійснюється у “кредитах”: 1 шведський кредит відповідає 1 тижню занять. Після закінчення одного семестру, за умови успішного складання іспитів, студенти отримують 20 кредитів, що дорівнює 30 кредитам європейської системи оцінювання. Зазвичай за семестр студенти вивчають 3-4 предмети. Після того, як студент набере 120 кредитів, що відповідає двом повним рокам навчання, він може претендувати на отримання найнижчого свідоцтва про вищу педагогічну освіту – Hgskoleexamen.</p> <p>Перший учений ступінь бакалавра, Kandidatexamen, присвоюється після 180 кредитів або 3-х років навчання.</p> <p>Три роки навчання – це так званий основний рівень, grundnive. Наступний просунутий рівень, avancerad nive.</p> <p>Ступінь магістра, Magisterexamen, присуджується після одного року навчання на просунутому рівні. Через два роки студент отримує ступінь майстра, Masterexamen. Після просунутого рівня слідує третій, дослідницький рівень, forskarnive.</p> <p>Два роки навчання на дослідницькому рівні дозволяють претенденту отримати ступінь ліценціата, Licentiatexamen, а чотири роки – ступінь доктора, Doktorexamen.</p> <p>Після чотирьох років від захисту докторської дисертації, якщо доктор успішно працює і має наукові публікації, йому може бути присуджено звання доцента [11].</p>
5.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Швеції	<p>Швеція є одним із лідерів у сфері інновацій у системі вищої освіти. Реформи стосуються організації навчального процесу та принципів організації професійної підготовки студентів, а також зміцнення соціального статусу вчителя і викладача.</p> <p>Головне завдання вищої школи – сформувати практичні навички і вміння застосувати набуті знання на практиці. Вища освіта у Швеції є абсолютно безкоштовною. Студент може взяти кредит під час навчання. Поділу на факультети не існує. Студенти приймаються на певну програму, яка включає в себе список обов’язкових курсів. Крім обов’язкових курсів студент повинен прослухати і здати певну кількість курсів за вибором. Кожному курсу відповідає певна кількість кредитів.</p>
6.1. Система вищої педагогічної освіти Фінляндії	<p>Першим етапом педагогічної кар’єри студента є ступінь бакалавра, при наборі 180 ECTS-кредитів. Другим – ступінь магістра при наборі 120 ECTS-кредитів. До викладання у школах допускаються тільки студенти, які здобули магістерський ступінь.</p> <p>Студенти проходять основні або базові курси дисциплін, проміжні та курси підвищеного рівня з профілюючої спеціальності, що у сумі становить 120 ECTS-кредитів, а також базові та проміжні курси з додатковою спеціальністю – 60 ECTS-кредитів. Повний ступінь бакалавра та магістра із загальною сумою 300 ECTS-кредитів досягається через п’ять років.</p> <p>У фінській академічній навчальній програмі студента кожна спеціальність або дисципліна складається з трьох рівнів: загального, проміжного, поглибленого та включає чотири основні складові, а саме: основне навчання, предметне навчання, ІКТ навчання та вище педагогічне навчання [3, с. 62–65].</p>
6.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Фінляндії	<p>Провідними принципами Фінської системи підготовки педагогічних кадрів є: індивідуалізація і диференціація у підготовці вчителів початкової школи, довіра і рівноправність, автономія університетів, реалізація програми інтернаціоналізації вищої та педагогічної освіти, система самоуправління без інспекторів, творчість та незалежність педагогічної професії, гнучкість куррікулуму, креативність у навчанні, професіоналізм викладачів та майбутніх учителів, взаємна довіра у суспільстві.</p> <p>Головні ідеї Фінляндії щодо підготовки майбутнього вчителя:</p> <ul style="list-style-type: none"> • здатність мислити і діяти на основі теоретичних знань та наукового дослідження; • обґрунтовувати педагогічні рішення за допомогою формальних і системних аргументів; • використовувати практико-орієнтовний компонент; • безперервну підготовку та тренінги; • рівність у можливості навчання та підтримка додатковим фінансуванням.
7.1. Система вищої педагогічної освіти Естонії	<p>Вища освіта Естонії здійснюється у 37 вищих навчальних закладах, з яких 10 мають університетський статус. Навчання можна закінчити після отримання диплому чи продовжувати навчатися на 3-рівневих післядипломних студіях. Можна закінчити ліцейські студії, магістерські чи докторські.</p>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Продовження таблиці 1

7.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Естонії	Оскільки естонські навчальні програми відповідають міжнародним стандартам, то і дипломи закінчення ЗВО визнаються за кордоном. Навчатися можна в університетах чи у вищих професійних школах. Дипломи про таку освіту відповідають ліцейському дипломові, дають можливість отримати ступінь магістра в університеті [8, с. 62]. Останні роблять акцент на практику, яка насамперед спрямована на отримання студентами практичного педагогічного досвіду, розвиток необхідних професійно важливих якостей сучасного педагога.
8.1. Система вищої педагогічної освіти Латвії	Система вищої освіти Латвії пропонує три рівні програм із здобуття педагогічної освіти – бакалаврські, магістерські та навчання у докторантурі. Вищі навчальні заклади присуджують своїм випускникам вчені ступені або кваліфікацію фахівців у професійних галузях [5, с. 445-447]. Вищу педагогічну освіту можна отримати в коледжі – освітній установі вищого ступеня, яка реалізує програми вищої освіти «неуніверситетського типу», в основному орієнтовані на отримання професійних знань і умінь. Тривалість навчання – 2-3 роки. Коледжі можуть підпорядковуватися вищому навчальному закладу, а також функціонувати як незалежні установи. Вищу освіту можна отримати і у вищій школі – освітній установі вищого рівня, що здійснює програми академічної та професійної педагогічної освіти, що дають право на здобуття вченого ступеня бакалавра через 3-4 роки, що переважно означає захист дипломної роботи. Після отримання ступеня бакалавра навчання можна продовжити в магістратурі. Випускники магістратури також повинні захистити дисертацію. Ступінь магістра (1/2 роки навчання після закінчення бакалаврської програми) дає право продовжувати навчання в докторантурі, яка триває 3-4 роки. Докторантури існують як при вищих навчальних закладах, так і при деяких дослідних інститутах. Вчений ступінь доктора наук присуджується після закінчення трьох-або чотирирічної програми навчання і публічного захисту дисертації [5, с.446].
8.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Латвії	У 2013 році з метою вирішення існуючої проблеми нестачі місць у дитячих садках, Міністерство соціального забезпечення Латвії розробило Положення, згідно з якими, проходячи 40-годинне навчання, кожен, хто не порушив Закон про захист прав дітей або не здійснив кримінальний злочин, може стати вихователем або нянею, отримуючи 132 євро на місяць від держави. Вищу освіту забезпечують в основному незалежні державні та приватні вищі навчальні заклади. Всі акредитовані вищі навчальні заклади управляються автономно. З метою підвищення якості освіти, яка розглядається як мета освітніх реформ у країні, відбувається зміни щодо підготовки вчителів (підвищення заробітної плати та якості праці) середньої освіти (запровадження стандартів для навчальних предметів, оновлення змісту дисциплін, запровадження інтегрованих курсів, запровадження ІКТ, реформування моделі мовної освіти, розбудова системи контролю за діяльністю освітніх інституцій), професійної (запровадження централізованого іспиту для отримання професійних кваліфікацій) та вищої освіти (узгодження з параметрами ЄС) [6, с.173].
9.1. Система вищої педагогічної освіти Литви	У Литві існують вищі школи теоретичного (університети) та практичного спрямування (коледжі). У процесі вибору абітурієнтів враховуються ступені, які вже одержані. Навчання відбувається за кредитно-модульною системою. Ліцейське навчання триває 4 роки. На цій базі можна продовжити навчання ще на 2 роки і отримати диплом із професійною кваліфікацією (наприклад, диплом вчителя), а також ступінь магістра. Наступний етап здобуття вищої педагогічної освіти та наукового ступеня – докторантура [8, с. 94].
8.2. Провідні напрями функціонування вищої педагогічної освіти Литви	Уніфікація національних параметрів зі стандартами, переструктурування навчальних програм, запровадження механізмів забезпечення якості студентів та педагогів [5, с.452-453].

Отримані результати проведеного дослідження, дозволяють визначити спектр пріоритетів, що можуть бути ре-комендованими для впровадження у віт-

чизняну систему підготовки майбутніх творчих педагогів лідерів із метою її вдосконалення, адаптації до вимог загальноєвропейського освітнього простору, а саме:

– можливість здобуття якісної освіти для кожної людини незалежно від її економічного становища, віку, статі та місця проживання;

– відповідність вітчизняної освіти світовим стандартам і вимогам;

– забезпечення підтримки навчання кращої молоді в найбільш авторитетних навчальних закладах не лише України, а й світу для отримання сучасного рівня освіти та використання своїх знань для розвитку держави;

– надання знань, навичок і компетенцій, необхідних для відповідальних громадян, які знають свої права й обов'язки, здатні до успішної професійної діяльності.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Професійна робота педагогів є однією з ключових детермінант не тільки успіхів здобувачів освіти у навчанні, а й їхнього впливу на соціальний й економічний розвиток майбутньої Європи. Розглядаючи вчителів, педагогів, викладачів як основних агентів впрова-

дження європейської стратегії розвитку освіти, європейські інституції проголосили педагогічну освіту однією з основ європейської соціальної моделі. У Північній Європі створені та продовжують створюватись різні моделі професійної підготовки педагогічних кадрів, головна мета яких – підвищення якості підготовки педагогічних кадрів, формування у них потреби в постійній неперервній освіті, оволодіння ними необхідних компетентностей та досягнення високої якості освітньої діяльності.

Входження України до цивілізованого світового співтовариства неможливе без реформи національної системи вищої освіти. Впровадження у вітчизняну систему підготовки майбутніх творчих педагогів-лідерів в умовах закладів вищої освіти України визначеної системи пріоритетів, сприятиме вдосконаленню професійної підготовки педагогічних кадрів, формування “якісного” педагога-лідера, підвищення якості його підготовки, спрямованої на збереження мобільності, працевлаштування випускників на внутрішньому та зовнішньому ринках праці в умовах високої конкурентності.

Список літератури

1. Євразійські наукові дискусії: матеріали 7-ї Міжнародної науково-практичної конференції. – Барселона, Іспанія: Видавництво Васа Academy. – 2022. – [електронний рерурс]. – Режим доступу: <https://sci-conf.com.ua/iv-mezhdu-narodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-eurasian-scientific-discussions-1-3.08.2022-goda-barselona-ispaniya-arhiv/>

2. Жерноклеєв І. В. Основи сучасного розвитку вищої педагогічної освіти в Королівстві Норвегія / І. В. Жерноклеєв // Педагогічний альманах. – 2014. – Вип. 23. – С. 104 – 110

3. Зарубіжний досвід професійної підготовки педагогів / Н. М. Авшенюк, Л.

М. Дяченко, К. В. Котун, М. М. Марусинець, О. І. Огієнко, О. В. Сулима, Н. О. Постригач // Аналітичні матеріали. – Київ: ДКС “Центр”. – 2017. – С. 83

4. Запорожченко Ю. Г. Система освіти в Ірландії: методичні рекомендації до курсу “Порівняльний аналіз освітніх систем” / Ю. Г. Запорожченко. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – С. 45

5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. Наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.:Юрінком Інтер. – 2008. – С. 1040

6. Ігнатюк О. А. Формування готовності майбутнього інженера до професійного самовдосконалення: теорія і практика / О. А. Ігнатюк // Монографія. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2009. – С. 432

7. Романовський О., Ігнатюк О. Вимоги ринку праці та ключові тенденції

формування “якісного” майбутнього фахівця другого та третього рівня підготовки спеціальності 011 “Освітні, педагогічні науки” / О. Романовський, О. Ігнатюк // Теорія і практика управління соціальними системами. Фахове видання України. – Харків. – 2022. – № 1. – С. 3 – 16. – [електронний рерурс]. – Режим доступу: <http://tipus.khpi.edu.ua/>

8. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук // Навчальний посібник. Київський університет імені Бориса Грінченка. – Рівне: Овід. – 2012. – С. 352

9. Сучасна наука: інновації та перспективи: матеріали 8-ї Міжнародної науково-практичної конференції. – Швеція, Стокгольм: Публікація SSPG. – 2022. – [електронний рерурс]. – Режим доступу: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-science-innovations-and-prospects-1-3-maya-2022-goda-stokgolm-shvetsiya-arhiv/>

10. Сучасні наукові дослідження: досягнення, інновації та перспективи розвитку: матеріали 13-ї Міжнародної науково-практичної конференції. – Берлін, Німеччина: Видавництво MDPС. – 2022. – [електронний рерурс]. – Режим доступу: <https://sci-conf.com.ua/xiii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-scientific-research-achievements-innovations-and-development-prospects-19-21iyunya-2022-goda-berlin-germaniya-arhiv/>

11. Шмотіна О. В. Шведська модель освіти / О. В. Шмотіна // Технології педагогічної освіти. Науковий вісник МДУ ім. В.О. Сухомлинського. – Випуск 1.33. Педагогічні науки. – С. 124 – 127. – [електронний рерурс]. – Режим доступу: <http://mdu.edu.ua>

References:

1. “Eurasian Scientific Discussions: Proceedings of the 7th International Scien-

tific and Practical Conference” (2022), Barselona, Ispaniia: Vydavnytstvo Barca Academy, available at: <https://sci-conf.com.ua/iv-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-eurasian-scientific-discussions-1-3.08.2022-goda-barselona-ispaniya-arhiv/>

2. Zhernoklieiev, I. V. (2014), “Fundamentals of modern development of higher pedagogical education in the Kingdom of Norway”, Pedagogical almanac, vyp. 23, pp. 104 – 110

3. “Foreign experience of professional training of teachers” (2017), Avsheniuk N. M., Diachenko L. M., Kotun K. V., Marusynets M. M., Ohienko O. I., Sulyma O.V., Postryhach N. O., Analytical materials, Kyiv: DKS “Tsentr”, p. 83

4. Zaporozhchenko, Yu. H. (2007), “Education system in Ireland: methodical recommendations for the course “Comparative analysis of educational systems””, K.: KNU imeni Tarasa Shevchenka, p. 45

5. “Encyclopedia of education” (2008), Akad. ped. Nauk Ukrainy; holovnyi red. V. H. Kremen, K. Iurinkom Inter, p. 1040

6. Ihnatiuk, O. A. (2009), “Formation of future engineer's readiness for professional self-improvement: theory and practice”, Monograph, Kharkiv: NTU “KhPI”, p. 432

7. Romanovskyi, O., Ihnatiuk, O. (2022), “Labor market requirements and key trends in the formation of a “quality” future specialist of the second and third level of training in specialty 011 “Educational, pedagogical sciences””, Theory and practice of social systems management. Professional edition of Ukraine, Kharkiv, no. 1, p. 3 – 16, available at:<http://tipus.khpi.edu.ua/>

8. Sysoieva, S. O., Krystopchuk, T. Ie. (2012), “Educational systems of the European Union countries: general characteristics”, Navchalnyi posibnyk; Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, Rivne: Ovid, p. 352

9. “Modern science: innovations and prospects: materials of the 8th International Scientific and Practical Conference” (2022), Shvetsiia, Stockholm: Publikatsiia SSPG,

available at: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-science-innovations-and-prospects-1-3-maya-2022-goda-stokgolm-shvetsiya-arhiv/>

10. “Modern scientific research: achievements, innovations and prospects of development: materials of the 13th International Scientific and Practical Conference” (2022), Berlin, Nimechchyna: Vydavnytstvo MDPC, available at: <https://sci-conf.com.ua/xiii->

mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-modern-scientific-research-achievements-innovations-and-development-prospects-19-21_iyunya-2022-goda-berlin-germaniya-arhiv/

11. Shmotina, O. V., “Swedish model of education”, Technologies of pedagogical education. Scientific Bulletin of V.O. Sukhomlinsky MNU, v. 1.33, Pedagogical sciences, pp. 124 – 127, available at: <http://mdu.edu.ua>

Стаття надійшла до редакції 11.08.2022

Тетяна Гончаренко

кандидат педагогічних наук, завідувачка кафедри іноземних мов Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-6630-307X

E-mail: Tetiana.Goncharenko@khpі.edu.ua

Олена Костенко

викладач кафедри іноземних мов Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-0354-8875

E-mail: Olena.Kostenko@khpі.edu.ua

**ВІДПОВІДНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ ESP КАФЕДРИ ІНОЗЕМНИХ МОВ
НТУ “ХПІ” РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
МАЙБУТНІХ ІТ-ФАХІВЦІВ**

Анотація: стаття присвячена критичному аналізу навчальних програм ESP кафедри іноземних мов Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” щодо їхньої відповідності гармонійному розвитку загальних професійних компетентностей майбутніх фахівців у сфері ІТ. Розкрито дослідницьке питання щодо визначення змістовних акцентів та методичних прийомів, що застосовуються на кафедрі, завдяки яким досягається максимальний ступінь оволодіння згаданими компетентностями студентами-бакалаврами ІТ-спеціальностей.

Ключові слова: загальні професійні компетентності студентів-бакалаврів напряму “Інформаційні технології”, кафедра іноземних мов НТУ “ХПІ”, навчальні програми ESP, викладання іноземних мов у вищій школі.

Tetiana Goncharenko

candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the foreign languages department National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: Tetiana.Goncharenko@khpі.edu.ua

Olena Kostenko

teacher of the foreign languages department National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: Olena.Kostenko@khpі.edu.ua

**THE ESP SYLLABUS COMPLIANCE OF THE DEPARTMENT OF FOREIGN
LANGUAGES OF NTU “KHPI” WITH THE DEVELOPMENT OF GENERAL
PROFESSIONAL COMPETENCES OF FUTURE IT SPECIALISTS**

Abstract: the article is devoted to a critical analysis of the ESP syllabus of the Foreign Languages Department of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” regarding their compliance with the balanced development of the general professional

© Тетяно Гончаренко, Олена Костенко, 2022

competencies of future specialists in the field of IT. The research question is revealed, with the help of which meaningful accents and methodical techniques used at the department, the maximum degree of mastery of the mentioned competencies by undergraduate students of IT specialties is achieved.

Key words: general professional competences of undergraduate students in the field of “Information Technologies”, Department of Foreign Languages of NTU “KhPI”, ESP syllabi, teaching foreign languages in higher education.

Tetiana Goncharenko, Olena Kostenko

An extended abstract of the paper on subject of:

“The ESP syllabus compliance of the department of foreign languages of NTU “KHPI” with the development of general professional competences of future it specialists”

***Problem setting.** The modern world places special demands on educational institutions regarding the training of future high-class IT specialists. In practice, this means hard work on appropriate curricula and teaching methods. The main goal of the Department of Foreign Languages of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” is the preparation of high-quality ESP syllabus aimed at stimulating the general professional competencies of students. In this connection, timely and high-quality analysis of educational programs and methods for their compliance with the pedagogical tasks is extremely important.*

***Recent research and publications analysis.** Scientific publications related to the research topic can be divided into several levels. The first, general level includes works aimed at studying the development of general competencies of future IT specialists as a whole. An example of such works can be the articles by M. V. Yershov and O. K. Yudin and O. V. Matviychuk-Yudina. At the second, special level, specific disciplines are considered in the light of their focus on the development of one or another general competence, such as, for example, the work of Yu. D. Zhdanov and others. The third separate level covers the analysis of professional competences and the process of their education. The work of L. V. Zubyk illustrates the third level.*

***Paper objective** is a critical analysis of the ESP syllabus of the Department of*

Foreign Languages of NTU “KhPI” regarding their compliance with the balanced development of general professional competencies of future specialists in the field of IT. The research question is revealed, with the help of which meaningful accents and methodical techniques used at the department, the maximum degree of mastery of the mentioned competencies by undergraduate students of IT specialties is achieved. This study belongs to the case study class, as it deals with the study of the experience of one university.

In order to fulfill the given task, the following research design was developed within the interpretive paradigm: On the basis of the ESP programs of the Department of Foreign Languages of NTU “KhPI” for students of IT specialties, in combination with methodological techniques used in an organized manner by the educators of the department, a corpus of texts was created, which formed an empirical research base. Later, it was analyzed in detail using the method of qualitative content analysis. Based on the research question, categories were formulated from the data with subsequent integration, which helped to understand the special educational tasks of the department in a new way.

***Paper main body.** The results of the study reveal the specifics of the ESP training programs of the Department of Foreign Languages for students of IT majors at NTU “KhPI”, explaining how they optimize the*

acquisition of the necessary competencies by students. In addition, the article contains an analysis of the list of general competencies of graduates of the first degree of higher education in the field of knowledge "Information technologies", established by the Standard of Higher Education of Ukraine, which was approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

The methods and content of foreign language learning must meet modern challenges, be oriented to the needs of the student, society and the labor market. In order to achieve this goal, the training course for future IT specialists of the Department of Foreign Languages of NTU "KhPI" is divided into eight modules. The first module, "Communication in Academic and Professional Environments", develops students' socio-cultural behavioral skills in both mainstream and academic environments. The second module, "Information search and processing", is aimed at the development of students' analytical, search and interpretation skills, which are organically deepened in the third

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Першокласна освіта та ступінь розвитку суспільства нерозривно пов'язані між собою. На сучасному етапі суспільного становлення говорити про високоосвічену людину можна лише тоді, коли вона акумулює в собі необхідний рівень як практичних, так і теоретичних знань і умінь, а також може бути корисною для суспільства. Головним завданням Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" завжди була підготовка висококваліфікованих, передусім, технічних кадрів, які у майбутньому закладали підвалини подальшого суспільного розвитку та формували еліту свого рідного регіону та країни в цілому.

Сучасний світ вимагає від всіх технічних фахівців досконалого володіння

module, "Formulation of ideas". The fifth and sixth modules "Communicating professionally" stimulate mastery of professional English. The training course "English for academic purposes" for master's students develops the ability to theoretically process and analyze scientific information, as well as to reproduce the obtained results.

Conclusions of the research. The ESP educational programs of the Department of Foreign Languages of the NTU "KhPI" stimulate the formation and development of almost all general competencies of graduates, namely general scientific, social, and ethical. This is facilitated by the thematic focus and communicative methods of teaching a foreign language. This study can be supplemented by a comparative analysis of the experience of other universities in Ukraine and abroad. The results of the conducted research may be interesting primarily for teachers-practitioners of foreign languages, as well as for all those who care about the future development of the country's technical elite.

практичними навичками, вимоги до яких висуває перед ними ринок праці. Проте особливо це стосується ІТ-фахівців, які в умовах прогресуючої цифровізації стають незамінними, без яких говорити про подальший розвиток стає практично неможливо. Зрозуміло, що це питання піддається постійній рефлексії, проводиться необхідна методична робота з модернізації та вдосконалення відповідних навчальних програм.

Однією з провідних компетентностей, якими, згідно зі Стандартом вищої освіти України, має володіти ІТ-фахівець, що успішно завершив своє навчання на першому (бакалаврському) освітньому рівні, є здатність спілкуватися іноземною мовою. Варто зазначити, що у суспільній свідомості володіння іноземною мовою завжди було пов'язане з певним соціальним статусом. Люди, що володіли інозем-

ними мовами стереотипно сприймалися як вчені, інтелектуали, культурна і духовна еліта суспільства.

В умовах глобалізації знання і навчання іноземній мові стає однією з умов успішної професійної соціалізації, інструментом висхідної мобільності. У свідомості студентів володіння іноземною мовою набуває характеру соціального аспекту професіоналізму, утворює своєрідний орієнтир стратегії успіху майбутнього професійного становлення. Студенти, що комунікативно компетентні, демонструють більш високий рівень кар'єрних очікувань, більш широкі професійні орієнтації.

Студенти ІТ-спеціальностей є тією особливою категорією майбутніх фахівців, серед інженерних спеціальностей, для яких знання іноземної мови є базовою компетенцією, що необхідна для професійної реалізації. Навчання студентів іноземній мові у технічному університеті є доволі особливим, бо має професійно-орієнтований характер, що відображено і в освітніх програмах (у розділі компетентностей), в навчальних-робочих програмах і робочих планах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Аналіз останніх досліджень та публікацій на схожу тематику ще раз підтвердив загальний інтерес до теми дослідження. Наприклад, М. Єршов вивчає розвиток ІТ-компетентностей у межах аналізу актуальних проблем підготовки ІТ-фахівців [3]. Загальній проблематиці присвячена також стаття О. Юдіна та О. Матвійчук-Юдіної щодо концепції формування професійних компетентностей відповідних фахівців [8]. Ю. Жданова разом із колективом авторів акцентують свою увагу більш прицільно на розвитку компетентностей у сфері захисту інформації [4], а Л. Зубик досліджує формування професійних компетентностей ІТ-бакалаврів у процесі оволодіння фаховими дисциплінами [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Воно полягає у її спрямованості на вивчення досвіду одного університету, що переносить її у площину "case study" та відкриває можливість порівняння з іншими університетами країни.

Під час проведення дослідження задля аналізу корпусу текстів у межах інтерпретативної парадигми був застосований *метод якісного контент-аналізу* [2]. Спочатку був сформований пул гіпотез, які в подальшому перевірялися, трансформувалися та/або доповнювалися новими, виходячи з отриманих даних. В процесі аналізу були індуктивно сформульовані категорії, які в подальшому склали результати дослідження.

Формування цілей статі (постановка завдання). Метою даної статі є дослідження відповідності навчальних програм ESP першого (бакалаврського) освітнього рівня кафедри іноземних мов НТУ "ХП" розвиткові загальних професійних компетентностей ІТ-фахівців майбутнього.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Компетентнісний підхід в освіті є тенденцією останніх років, і не тільки в підготовці студентів ІТ напрямку, він повинен стати нормою при складанні навчальних планів будь-якої дисципліни в університеті.

Традиційна навчальна програма, що базувалась на описі знань мала перебільшену інформацію суто заради інформації. Компетентнісний підхід потребує від особи демонстрації поведінки, що проявляє її знання і навички. У загальних термінах компетенціями вважаються такі якості, які особа повинна мати, щоби бути результативною в роботі, на своїй посаді, при виконанні своїх професійних обов'язків.

Передусім, вважаємо за потрібне надати визначення понять компетенція і компетентність. Відповідно до методич-

них рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти “компетентність – динамічна комбінація знань, вмінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, яка визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність”. [9, с. 4].

Відповідно до порівняльного аналізу різних підходів до трактування та розуміння понять “компетенція” та “компетентність”, що був зроблений С.В. Лейко можна “... зробити висновок, про необхідність розрізнення цих понять. Так, під компетенцією слід розуміти певну сферу, коло діяльності, наперед визначену систему питань щодо яких особистість повинна бути добре обізнана, тобто володіти певним набором знань, умінь, навичок та власного до них ставлення. Компетентність – якість особистості, її певне надбання, що ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних засадах і проявляється в критичний момент за рахунок вміння знаходити зв’язок між ситуацією та знаннями, у прийнятті адекватних рішень нагальної проблеми” [6, с. 133].

Базовий документ з професійної підготовки майбутніх фахівців ІТ напряму, *Computing Curricula 2020* [1], враховуючи динаміку змін у комп’ютерних науках, дослідження в ІТ освіті, зміни на робочих місцях, фокусує увагу освітян, що готують студентів названого напрямку, на необхідності особливої уваги до розвитку компетенцій, а також переходу від навчання на основі знань на навчання на компетентнісній основі.

Згідно з *Computing Curricula 2020*, компетентність складається з розгорнутої перспективи освіти, що посилює знання (що?) навичками їх застосування (як?), мотивованою метою (для чого?), щоб виконати завдання і отримати цінний результат. Ця розгорнута перспектива підвищує складову студентського навчання в освітньому процесі, щоб відповідати здібностям випускника ЗВО діяти ефективно, професійно та етично як професіо-

нал. Орієнтація навчальних програм на компетентність переорієнтує освіту для охоплення ефективного та етичного використання знань не тільки для студента, але і для благополуччя суспільства [1].

Освітні програми з професійної підготовки студентів різних ІТ напрямків розглядають здатність спілкуватись іноземною мовою (як усною, так і письмовою) як одну з загальних компетентностей, що є необхідною умовою оволодіння майбутньою професією.

В цілому, загальні компетентності, якими має оволодіти випускник, прописані у Стандарті вищої освіти України, який був затверджений наказом Міністерства освіти і науки України № 962 від 10 липня 2019 р. [7, с. 7]. Їх можна поділити на загальнонаукові, тобто такі, що націлені на розвиток умінь роботи з інформацією (аналіз, синтез, здатність до обґрунтування і т. д.); суспільні, що пов’язані з інтеграцією індивіда до навколишнього соціуму (наприклад, реалізація власних прав та обов’язків, усвідомлення прикладного значення знань) та етичні (як-от фокус на розумінні моралі, наукової цінності і т. п.).

В умовах глобалізації та зумовленого нею широкого розвитку міжнародного науково-технічного, виробничого та культурного співробітництва важливим елементом професійної підготовки майбутнього фахівця з ІТ є розвиток англійських знань та умінь. Значна кількість видів професійної діяльності ІТ фахівця вимагає знання англійської.

Зміст і методи навчання іноземній мові повинні відповідати актуальним інтересам і задовольняти потреби студента, тобто відтворювати оточення, найбільш наближене до реального життя, а для цього викладач іноземної мови повинен виявляти більшу зацікавленість до спеціальностей студентів, бути обізнаним відносно основних досягнень у відповідних галузях. Необхідно постійно підтримувати зв’язок з викладачами спеціальних кафедр для визначення актуальних питань професії студента. Особливе значення для

активізації пізнавальної діяльності студентів мають підручники та навчальні посібники, а також аудіовізуальні засоби навчання. Викладачі кафедри іноземних мов НТУ “ХП” ведуть роботу зі створення навчальних посібників, інших методичних матеріалів та термінологічних словників із метою активізації роботи студентів та підвищення її ефективності.

В рамках проекту Британської Ради “Англійська для університетів” було розроблено і впроваджено до навчального процесу нову навчальну робочу програму, що повністю задовольняє потреби майбутніх ІТ фахівців щодо оволодіння іноземною мовою. Курс складається з 8 модулів, кожен із яких спрямований на досягнення певних цілей.

Перший модуль – “Спілкування в академічному та професійному середовищі” – присвячено освоєнню та розвитку мовленнєвих навичок, необхідних для адекватної поведінки у ситуаціях академічного та професійного спілкування. При вивченні другого модуля – “Пошук та обробка інформації” – студенти розвивають навички отримання необхідної інформації з різноманітних джерел: аудіо, відео, графічних, текстових, – та її інтерпретації як усно, так і письмово. Третій модуль – “Формулювання ідей” – спрямовано на розвиток здібностей логічного і лаконічного оформлення думок. Четвертий модуль, присвячений розвитку навичок презентації інформації. П’ятий та шостий модулі (“Спілкуємось професійно”) готують студентів до обговорення специфічних завдань професії, наприклад, штучного інтелекту чи проблем великих даних, хмарних обчислень тощо.

На завершальному етапі бакалаврату – модулі 7 та 8 – студентів готують до складання ЄВІ та міжнародних іспитів із англійської мови.

Для магістрів, майбутніх ІТ фахівців, викладачами кафедри було розроблено і впроваджено навчальний курс “Англійська для академічних цілей”, що навчає студентів особливостям написання

наукових статей англійською мовою. Результатом курсу є опублікована кожним магістром англійською мова стаття за ІТ проблематику.

Заняття кожного модуля з іноземної мови включають: індивідуальні завдання відповідно до рівня знань кожного студента; монологічні виступи за певною темою; роботу в парах для діалогічного спілкування; роботу в мікрогрупах і в групах для загальних обговорень і дискусій. Проводиться як монологічне, діалогічне і дискусійне спілкування за певною професійною темою, так і розігрування ситуацій за ролями з моделюванням реальної професійної ситуації. Читання, аудіювання та письмові завдання також професійно-орієнтовані. Зміст іншомовної підготовки передбачає все більше заглиблення у професійну тематику та можливість виконання професійних завдань із використанням англійської мови.

У той же час, розробка програмного забезпечення сьогодні – це зладжена робота команди, яка включає людей різних спеціалізацій. Більшість успіхів і невдач програмних проектів обумовлені людськими, а не технічними факторами, тому соціально-гуманітарна підготовка, що передбачає розвиток комунікативних здатностей, вмінь працювати в групі, здатності дотримуватись етичних норм та ін., є необхідним компонентом якісного навчання майбутніх інженерів-програмістів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Критичний аналіз навчальних програм ESP та методик кафедри іноземних мов Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” щодо їхньої відповідності як найповнішому розвитку загальних професійних компетентностей майбутніх фахівців у ІТ-сфері показав, що програмний концепт навчальних програм націлений на підвищення рівня оволодіння усіма загальними компетентностями випускників, а не лише однією здатністю спілкуватися іноземною мовою. Паралельно до

мовних компетентностей, методики та програми ESP кафедри іноземних мов НТУ “ХП” розвивають усі умовно виділені різновиди загальних компетентностей випускника-бакалавра – загальнонау-

кові, суспільні, етичні. Це відбувається передусім через відповідне тематичне спрямування та активне застосування сучасних комунікативних методів навчання.

Список літератури:

1. “Computing curricula report,” December 31, 2020, p. 203
2. Selvi, A. (2019) “Qualitative content analysis. The Routledge handbook of research methods in applied linguistics”, Routledge, pp. 440 – 452
3. Єршов М. В. Актуальні проблеми підготовки ІТ-спеціалістів у закладах вищої освіти України / М. В. Єршов. – 2018. – С. 238 – 243
4. Жданова Ю. Д., Спасітілева С. О., Шевченко С. М. Формування у студентів іт-спеціальностей компетентностей в області захисту інформації з використанням криптографічних служб / Ю. Д. Жданова, С. О. Спасітілева, С. М. Шевченко // Net Framework. Фізико-математическое образование. – 2019. – С. 48 – 54
5. Зубик Л. В. Формування професійних компетентностей майбутніх бакалаврів з інформаційних технологій у процесі вивчення фахових дисциплін / Л. В. Зубик // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – Рівне, – 2016. – С. 341
6. Лейко С. В. Поняття “компетенція” та “компетентність”: теоретичний аналіз / С. В. Лейко // Педагогіка. – 2013. – С.128 – 135
7. Стандарт вищої освіти України. Перший (бакалаврський) рівень. Галузь знань 12 Інформаційні технології, спеціальність 122 Комп’ютерні науки. Міністерство освіти і науки України. – Київ. – 2019. – С. 25
8. Юдін О. К., Матвійчук-Юдіна О. В. Концепція формування професійних компетентностей фахівців з інформаційних технологій та кібербезпеки. Наукоємні технології / О. К. Юдін, О. В. Матвійчук-Юдіна – 2019. – С. 330 – 342
9. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти. – [електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://drive.google.com/file/d/1wCmjmqZhB8PwEiQsNcQhZ9ZCfrdiJpvh/view>

References:

1. “Computing curricula report,” December 31, 2020, p. 203
2. Selvi, A. (2019) “Qualitative content analysis. The Routledge handbook of research methods in applied linguistics”, Routledge, pp. 440 – 452
3. Yershov, M. V. (2018), “Actual problems of training IT specialists in higher education institutions of Ukraine”, pp. 238 – 243
4. Zhdanova, Yu. D., Spasitilieva, S. O., Shevchenko, S. M. (2019), “Formation of IT students' competencies in the field of information security using cryptographic services”, Net Framework. Physics and mathematics education, pp. 48 – 54
5. Zubyk, L. V. (2016), “Formation of professional competences of future bachelors in information technology in the process of studying special disciplines”, Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, Rivne, p. 341
6. Lejko, S. V. (2013), “The concepts of “competence” and “competence”: theoretical analysis”, Pedagogy, pp.128 – 135
7. “Standard of higher education of Ukraine. First (bachelor's) level. Field of knowledge 12 Information Technology, specialty 122 Computer Science” (2019), Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, p.25
8. Yudin, O. K., Matvijchuk-Yudina O. V. (2019), “Concept of formation of professional competencies of specialists in information technology and cybersecurity. Science-intensive technologies”, pp. 330 – 342
9. “Methodological recommendations for the development of higher education standards”, availblr at: <https://drive.google.com/file/d/1wCmjmqZhB8PwEiQsNcQhZ9ZCfrdiJpvh/view>

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2022

Андрій Кіпенський

доктор технічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-7069-1431
E-mail: kavkpi@ukr.net

Олександр Пономарьов

кандидат технічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-4698-2620
E-mail: palex37@ukr.net

Тетяна Гура

кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-2323-3440
E-mail: tatyana-gura@ukr.net

РОЗВИТОК ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ ЛІДЕРА

Анотація: розглянуто один характерних проявів еволюції соціуму, що полягає істотному зростанні освітньо-кваліфікаційного рівня широких мас населення та підвищенні рівня їхньої культури. Набуває подальшого поширення частка розумової праці та її творчого характеру в різних сферах суспільного виробництва. З'ясовано, що помітне зростання загальної чисельності різних груп інтелігенції і її якісного складу та рівня культури вимагає для забезпечення ефективності впливу лідерів на інших людей відповідного підвищення рівня їхньої загальної та професійної культури, їхньої інтелігентності.

Доведено, що інтелігентність лідера через його специфічний вплив активно сприяє розвитку рівня інтелігентності суспільства, який через вимоги до особистості лідера сприяє подальшому розвитку його інтелігентності, підвищенню його ролі у розвитку культури й духовного світу населення. Розкрито істотну роль у формуванні й розвитку інтелігентності лідера як однієї з атрибутивних якостей, що належить системі освіти й педагогічній практиці. Для цього їм слід посилити увагу до належного виконання функцій з виховання, особистісного розвитку та соціалізації студентів, розвитку їхньої культури та лідерського потенціалу.

Ключові слова: лідер, інтелігентність, рівень культури, інтелігентність соціуму, духовний світ населення, система освіти, виховання, особистісний розвиток, соціалізація.

Andrii Kipenskyi

doctor of technical sciences, professor, director of the educational and scientific Institute of Social and Humanitarian Technologies of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: kavkpi@ukr.net

Olexandr Ponomaryov

candidate of technical sciences, professor, professor of the pedagogy and psychology of social systems management department by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: palex37@ukr.net

Tetiana Hura

PhD in of pedagogy, as. professor, professor of Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: tatyana-gura@ukr.net

THE DEVELOPMENT OF LEADER INTELLIGENCE

Abstract: one of the characteristic manifestations of the evolution of society is considered which consists in a significant increase in the educational and qualification level of the broad masses of the population and an increase in the level of their culture. The share of intellectual work and its creative nature in various spheres of social production is becoming more widespread. It was found that the noticeable increase in the total number of different groups of the intelligentsia and its qualitative composition and level of culture requires a corresponding increase in the level of their general and professional culture, their intelligence, in order to ensure the effectiveness of the influence of leaders on other people.

It has been proven that the leader's intelligence, through his specific influence, actively contributes to the development of the level of society's intelligence, which, due to the requirements for the leader's personality, contributes to the further development of his intelligence, increasing his role in the development of culture and the spiritual world of the population. The essential role in the formation and development of the leader's intelligence as one of the attribute qualities belonging to the education system and pedagogical practice is revealed. To do this, they should pay more attention to the proper performance of the functions of education, personal development and socialization of students, development of their culture and leadership potential.

Key words: leader, intelligence, level of culture, intelligence of society, spiritual world of the population, educational system, upbringing, personal development, socialization.

Andriy Kipenskyi, Olexandr Ponomaryov, Tetiana Hura

An extended abstract of the paper on subject of:
“The development of leader intelligence”

Problem setting. The deep changes forward new needs for social development. that our civilization is undergoing put Leadership and intelligence play an

important role in the multitude of factors that determine them. Leadership ensures the effectiveness of people's activities and social development. Intelligence ensures the spread of culture, spirituality and a humanistic system of life values. The growth of the educational, qualification and cultural level of people increases the requirements for the personality and professionalism of leaders, for their spiritual-cultural and life-value positions, moral principles, aesthetic tastes and intelligence.

The relevance of the problem of the leader's intelligence is related to his personal and professional authority and responsibility for the results of his own activities and the activities of his supporters and followers, for their mutual relations and for social and psychological well-being.

Recent research and publication analysis. Many publications on the issue are devoted to the culture of the leader. As examples are the works of J. Antonakis, V. Babaev, B. Bass, R. Boyatsis, T. Hura, S. Kalashnikova, V. Kremen, O. Nestulia, S. Pazylich, L. Sergeyeva and others. The development of emotional intelligence is also a condition of a leader's intelligence. The concept of emotional coefficient was introduced into scientific circulation by R. Bar-On. The meaning of emotional intelligence and the problems of its influence on personal, social, academic and professional success are analyzed by M. Brackett, S. Rivers and P. Salovey.

According to A. Knysh, "the modern economy, which is becoming more and more focused on employees with unique abilities, needs leaders who will be able not only to retain valuable employees in the team, but also to use their resources optimally." The researcher is sure that "the best way of effective management is the management by using emotional intelligence." According to A. McKee, R. E. Boyatsis and F. Johnston, in order to become a resonant leader, one must develop one's emotional intelligence, restore one's relationships, and maintain one's effectiveness. The problems of emotional

intelligence are also investigated by R. Boyatsis, H. Book, K. de Vry, D. Goleman, D. Caruso, J. Mayer, O. Romanovsky, P. Salovey, S. Stein and others. Features of leadership and his culture as conditions for effective management of the workforce are analyzed by V. Malyuska. G. Chaika examines the culture of business communication of a leader. V. Tatenko examines the conditions for the formation of a leader of the 21st century and the requirements for his professionalism and personal qualities. The spiritual and cultural space of an effective leader is studied by O. Romanovsky and N. Sereda. And it is an important condition of a leader's intelligence.

A leader needs confidence in himself and his abilities and he needs to instill self-confidence in his employees. Thus, J.P. Kotter, analyzing the phenomenon of leadership of the prominent Japanese entrepreneur Konosuke Matsushita and the principles of his work with people, emphasizes that "education of employees in the ability to perceive life phenomena with a minimum of bias is one of the tasks of a leader. Another of his tasks is to help people believe in themselves, and also to believe that almost any work can be done." The managerial functions of a leader are important. In the culture of management, we can mention the works of P. Gerchanivska, S. Dombrovska, O. Krutiy, O. Nazarov, O. Ponomaryev, S. Reznik, V. Sadkovo, A. Kharchenko and others. The phenomenon of intelligence is socially important. Its various aspects are analyzed by V. Andrushchenko, H. Vasyanovych, V. Kremen, I. Pasichnik, N. Funtikova and others. Morality of leadership as an attribute of intelligence is analyzed by S. Sucher.

Today's realities put new demands on leaders and their training. It is not by chance that O. Romanovsky, T. Gura, A. Knysh and V. Bondarenko, analyzing the personality of a modern leader, emphasize that "a real leader can only be a person who is trusted by his team, demonstrates the ability to

adapt to changes quickly, has a strategic and adaptive thinking, faith in himself and the team, has charismatic abilities and willpower. At the same time, he is an honest and open person. But to achieve real success, a leader needs freedom, independence and autonomy.”

Insufficiently researched aspects of the problem. Today, there are no studies of the social need for the intelligence of leaders. The ways, methods, means of formation and development of their intelligence as an important feature of a modern leader are studied insufficiently. There is also a need to determine the importance of forming and developing the intelligence of leaders and clarifying their goals.

Paper objective. *According to the unresolved aspects of the raised problem, the goals of this article are, firstly, to determine the roots of the public need for intelligent leaders from a systemic standpoint. Secondly, the purpose of the article is to analyze the ways, methods and means of effective formation and development of intelligence of leaders, primarily in the system of their professional training in institutions of higher education. Thirdly, it is expedient to justify clearly the necessity of instilling intelligence in leaders as an attributive trait that characterizes their personal development and leadership potential. Fourthly, the goals of formation and development of leaders' intelligence will also be determined as conditions for effective influence on supporters and followers and on other people.*

The general goal of the article is to find ways to strengthen the purposeful positive influence of leaders on the processes of social development, on the further democratization of social relations, the development of the spiritual and cultural space and the system of humanistic life values.

Paper main body. *The qualities of a leader provide influence on people, on their joint activities and relationship. Leadership is not one-sided domination over people and their submission to the leader's will. The*

system of their relationship is much more complicated. The very appearance of a leader is the result of the environment recognizing the role of his personality in the team. But not only the environment is influenced by the leader, it also influences him. The nature and strength of the influence of the environment on a leader determines the quality of this environment: education and qualifications of people, their personal, spiritual and cultural development, life goals and values, general and professional culture, morality, legal and political awareness, responsibility and demandingness, and self-confidence. Because of scientific, technical and social progress, the level of these traits is constantly increasing, and the demands of the environment on a leader and the influence on him, on his activities, behavior and attitude towards people are also increasing. The result of this influence is the professional and personal authority of a leader.

The increase in the specific importance of intellectual work and its creative nature leads to an increase in the number of intelligentsia. It is inherent in the desire to spread culture and spirituality in the mass of the population. At the same time, intellectuals are often characterized by self-confidence, excessive egoism and envy of other people's success, baseless attempts to control people and their activities. This leads to the need for leaders recognized by the majority of people, whom they must unite and direct towards the proper achievement of the goals of a certain community. In an intelligent environment, a condition for the effective activity of a leader is expressive, clearly emphasized intelligence.

Therefore, the community not only chooses a person among its members as a leader, but also forms him in accordance with its goals, aspirations and needs and its development strategy. The leader clarifies the goals and strategy, distributes tasks among performers, forms a system for motivating people. The manager or informal leader organizes people's activities by his activities and behavior, creates a favorable

psychological climate, compliance with moral standards and corporate culture. His important task is to ensure professional and personal development of subordinates, to raise the level of their general and professional culture. At the same time, he is exposed to explicit or implicit influence from the environment perceives and accepts it, develops the level of his spirituality, culture and other qualities of an intellectual. The environment, noting this development, directs its vector to the formation of the true intelligence of a leader. This strengthens the leadership potential, expands the circle of supporters and followers and the range of effective ways and means of influencing people.

The leader's awareness itself of the power of those traits and qualities that are associated with the formation and development of his intelligence increases significantly his confidence in himself and his capabilities. At the same time, he receives additional levers of effective influence on people, and the very effect of this influence extends to both their rational and emotional spheres. This gives him effectiveness and respect from subordinates and strengthens his authority.

There are a number of factors that complicate the development of a leader's intelligence and make it necessary to determine effective ways and methods of its development and purposefully use them in the system of professional training and education of a leader in institutions of higher education. At the same time, one should proceed from the innovative nature of the task. Traditional teaching methods are not enough for its implementation. The predominance of theoretical approaches and lectures should give way to practical orientation and the application of active learning methods and innovative pedagogical technologies: business and role-playing games, analysis of problem situations, preparation, adoption and justification of management decisions.

An important role in the development of the professional and social competence of

leaders and their intelligence should be played by strengthening the role and importance of independent work of students. Because of that most of them can realize their leadership potential and the need for their development as a specialist, individual and intellectual. And these qualities contribute actively to social progress.

Conclusions of the research. Firstly, the roots of the social need for intelligent leaders lie in the very nature of a person, due to which he relies in many ways on God, on leaders, on power and the state, disclaiming the responsibility for his life and activities. Leaders, by their influence and example, direct the activities of people and their behavior, which will determine their success in life. The development of people's education and culture and the growth of the number of intelligentsia in the structure of the population necessitate the development of intelligence and the culture of leaders.

Secondly, the process of forming and developing the intelligence of leaders requires the development and purposeful use of effective ways, methods and means and innovative pedagogical technologies. Their purpose is education and personal development of students, instilling in them spirituality and morality of general and professional culture and responsibility – the main components of intelligence as an integral characteristic of personality.

Thirdly, the necessity of inculcating the qualities of intelligence as one of the attributes of modern leaders can be justified by a noticeable drop in spirituality and a certain neglect of the education system in the tasks of educating students, their personal development and socialization, as well as the deformation of the system of life goals and values.

Fourthly, defining the goals of the formation and development of intelligence of leaders becomes a determining condition for ensuring the proper effectiveness of their influence on their supporters and followers and on other people, since, on the one hand, intelligence strengthens significantly the effectiveness of this influence, and on the other hand, it expands substantially the spectrum of its possibilities.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Істотні й глибокі зміни, яких зазнає наша цивілізація, висувають нові потреби стосовно характеру процесів суспільного розвитку та його визначальних чинників. У множині векторів, що утворюють базис простору цих чинників, істотну роль відіграють феномени лідерства та інтелігентності. Лідерство має забезпечувати ефективність здійснення спільної діяльності людей, їхньої нормальної життєдіяльності та суспільного розвитку. Інтелігентність та інтелігенти як її носії забезпечують поширення в суспільстві високої культури, духовності та гуманістичної системи життєвих цінностей.

Істотне зростання рівня освітньо-кваліфікаційної і загальнокультурної підготовки широких верств населення зумовило зміну суспільних вимог щодо розвитку особистісних та професійних рис і якостей лідерів. Йдеться про їхні духовно-культурні й життєво-ціннісні позиції, морально-етичні погляди і переконання, естетичні смаки й ідеали. Іншими словами, сучасні суспільні потреби в лідерах пов'язані не тільки з їхньою професійною та суто лідерською управлінською компетентністю, не тільки з морально-вольовими якостями та силою їхнього впливу на людей, але й із рівнем їхньої розвинутої інтелігентності.

Вплив лідерів на розвиток суспільства, роль та значення лідерства неодноразово обговорювалися науковою спільнотою та отримали гідне відображення у науковій літературі. Проте слід додати і про наявність зворотного процесу, коли суспільство у своєму розвитку постійно збільшує вимоги до своїх лідерів.

У стародавні часи найважливішою ознакою лідера-вождя племені була фізична сила, завдяки якій він здійснював свої управлінські функції. Згодом фізичну силу частково замінили навички-здібності діяльності, які формувалися шляхом повторення одних і тих самих дій доведених до

автоматизму. Розвиток навичок призвів до появи знань та вмій. У кого їх було більше, той і ставав лідером. Сукупність навичок, знань та вмій в процесі їхнього розвитку формувала досвід. Найбільш вагомий досвід дозволяв лідеру не тільки відображати у свідомості об'єктивний світ, але й спрямовувати дії суспільства на його зміну.

Необхідність поєднання у практичній діяльності досвіду та творчого мислення привела до того, що лідер повинен був ставати інтелектуалом. Для успішного здійснення управлінських функцій у сьогоденному суспільстві лідер має бути не тільки високоінтелектуальною, але й духовно багатою та порядною людиною, тобто мати основні ознаки інтелігентності, про які ми вже йшлося раніше [2].

Актуальність проблеми розвитку інтелігентності лідера безпосередньо пов'язана з формуванням особистісного і професійного авторитету лідера, його відповідальності не тільки за результати своєї власної діяльності. Не менш важливою є також і його відповідальність за результати діяльності його прихильників і послідовників та за їхні взаємовідносини, соціально-психологічне самопочуття.

Зв'язок порушеної проблеми з важливими науковими та практичними завданнями полягає у подальшому поглибленні досліджень феномену лідерства, виконуваних відповідно до продовження впровадження в умовах технічного університету Міжнародного наукового проекту TEMPUS "Освіта для лідерства, інтелігентності та розвитку таланту" (2014 – 2017 рр.), а також Міжнародного гранту "Програма розвитку лідерського потенціалу університетів України" – Leadership Foundation for Higher Education, що розроблений Британською Радою в Україні разом із Інститутом вищої освіти НАПН України (2018 – 2019 рр.).

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спираються автори, переконливо свідчить як

про її важливість та актуальність, так і про її багатоаспектність, істотну теоретичну і прикладну значущість. Передусім звертає на себе увагу той факт, що значна частка публікацій присвячена питанням культури лідера та її ролі й місця в загальній системі його суто лідерських якостей. Як приклад, можна навести роботи, які виконали Дж. Антонакіс [11], В. Бабасєв, Б. Басс, Р. Бояцис, Т. Гура, С. Калашнікова, А. Книш, В. Кондратьєва, В. Кремень [5], Т. Мостенська, О. Нестуля, С. Пазиніч, Л. Сергєєва та інші.

Важливою умовою інтелігентності лідера постає розвиток його емоційного інтелекту, характеристикою якого виступає емоційний коефіцієнт. Поняття емоційного коефіцієнту, за аналогією з поняттям інтелектуального коефіцієнту, свого часу увів у науковий обіг Р. Бар-Он [12]. Сам феномен емоційного інтелекту і проблеми його впливу, наслідки для особистого, соціального, академічного та професійного виробничого успіху детально аналізують М. Бракетт, С. Ріверс та П. Саловей [13].

А. Книш вважає, що “сучасна економіка, що стає все більш орієнтованою на працівників із унікальними здібностями, потребує лідерів, які будуть здатні не тільки утримувати надцінних співробітників у колективі, але й оптимально використовувати їхні ресурси”. Дослідниця впевнена, що “найкращим шляхом ефективного управління є управління з використанням емоційного інтелекту” [3, с. 21]. Як стверджують А. МакКі, Р.Е. Бояцис та Ф. Джонстон, для того, щоб стати резонансним лідером, необхідно розвивати свій емоційний інтелект, відновлювати свої стосунки, підтримувати свою ефективність [15].

Проблеми емоційного інтелекту досліджують також Р. Бояцис, Г. Бук, К. де Врі, Д. Гоулман, Д. Карузо, Дж. Майер [14], О. Романовський, П. Саловей, С. Стейн та інші. Особливості лідерства та його культури як умови ефективного управління трудовим колективом аналізує

В. Малюська. Питання культури ділового спілкування лідера розглядає Г. Чайка [9]. Характерні умови формування лідера ХХІ століття та вимоги до його професіоналізму й особистісних якостей досліджує В. Татенко [8]. Духовно-культурний простір ефективного лідера виступає предметом вивчення О. Романовського та Н. Середи. А це, на наше переконання, вже можна розглядати як важливу умову інтелігентності лідера.

Для лідера вкрай важливою є впевненість у собі, у своїх можливостях, а також прищеплення віри в себе і впевненості у собі своїм працівникам. Так, американський дослідник Дж. П. Коттер, аналізуючи феномен лідерства видатного японського підприємця Коносукє Мацусіті та принципи його роботи з працівниками, підкреслює, що “виховання у працівників здатності сприймати життєві явища з мінімумом упередженості є одним із завдань лідера. Інше його завдання – допомогти людям повірити у себе, а також повірити у те, що майже будь-яка робота здійсненна” [4, с. 191-192].

Одна з основних функцій лідера полягає у реалізації ним управлінської діяльності. У зв'язку з цим доцільно визначити роботи з культури управління, виконані П. Герчанівською [1], С. Домбровською, О. Крутій, О. Назаровим, С. Пазинічем, О. Пономарьовим, С. Резнік, В. Садковим, А. Харченко та іншими. Разом з тим, суспільно важливим феноменом виступає інтелігентність. Різні її аспекти досліджують В. Андрущенко, Г. Васянович, В. Косенко, В. Кремень, Н. Осипенкова, І. Пасічник, Н. Северин, Н. Фунтікова та інші. Проблеми моралі лідерства як одного з атрибутів інтелігентності аналізує С. Сушер [16].

Нові реалії сьогодення висувають нові вимоги до рис і якостей лідерів, вимагають нових підходів до їхньої підготовки. О. Романовський, Т. Гура, А. Книш і В. Бондаренко, розглядаючи особистість сучасного лідера, підкреслюють, що “справжнім лідером може бути тільки

така людина, яка користується довірою своєї команди, демонструє вміння швидко пристосовуватися до змін, має стратегічне і адаптивне мислення, віру в себе і команду, має харизматичні здібності і силу волі. При цьому він є чесною і відкритою людиною. Але, щоб досягти справжнього успіху, лідеру необхідна свобода, самостійність і автономність” [6, с. 58]. Тут також наведена сукупність якостей, які мають бути притаманні інтелігентові, хоча про це безпосередньо і не йдеться.

Однією з характерних рис інтелігента виступає толерантність. Аналізуючи її в контексті лідерства, Л. Сергєєва та її співавтори пишуть, що “проблема толерантності набула особливої актуальності з розвитком загальносвітових інтеграційних процесів у різних галузях економічного, культурного, суспільного життя, освіти” [7, с. 188]. Н. Адлер [10] розглядає проблему взаємозв'язку мистецтва і лідерства, яка також істотною мірою може вважатися одним із аспектів інтелігентності лідера.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття дозволяє стверджувати, що сьогодні ще відсутні системні дослідження суспільної потреби у забезпеченні інтелігентності лідерів. Лишаються недостатньо вивченими також шляхи, способи і засоби формування та розвитку їхньої інтелігентності як важливої атрибутивної якості справжнього сучасного лідера. Можна вказати й на необхідність зосередитися на визначенні важливості формування й розвитку інтелігентності лідерів, на уточненні цілей цих процесів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження визначено пошук шляхів розвитку інтелігентності лідерів і посилення їхнього цілеспрямованого позитивного впливу на процеси суспільного розвитку. Йдеться насамперед про подальшу демократизацію суспільних відносин, розвиток духовно-культурного простору та системи гу-

маністичних життєвих цінностей. Серед завдань треба наголосити на необхідності з системних позицій визначити ґрунтовні потреби сучасного суспільства в інтелігентних лідерах. Проаналізувати шляхи, способи і засоби ефективного формування і розвитку інтелігентності лідерів, насамперед в системі їхньої професійної підготовки в закладах вищої освіти, обґрунтувати необхідності прищеплення лідерам інтелігентності як однієї з атрибутивних якостей, що характеризують їхній особистісний розвиток та їхній лідерський потенціал, визначити цілі формування і розвитку інтелігентності лідерів як умови їхнього ефективного впливу на своїх прихильників і послідовників, на інших людей.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Широке розмаїття сфер людської діяльності та виконуваних завдань і функцій зумовлює різний характер суспільних вимог до лідерів та до їхніх особистісних рис і якостей. Проте суть феномену лідерства відкриває можливості певного їхнього узагальнення і побудови своєрідної ієрархічної моделі лідера. В ній його лідерські риси і якості мають бути згруповані у низку комплексів. Ними передусім виступають професійна і соціальна компетентність, вольові якості, загальна і професійна культура, моральні принципи і переконання, добре розвинені комунікативні здібності та відповідальність за можливі результати і наслідки його дій і поведінки (рис 1).

Важливо підкреслити, що, попри звичне розуміння феномену лідерства як однобічного впливу домінування лідера на інших людей, насамперед на своїх прихильників і послідовників та їхнього підпорядкування його волі, в дійсності система їхніх взаємовідносин виявляється набагато складнішою. Передусім необхідно пам'ятати, що сама поява лідера відбувається визнанням його лідерських рис і ролі його особистості в колективі з боку людей його оточення.

Рис. 1 Основні якості інтелегента-лідера

Крім того, не тільки це оточення зазнає специфічного впливу лідера, але й само здійснює певний вплив на нього, інколи досить відчутний. Характер, сила та інтенсивність впливу оточення на лідера істотною мірою визначається якістю цього оточення. Мається на увазі освітньо-кваліфікаційний рівень людей із оточення, їхній особистісний і духовно-культурний розвиток, життєві цілі та цінності, їхня загальна і професійна культура, їхня моральнісна, правова і політична культура, відповідальність та вимогливість, впевненість у собі та у своїх можливостях тощо. Оскільки ж завдяки науково-технічному та соціальному прогресу рівень розвитку цих характеристик постійно зростає, відповідно зростають вимогливість до лідера з боку оточення та вплив цього оточення на лідера, на його діяльність, поведінку і на його ставлення до людей. Результатом цього впливу постає професійний та особистий авторитет лідера.

Постійне зростання питомої ваги інтелектуальних різновидів праці в загальній структурі людської діяльності та посилення її творчого характеру зумовлює поступове збільшення чисельності інтелігенції. Її характерними рисами, крім творчої розумової праці виступає ще й

прагнення поширювати культуру та духовність серед населення. Водночас представникам інтелігенції нерідко притаманні самовпевненість та завищена самооцінка, надмірний егоїзм та заздрість до успіхів і досягнень інших людей. Зустрічаються і недостатньо обґрунтовані прояви спроб керувати людьми та їхньою спільною діяльністю.

За цих умов у відповідній спільноті виникає об'єктивна потреба в таких лідерах, які б були визнані всіма її членами чи принаймні більшістю з них. Вони мають бути здатними впливати на людей і згуртувати їх, що дозволило б спрямовувати учасників на належне виконання завдань і функцій, метою яких є досягнення цілей функціонування і розвитку цієї спільноти. Оскільки її склад утворюють переважно інтелігенти, однією з визначальних умов ефективності діяльності лідера й успішної реалізації ним його лідерського потенціалу виступає, крім суто лідерських рис і якостей, ще його виразна та підкреслена інтелігентність.

Отже, для забезпечення бажаного характеру впливу лідера на людей, сили й ефективності цього впливу необхідний і більш високий у порівнянні з цими людьми рівень розвитку притаманних йому

професійних і особистісних рис і якостей, їхня цілісність і системна єдність. Вона утворює комплексну характеристику, сенсом якої виступає інтелігентність лідера.

Таким чином, вважаємо правомірним впевнено стверджувати, що певна спільнота не тільки визначає людину лідером, часто зі свого складу, але й формує його потім відповідно до своїх цілей, прагнень і потреб, відповідно до стратегії свого розвитку. Лідер уточнює цю стратегію, конкретизує її цілі й завдання та розподіляє їх між виконавцями, формує та реалізує систему належної мотивації людей. Перебіг вказаних процесів свідчить не просто про динамічний характер системи взаємовідносин лідера з його оточенням. Саме завдяки такому їх характеру відбувається своєрідна коеволюція учасників цих взаємовідносин. Її сенс полягає у певному їхньому взаємному пристосуванні згідно з вимогами та очікуваннями відповідних сторін.

Дійсно, керівник чи неформальний лідер певної спільноти всією своєю діяльністю і поведінкою не тільки спрямовує людей на ефективне виконання завдань і функцій, передбачених цілями їхньої спільної діяльності. Водночас він своїм специфічним лідерським впливом формує й забезпечує формування сприятливого психологічного клімату в колективі й дотримання норм моралі та корпоративної культури. Ще одним завданням керівника як лідера виступає забезпечення належного професійного та особистісного розвитку підлеглих, підвищення рівня їхньої загальної і професійної культури. У разі, коли значну частину відповідної спільноти складають представники інтелігенції, лідер враховує цю обставину, відображає її в характері здійснення свого впливу на людей і у своїй поведінці та у взаємовідносинах.

Тим самим лідер фактично зазнає явного чи неявного впливу з боку свого оточення, сприймає і приймає його, активно розвиваючи рівень своєї духовності, культури та інших рис і якостей інтеліге-

нта. Оточення ж лідера, помічаючи цей розвиток, цілеспрямовано орієнтує його вектор на системне формування справжньої інтелігентності лідера. При цьому використовується і особистий приклад інтелігентних представників оточення, і характер їхнього спілкування як між собою, так і з лідером.

Інтелігентність же самого лідера, яка формується і розвивається за цих умов, поступово і неухильно посилює його лідерський потенціал, розширює як коло його прихильників і послідовників, так і спектр ефективних шляхів та засобів його впливу на людей. Вже тільки саме усвідомлення лідером сили тих рис і якостей, які пов'язані з формуванням і розвитком його інтелігентності, істотно підвищує його впевненість у собі та у своїх можливостях. Він отримує додаткові важелі ефективного впливу на людей, причому сама дія цього впливу поширюється на їхні як раціональну, так і на емоційну сфери. Це додає йому дійовості й поваги з боку підлеглих та зміцнює його авторитет.

Розглядаючи закономірності саморозвитку складних систем, спостерігаємо з одного боку, вплив на формування і розвиток характеру взаємовідносин лідера та його підлеглих чи прихильників множини об'єктивних і суб'єктивних чинників різної природи, який має дуальну природу (є конструктивним та деструктивним). З іншого боку, в середовищі людей, з якими лідер спілкується і співпрацює, є різні позиції, різне ставлення до нього людей з різним рівнем вихованості, культури та інтелігентності, психологічними характеристиками, цілями та інтересами.

Все це ускладнює розвиток інтелігентності лідера і змушує визначати ефективні шляхи і способи її розвитку та цілеспрямовано використовувати їх в системі професійної підготовки та виховання лідера у закладах вищої освіти. Однак при цьому слід виходити з інноваційного характеру цього завдання. Для його успішного виконання уявляється недостатнім застосування традиційних методів на-

вчання. Переважання теоретичних підходів і лекційних занять має поступитися місцем виразній практичній спрямованості й застосуванню активних методів навчання та інноваційних педагогічних технологій. Йдеться переважно про ділові та рольові ігри, про аналіз конкретних проблемних ситуацій, підготовки, прийняття та обґрунтування управлінських рішень. При цьому обов'язковим складником підготовки та виховання сучасних лідерів як справжніх інтелігентів є також належне вивчення ними циклу соціальних та гуманітарних дисциплін.

Вкрай важливу роль у формуванні й розвитку професійної і соціальної компетентності лідерів та їхньої інтелігентності має відігравати посилення ролі й питомої ваги самостійної роботи студентів. Завдяки цьому більшість з них отримує можливість усвідомлення свого лідерського потенціалу та його розвитку як фахівця, особистості та інтелігента, що активно сприяють суспільному прогресу.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. По-перше, корені суспільної потреби в інтелігентних лідерах полягають у самій природі людини, через яку вона багато в чому покладається на Бога, на лідерів, на владу і державу, водночас знімаючи з себе відповідальність за себе і за своє життя й діяльність. Розвиток же освіченості й культури людей та зростання чисельності інтелігенції в структурі населення зумовлює необхідність розвитку інтелігентності й культури лідерів.

По-друге, процес формування і розвитку інтелігентності лідерів вимагає розробки та цілеспрямованого використання ефективних шляхів, способів і засобів, а

також інноваційних педагогічних технологій. Їхнє призначення полягає у вихованні й особистісному розвитку студентів, у прищепленні їм духовності й моральності загальної та професійної культури, відповідальності – основних складників інтелігентності як інтегральної характеристики особистості.

По-третє, необхідність прищеплення якостей інтелігентності як однієї з атрибутивних рис сучасних лідерів можна обґрунтувати відчутним падінням духовності й певним нехтуванням системи освіти завданнями з виховання студентів, їхнього особистісного розвитку і соціалізації, а також деформацією системи життєвих цілей і цінностей.

По-четверте, визначення цілей формування і розвитку інтелігентності лідерів постає визначальною умовою забезпечення належної ефективності їхнього впливу на своїх прихильників і послідовників, на інших людей, оскільки, з одного боку, інтелігентність істотною мірою посилює дієвість цього впливу, а з іншого боку, помітно розширює спектр його можливостей.

Перспективами подальших розробок є розвиток проблем, порушених у даній статті, що уявляються у формулюванні і впровадженні до практики педагогічної діяльності нової освітньої парадигми, спрямованої на якісну підготовку підростаючих поколінь студентів до успішного життя й діяльності у складних умовах динамічно мінливого світу. Передусім вони мають розвивати демократизм суспільного життя, забезпечувати гармонізацію суспільних відносин, підвищення добробуту, матеріальної й духовної культури широких верств населення.

Список літератури:

1. Герчанівська П. Е. Культура управління / П. Е. Герчанівська // Навчальний посібник. – К.: ІВЦ В-во “Політехніка”. – 2005. – С. 152
2. Кіпенський А. В., Пономарьов О. С. Розвиток інтелігентності майбутніх

фахівців як завдання педагогіки XXI століття / А. В. Кіпенський, О. С. Пономарьов // Педагогіка XXI століття: сучасний стан та тенденції розвитку: Колективна монографія: у 2 ч. – Ч.1. – Львів-Торунь: “Ліга-Прес”. – 2021. С. 195 – 224

3. Книш А. Є. *Емоційний інтелект лідера* у сфері бізнесу / А. Є. Книш; за

заг. ред. О. Г. Романовського, С. А. Калашнікової // Навчальний посібник. – К.: ДП “НВЦ” “Пріоритети”. – 2016. – С. 40

4. Коттер Дж. П. Лідерство Мацусити: Уроки видаючогося підприємця ХХ століття / Дж. П. Коттер // Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Альпіна Бізнес Букс. – 2005. – С. 256

5. Кремень В. Г. Освітня діяльність і інтелект: проблеми формування національної інтелігенції / В. Г. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008. – № 2. – С. 3 – 11

6. Романовський О. Г., Гура Т. В., Книш А. Є., Бондаренко В. В. Теорія і практика формування лідера / О. Г. Романовський, Т. В. Гура, А. Є. Книш, В. В. Бондаренко // Навчальний посібник. – Х.: НТУ “ХПР”. – 2017. – С. 100

7. Сергєєва Л. М., Кондратьєва В. П., Хромей М. Я. Лідерство / Л. М. Сергєєва, В. П. Кондратьєва, М. Я. Хромей; за ред. Л. М. Сергєєвої // Навч. посібн. Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”. – 2015. – С. 296

8. Татенко В. О. Лідер ХХІ / В. О. Татенко // Leader ХХІ: Соц. психолог. студії. – К.: Корпорація. – 2004. – С. 198

9. Чайка Г. Л. Культура ділового спілкування менеджера / Г. Л. Чайка // Навч. посібник. – К.: Знання. – 2005. – С. 442

10. Adler N. (2006), “The Arts & Leadership. Now that we can do anything, what will do?”, *Academy of Management Learning and Education*, 5 (4), pp. 486 – 499

11. Antonakis, J., Simonton, D. K., Wai, J. (2019), “Intelligence and Leadership. Leader Thinking Skills”, pp. 14 – 45

12. Bar-On, R. (2010), “Emotional intelligence: An integral part of positive psychology”, *South African Journal of Psychology*, 40(1), pp. 54 – 62

13. Brackett, M. A., Rivers, S. E., Salovey, P. (2011), Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(1), pp. 88 – 103

14. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R. (2008), “Emotional intelligence: New

ability or eclectic traits?”, *American Psychologist*, 63(6), pp. 503 – 517

15. McKee, A., Boyatzis, R. E., Johnston, F. (2008), “Becoming a resonant leader: develop your emotional intelligence. Renew your relationships, Sustain your effectiveness”, *Harvard Business School Press*, p. 224

16. Sucher, S. J. (2007), “The moral Leadership: Challenges, tools & sights”, p. 264

References:

1. Herchanivska, P. E. (2005), “Culture of management”, a textbook, K.: IVTs V-vo “Politekhnik”, p. 152

2. Kipenskyi, A. V., Ponomarov, O. S. (2021), “Development of intelligence of future specialists as a task of pedagogy of the XXI century”, *Pedagogy of the XXI century: current state and development trends: collective monograph in 2 parts, Lviv-Torun: “Liha-Pres”*, ch. 1, pp. 195 – 224

3. Knysh, A. Ye. (2016), “Emotional intelligence of a leader in business”, a textbook, K.: DP “NVTs” “Priorytety”, p. 40

4. Kotter Dzh. P. (2005). “Matsushita: Lessons from a prominent twentieth-century entrepreneur”, English translation, M.: Alpina Biznes Buks, 2-e izd. p. 256

5. Kremen, V. H. (2008), “Educational activity and intelligence: problems of formation of national intelligentsia”, *Theory and practice of social systems management*, no. 2, pp. 3 – 11

6. Romanovskyi, O. H., Hura, T. V., Knysh, A. Ye., Bondarenko, V. V. (2017), “Theory and practice of leader formation”, a textbook, Kh.: NTU “KhPI”, p. 100

7. Serhieieva, L. M., Kondratieva, V. P., Khromei, M. Ya (2015), “Leadership”, a textbook, Ivano-Frankivsk: “Lileia-NV”, p. 296

8. Tatenko, V. O. (2004), “Leader ХХІ. Leader ХХІ: Social psychological studies”, K.: Korporatsiia, p. 198

9. Chaika, H. L. (2005), “Culture of business communication of the manager”, a textbook, K.: Znannia, p. 442

10. Adler N. (2006), “The Arts &

Leadership. Now that we can do anything, what will do?", *Academy of Management Learning and Education*, 5 (4), pp. 486 – 499

11. Antonakis, J., Simonton, D. K., Wai, J. (2019), "Intelligence and Leadership. Leader Thinking Skills", pp. 14 – 45

12. Bar-On, R. (2010), "Emotional intelligence: An integral part of positive psychology", *South African Journal of Psychology*, 40(1), pp. 54 – 62

13. Brackett, M. A., Rivers, S. E., Salovey, P. (2011), *Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic,*

and workplace success. Social and Personality Psychology Compass, 5(1), pp. 88 – 103

14. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R. (2008), "Emotional intelligence: New ability or eclectic traits?", *American Psychologist*, 63(6), pp. 503 – 517

15. McKee, A., Boyatzis, R. E., Johnston, F. (2008), "Becoming a resonant leader: develop your emotional intelligence. Renew your relationships, Sustain your effectiveness", *Harvard Business School Press*, p. 224

16. Sucher, S. J. (2007), "The moral Leadership: Challenges, tools & sights", p. 264

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2022

Володимир Кухаренко

кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри технології машинобудування і ремонту машин, науковий керівник лабораторії інноваційних технологій в освіті
Харківського автомобільно-дорожнього університету
ORCID: 0000-0003-0227-5836
E-mail: kukharenkovn@gmail.com

**ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ЕКСПЕРТА ТА ЛІДЕРА
ДИСТАНЦІЙНОГО КУРСУ**

Анотація: розглянуто теоретичні засади підготовки експертів та лідерів дистанційного навчання з метою удосконалення програми підготовки експертів, що мають досвід розробки дистанційних курсів, проведення дистанційних занять, навички куратора змісту. Описано основні навички, які мають бути сформовані у експерта та лідера, надаються типові помилки розробників дистанційного курсу. Показано практичний бік, коли підготовка експертів та лідерів відбувається у дистанційному курсі "Експертиза дистанційного курсу", який орієнтований на досвідчених розробників дистанційних курсів та адміністраторів систем дистанційного навчання організацій. Розкрито основні завдання навчання слухачів, зокрема вони аналізували мету навчання за таксономією Блума та її досяжність, складність тексту та його оформлення, навчальну діяльність, якість тестів, систему оцінювання та інші елементи, тобто якість навчання. У пілотному навчанні результатом був звіт слухача про проведену експертизу дистанційного курсу та аналіз цієї роботи. Звертається особлива увага на підготовку експертів-лідерів та вимірювання їх компетенцій.

Ключові слова: дистанційний курс, якість, експертиза, оцінка, експерт, лідер.

Volodymyr Kukharenko

candidate of technical sciences, associate professor, professor of the department of mechanical engineering and machine repair technology, scientific head of the laboratory of innovative technologies in education of Kharkiv Automobile and Road University
E-mail: kukharenkovn@gmail.com

DISTANCE LEARNING EXPERT AND LEADER

Abstract: the paper deals with the theoretical foundations of training experts and leaders of distance learning in order to improve their training program. An expert is a specialist who has an experience in developing distance courses, conducting distance learning classes and has and uses the skills of a content curator. Leaders create the conditions for innovative changes that allow people and organizations to share their vision and move in its direction; contribute to the management and implementation of ideas. The paper describes the basic skills to be developed by an expert and a leader, provides typical mistakes of distance course developers.

Training of experts and leaders was based on the distance course "Distance Course Examination" for experienced developers of distance learning courses and administrators of distance learning systems from different organizations. During the training, students analyzed the purpose of learning according to the Bloom's taxonomy and its accessibility, the complexity of the text and its design, tasks and learning activities, test quality and evaluation system as well as other elements responsible for the quality of learning. During the pilot

© Володимир Кухаренко, 2022

training, the results were obtained in the form of reports of students about the examination of the distance course as well as analysis of this work was done. 47 teachers of educational institutions of Ukraine were trained and only 12 teachers successfully completed their training.

Based on the results of training and taking into account the experience of emergency training during the pandemic and military actions in Ukraine, the course program has been refined. It is planned to use a team of experts, "playing" coaches and new methods for conducting distance learning. Particular attention is paid to training experts, leaders and measuring their competencies.

Key words: distance course, quality, examination, evaluation, expert, leader.

Volodymyr Kukharenko

An extended abstract of a paper on the subject of:
“Distance learning expert and leader”

Problem setting. *Quality of distance learning is determined by higher education institutions (HEI) in Ukraine. That is the examination of distance courses developed at a HEI or beyond it in accordance with the predefined rules.*

Each university should have a team of experts to evaluate the quality of the developed or involved third-party distance courses. The expert should have the necessary theoretical background in distance learning theory, experience in developing a distance course and conducting a distance learning process. The main activity of the expert is to determine the quality of a distance course.

Learning effectiveness is the faculty's ability to influence students' success and is determined by several factors, such as how well the teachers organize the courses, know the course material, communicate clearly with the students, how often they provide timely feedback, and other criteria.

The expert's first evaluation is the level of pedagogical design, the process of creating a new object to meet the needs of a personality. The purpose of design is to initiate changes in the human artificial environment. Traditionally pedagogical design is based on ADDIE

Rapid eLearning is the best way to achieve scalability and speed of high quality design and development of e-learning. Many

development tools offer templates and resources that simplify e-learning development.

The emergence of new social services affects the development of education and, in particular, distance learning. Psychological and pedagogical approaches to learning are revised, especially if they relate to corporate learning.

The most difficult thing for teachers, especially beginners, is to determine the purpose of tasks and the course. The purpose of learning is the behavior, knowledge, skills, and the skills that a student must demonstrate in order to be called “competent”, a description of expected learning outcomes, not the learning process itself.

One of the main tasks of the teacher is the organization of the educational process through communication and cooperation. Social communication functions are information sharing for collaboration; transfer of knowledge, experience, ways of action; assessment of human activity; formation of behavior norms.

Evaluation is a classification, attribution of an object to one of the classes, based on the values of the set of indicators and the established criterion. A teacher should determine how he will evaluate the quality of the completed operations, the timing of the completion, the student's self-assessment, the final test, assign weight to the evaluation of operations.

Paper objective. The aim of the study is to analyze the activities and role of the expert and leader in examination of a distance course and according to the results of the analysis to modernize the program of their training and possibilities to measure their competencies.

Paper main body. On the basis of the considered material, a distance learning program "Distance Learning Examination" was created for the system of professional development of teachers, which proceeded six weeks (108 hours):

During the learning, the learners compared the methods of pedagogical design (ADDIE, Agile, SAM), conducted an analysis of the target audience of the selected distance course, the purpose of Bloom's taxonomy for every week and its approachability, conducted a general analysis of the information (suitability to the purpose and tasks, redundancy, ease of use). They analyzed the complexity of the text, its design, connection with the graphic material, the quality of the graphics. The tasks, discussions and other activities on diversity, usefulness, etc., tests, evaluation system, availability of rating were analyzed. At the end of the course, learners prepared an expert opinion of the course and made a self-assessment of their activity in the course.

After the completion of the distance course "Distance Learning Examination", great changes took place. During the two-year quarantine, all universities began to use distance and blended learning. Almost without interruption, they continued to use distance learning during the war, when teachers and students are in different parts of the country and abroad. About 90 % of teachers who did not have distance learning courses and experience in conducting distance learning joined the distance learning specialists of different universities. As a result, the level of distance learning, known as "emergency distance learning",

has fallen and it is in line with the achievements of 2000.

Using the innovative online tools and platforms, educational institutions can reduce the cost of rethinking the education system by expanding accessibility and reducing costs in all areas. Society is moving to scale learning.

The integration of distance learning into the existing learning system, which can be called an electronic or digital learning system before the appearance of the established term, is becoming important.

The main task of the educational program is to obtain the learning outcomes defined by the standard and to form the preset competencies for the students.

All over the world much attention has been paid to leadership in distance learning, which is considered as a set of approaches and behavior models that create conditions for innovative changes that allow people and organizations to share their vision and move in this direction, helps to manage and implement ideas.

Training of distance learning leaders and experts should be systematic, starting with the training of the content curator (ability to navigate and process professional information flows), followed by the development of a distance course using pedagogical design, acquiring tutor skills and completing distance learning examination, taking into account development of the world distance learning system.

Conclusions of the research The results of open distance course learning showed that not all teachers who enrolled in the course have the necessary basic theoretical and practical training for the examination of the course.

The training of expert-leaders has been modernized taking into account the development of emergency training as a result of the epidemic and martial law.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із

важливими науковими чи практичними завданнями. Якість дистанційного

навчання в Україні визначає заклад вищої освіти (університет). Це вимагає проведення експертизи дистанційних курсів (ДК), розроблених в університеті або за його межами, за заздальгідь встановленими правилами (Положення про проведення експертизи ДК в університеті). Наприклад, в деяких університетах експертизу дистанційного курсу роблять два експерти-фахівці предметної області та експерт-методист. Це дозволяє підтримувати певний рівень ДК та проводити експертизу змішаних курсів, в яких до ДК додаються різноманітні види діяльності в аудиторії.

Експерт-методист перевіряє забезпечення якості дистанційного навчання через заохочення контактів між студентами і викладачами, розвиток співробітництва студентів, використання активних засобів навчання, швидкий зворотний зв'язок, ефективно використання часу, високу мотивацію та урахування здібностей студентів і шляхів навчання.

Кожний університет створює свій стандарт дистанційного курсу, де планування навчання відбувається потижнево. Структура тижневого заняття включає [1] назву розділу, мету заняття, ключові слова з посиланням на глосарій, план роботи на тиждень, теоретичний матеріал, методичні вказівки до виконання завдань та безпосрідньо завдання, форум для обговорення навчального матеріалу, додатковий матеріал.

За структурою дистанційні курси можуть поділятися на курс-ресурс (теоретичний матеріал, завдання та тести розміщені у середовищі), дистанційний курс із вимірюваним результатом (цілі завдань дистанційного курсу класифікуються за таксономією Блума) та дистанційний курс із вимірюваною компетентністю (вони забезпечуються завданнями, цілі яких класифікуються за таксономією Блума, а їх виконання фіксується визначеними у середовищі Moodle компетентностями).

За призначенням курси поділяють три рівня [2]: 1) діяльність студента,

спрямована на засвоєння часто повторюваних завдань, відповіді яких обмежені (комп'ютерне навчання), використовується практично у всіх навчальних закладах та корпораціях; 2) викладач взаємодіє зі студентами, спрямовуючи процес навчання (системи штучного інтелекту), використовується у корпораціях (частково) та університетах; 3) навчальний процес проводять провідні вчені певної галузі з використанням сучасних засобів комунікації, авторські курси та конективістські відкриті дистанційні курси.

Змішане навчання виявилось одним із найпопулярніших технологій сьогодення, тому що дозволяє скористатися гнучкістю і зручністю дистанційного курсу та перевагами традиційного класу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Дистанційне навчання постає предметом пильної уваги науковців сьогодення. Стосовно дистанційної освіти й дистанційного навчання багато відповідей отримано у наукових дослідженнях: М. Жалдака, Н. Морзе, В. Бикова, О. Спіріна, В. Зінченко, В. Гриценко, В. Кухаренко, В. Стефаненко, Б. Шуневич та інші.

Питанням освіти на відстані цікавилися як зарубжні К. Thorne, J. Bersin, C.J. Bonk, C.R. Graham, так і вітчизні науковці, що вивчали зміст і позитивно-негативні сторони змішаного навчання, зокрема, О. Барна, К. Бугайчук, М. Кадемія, В. Кухаренко, О. Коротун, К. Копняк, О. Рафальська, Н. Рашевська, А. Стрюк, Г. Ткачук, Ю. Триус, Г. Чередніченко, Л. Шапран, Т. Шроль та інші.

Слоан Консорціум [3] визначає змішані (гібридні) курси, як результат інтегрування онлайн курсів (30 % - 70 % навчального процесу) з традиційними класними заходами плановим, педагогічно цінним чином.

Національна рада з питань онлайн-освіти Канади [4], до складу якої входять

Консорціум онлайн-навчання (OLC), Quality Matters (QM), UPCEA (Університетська асоціація професійної та неперервної освіти) та WCET (WICHE Cooperative for Educational Technologies), вказує, що екстрене навчання не враховує накопичений досвід дистанційного навчання та не відповідає потребам суспільства. Враховуючи велику кількість викладачів, задіяних у екстремому навчанні, виникає потреба підсилити підготовку фахівців, експертів та лідерів онлайн навчання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Дистанційному навчанню останні роки приділяється багато уваги, зокрема під час проведенн акредитації освітніх програм наявність дистанційних курсів є предметом вивчення для експертів. Аналіз питань щодо вивчення змісту та структури дистанційних курсів показав неоднотайність у твердженнях, зокрема щодо питань якості та ефективності. Проте досі потребує вивчення питання змісту дистанційних курсів, а також підготовки експертів ДК. Необхідно узагальнити методи проектування та проведення навчального дистанційного процесу при підготовці експертів із урахуванням досвіду екстреного навчання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – проаналізувати діяльність та роль експерта як лідера при виконанні експертизи дистанційного курсу на замовлення, за результатами аналізу надати рекомендації щодо модернізації програми підготовки експерта-лідера та вимірювання його компетенції.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Кожен університет повинен мати групу експертів для оцінки якості розроблених або залучених сторонніх дистанційних курсів. Експерт повинен мати необхідну теоретичну підготовку з теорії дистанційного навчання, досвід розробки дистанційного

курсу та проведення дистанційного навчального процесу. Слід враховувати, що теоретична підготовка може бути різною у зв'язку з тим, що більшість університетів акцентують увагу на технології роботи з LMS, а не на педагогічних аспектах.

Експерту повинна бути притаманна майстерність персональних знань [5] та він має слідкувати за діяльністю кураторів змісту з питань електронного навчання [6].

Під час експертизи дистанційного курсу відбувається вивчення, розуміння та розвиток найбільш перспективних педагогічних інновацій. Експертиза стає організатором інноваційних пошуків. Якщо інноваційне навчання є об'єктом експертизи, то предметом виступає потенціал розвитку.

Під час експертизи проводиться не тільки дослідження того чи іншого об'єкта, а й здійснюється осмислення та підтримка перспектив його подальшого розвитку. При цьому необхідно зазначити, що розвиток отримує не тільки інноваційний проект – участь в експертних процедурах є потужним імпульсом для професійного розвитку всіх його учасників.

Предметом експертизи є оцінка якості навчальної програми. Критерії визначаються відповідно до принципів та цілей конкретної експертизи. Існують різні підходи визначення критеріїв експертизи. Загальні вимоги до практики для академічних програм (в тому числі онлайн-курси) визначають рівні мінімальної прийнятності для певних елементів ДК. Експертний висновок є документом, в якому мають бути максимально повно розкриті характер об'єктів, використана критеріальна база і техніка.

Проте головна мета діяльності експерта є визначення якості дистанційного курсу. Найчастіше формулюють загальні практичні вимоги для академічних програм у галузі вищої освіти (в тому числі онлайн-курси). Такі вимоги, як правило, визначають рівні

мінімальної прийнятності для певних розмірів (наприклад, навчальний інструктаж, інституційний контекст, оцінки та аналізу і т. ін.) інституційних пропозицій.

Формулювання аналогічних стандартів якості на рівні курсу важко, принаймні, з трьох причин [7]. *По-перше*, немає жодного авторитетного органу, який може (або хоче) визначити мінімальні рівні прийнятності для навчання у всіх її проявах в рамках різноманітності підходів. Таким чином, немає ніяких універсальних стандартів для якості курсу. *По-друге*, якщо такі стандарти існують, важко створити оцінний інструмент, який можна було б використовувати послідовно для всіх курсів, програм. *По-третє*, якщо такий інструмент був доступний, потрібно досить багато часу, щоб оцінити індивідуальний курс.

Походження стандартів впливає на їхній авторитет. Наприклад, більшість стандартів курсів написані невеликими групами осіб із особистим досвідом викладання та навчання. Дуже часто такі стандарти приймаються спільнотою без аналізу і критики, стають аксіомами. Майже всі набори стандартів курсів несуть на собі відбиток навчального проектування (наприклад, навчальні цілі, конструктивістський вплив, домінуючі технології і т. ін.) і дуже часто виключають досвід викладачів і студентів.

Обмеженням стандартів курсів слід вважати їх атомістичність. Тобто, курси розглядаються тільки як сукупність розрізнених простих частин, що приводяться до необхідної звітності. Але атомістичні підходи піддаються кількісній оцінці. Цілісний підхід, навпаки, приводить до однієї, інтегрованої повної картини, яку складно оцінити кількісно. Крім інституційних зусиль щодо сприяння якості в курсах, можливо, кращим використанням стандартів якості є самооцінка окремими викладачами та неформальна експертна оцінка ефективності викладання.

Ефективність оцінки залежить від якості курсів та умов їхньої реалізації. Розробка для успішного навчання вимагає інституційних зобов'язань за участю керівників вищої ланки, деканів, завідуючих кафедрами, викладачів і допоміжного персоналу.

Ефективність навчання – це здатність викладачів вплинути на успіх студентів та визначається відповідно кількома факторами, такими як: наскільки добре викладачі організують курси, знають навчальний матеріал, чітко спілкуються зі студентами, як часто вони забезпечують своєчасний зворотний зв'язок, тощо. У класі ефективність іноді залежить від ентузіазму викладача. Під час онлайн і змішаних навчальних курсів студентам потрібно більше підтримки для досягнення успіху, оскільки їхня діяльність вимагає взяти на себе відповідальність за власний успіх навчання.

Подання студентам вказівок і порад перед початком навчання, зворотний зв'язок в ході курсу і підсумковий зворотний зв'язок після закінчення курсу може істотно підвищити ефективність навчання.

Написання особистих цілей навчання викладача є ще однією практикою, одним із інструментів реалізації якої є створення інтернет-журналу викладання.

Перша оцінка експерта – це рівень педагогічного проектування, процес створення нового об'єкта для задоволення потреб особистості. Мета проектування – започаткувати зміни у навколишньому штучному середовищі людини.

Традиційно педагогічне проектування базується на ADDIE [1]: аналіз (Analyzing) потреб організації; проектування (Designing) системи для потреб організації; розвиток (Developing) системи з використанням аналізу вихідних даних; виконання (Implementing) процесів системи; оцінка (Evaluating) проекту створення та виконання.

Швидке електронне навчання (Rapid eLearning) [8] кращий спосіб домогтися масштабованості та швидкості

проектування і розробки е-навчання, причому з високою якістю. Багато інструментів розробки пропонують шаблони і ресурси, які спрощують розробку е-навчання.

Швидке е-навчання слідує основам навчального дизайну, уникаючи при цьому зайвих надмірностей. Це швидке рішення для програм навчання, які необхідно швидко розгорнути, наприклад, інформування співробітників про зміни в правилах або оновлення продуктів.

Фактори, що роблять швидке е-навчання успішним [9]:

- Доступність контенту;
- Гнучкі процеси управління проектами;
- Інструменти швидкої розробки прості у використанні і налаштовують шаблони, не вимагаючи навичок програмування.
- Стандартизація швидкого е-навчання економить час за рахунок повторного використання таких елементів, як макети екранів і глобальних інструкцій.

Досвід підготовки розробників дистанційного курсу вказує на психологічні бар'єри викладачів. Їм важко зрозуміти, що викладач не головна особа навчального процесу, навчання – це не процес передачі знань, дистанційний курс – це не конспект лекцій та практичні завдання, розміщені в мережі. Особливо важко йде розробка дистанційного курсу при відсутності стандарту.

Експерт повинен звертати увагу на те, що дистанційний курс – це комфортне середовище студента та викладача для організації навчального процесу, обличчя викладача, його ставлення до студента, а студент – головна особа навчання. Успішний дистанційний курс має потижневий формат і у навчанні важливим є результат.

Поява нових соціальних сервісів впливає на розвиток освіти і, зокрема, на дистанційне навчання. Переглядаються психолого-педагогічні підходи до навчання, зокрема щодо корпоративного навчання. Проектування навчальних матеріалів для дистанційного навчання

включає підходи теорій біхевіоризму, когнітивізму, конструктивізму [1]. Стратегії біхевіоризму можуть використовуватись для вивчення фактів (“що”), когнітивної теорії – для вивчення процесів та правил (“як”), а стратегії конструктивізму – для відповіді на питання “чому” (високий рівень мислення, який забезпечує персональне розуміння та навчання, залежно від ситуації та контексту).

Розгляд видів робіт спеціаліста дозволяє визначити співвідношення формального і неформального навчання [10]. При виконанні рутинних робіт частка неформального навчання мінімальна і зростає до видів діяльності, що потребують вирішення варіативних (творчих) завдань.

В даний час спостерігається підйом неформального навчання [11], що пов'язано з бурхливим розвитком е-Learning, збільшенням інновацій в бізнесі, підвищенням продуктивності.

Поява соціальних сервісів і розвиток теорій навчання показує, що поєднання формального і неформального навчання дозволяє зробити процес навчання успішним. Соціальне навчання базується на Bandura's social learning theory [12] і включає спостереження, моделювання поведінки, ставлення і емоційну реакцію. До елементів навчання можна віднести увагу, закріплення, активне самостійне відтворення, мотивацію та характеристику спос-терігача, яка включає автономність, самостійність, самоорганізацію, самоврядування і самоконтроль.

Численні дослідження показують, що соціальне навчання [13] здійснюється на роботі 70 %, в спілкуванні з колегами і керівниками 20 % і від вивчення курсів та книг 10 %, що стає можливим завдяки підтримці навчального процесу на робочому місці, поліпшення навичок навчання співробітників та створення сприятливої організаційної культури.

Навчанню на робочому місці сприяє застосування нових знань і навичок у

реальних ситуаціях, виділення нових робіт щодо існуючої ролі, збільшення кола обов'язків та сфери контролю, завдання, спрямовані на нові ініціативи, робота в складі невеликої групи, можливість проводити дослідження та експертизу.

Навчанню у спілкуванні з колегами сприяють зворотний зв'язок для нових підходів до старої проблеми, участь у формальному і неформальному наставництві, заохочення до участі у дискусіях, висловлювання думок, роботи у команді, побудови навчальної культури. Експерт повинен вміти використовувати інші педагогічні теорії та прийоми такі, як пов'язаний з мережевим навчанням конективізм.

Найбільш складним для викладачів-експертів, особливо новачків, є визначення мети завдань та курсу. Мета навчання – це поведінка, знання, вміння та навички, які повинен продемонструвати студент, щоб його можна було назвати “компетентним”, очікувані результати навчання. Вона має три складові: виконання (Що зможе робити студент?), умова (За яких умов він це зможе зробити?), критерії (Як добре він це зможе зробити?).

Фундаментальна, класична концепція таксономії навчальних цілей розроблена групою американських психологів і педагогів під керівництвом професора Б. Блума на початку 50-х рр. [14], що враховує такі принципи: практичної спрямованості; психологічний принцип; логічний принцип; принцип об'єктивності.

Вона є найбільш повною і охоплює різні сфери навчальної діяльності тих, хто

навчається: когнітивну (cognitive domain) (вимоги до освоєння змісту предмета), афективну (affective domain) (емоційно-ціннісна область, ставлення до досліджуваного), психомоторну (psychomotor domain) (розвиток рухової, нервово-м'язової діяльності).

Систематизація навчальних цілей у когнітивній (пізнавальній) сфері має рівні: Знать; Розуміння; Застосування; Аналізу; Синтезу; Оцінки.

Андерсон і Krathwohl [15] запропонували модифіковану таксономію Блума, додавши ще один вимір типів знання. Вони перейменували ієрархію рівнів, перевівши від іменників до дієслів їхню номінацію. Вони також поміняли місцями положення найвищих рівнів. Ця таксономія враховує роль викладача та студента, оцінює рівень питань та тестових завдань та має такі рівні: Пригадування; Розуміння; Застосування; Аналізування; Оцінювання; Створення.

Наявність у таксономії фактичних, концептуальних, процесуальних та мета-пізнавальних знань можна показати через матрицю вимірювання якості діяльності [16], де по горизонталі відкладається: Пригадування, Розуміння, Застосування, Аналізування, Оцінювання, Створення, а по вертикалі Знання: Засновані на фактах, Концептуальні, Процедурні, Мета-когнітивні (здатність до пізнавальної діяльності).

Важливою для неї є можливість оцінювати – рефлексія за таксономією Блума [17], тобто за рефлексією студента ми можемо вказати, якого рівня досяг наш студент та які лідерські якості він у себе сформував.

Таблиця 1

Рівні таксономії Блума за результатами рефлексії

Рівні таксономії Блума	Загальна рефлексія	Рефлексія студента
Пригадування	Що я зробив?	Яке було завдання? Як воно було виконане? Я виконав вчасно?
Розуміння	Що було важливо в тому, що я зробив? А я досяг своєї мети?	Чи правильно я розумію частини завдання і як вони пов'язані? А моя відповідь повністю покриває всі частини завдання? Де це вписується в те, що ми вивчаємо?

*ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ*

Продовження таблиці 1

Застосування	Коли я робив це раніше? Де я можу використовувати це знову?	Як було це завдання схоже на інші завдання? Чи існують способи, щоб адаптувати його до інших завдань? Де я можу використовувати це (зміст, продукту чи процесу) в моєму житті?
Аналізування	Як я бачу форми і відносини в тому, що я зробив?	Чи були стратегії, навички та процедури, які я використовував ефективно в цьому завданні? Які закономірності я бачу в моєму підході до роботи? Які були використані підходи - вони було ефективними?
Оцінювання	Як добре я зробив? Що вийшло? Що потрібно поліпшити?	Те що ми вивчаємо - це важливо? Я зробив ефективну роботу і розповів іншим? Що я дізнався про мої сильні і слабкі сторони? Як я розвиваюся як учень?
Створення	Що я повинен робити далі? Який мій план?	Як я можу краще використовувати свої сильні сторони, щоб поліпшити результат? Які кроки мені потрібно зробити або використовувати ресурси для задоволення моїх проблем? Які пропозиції у мене є для покращення умов навчання?

Викладачі-новачки при створенні першого дистанційного курсу переважно декларують свою мету, а не мету для студента, не завжди до мети є завдання або немає кореляції рівня мети і завдання за Блумом. Ще складніше реалізувати ланцюжок “компетентність – мета – завдання”, а саме, визначити діяльність, що характеризує компетентність, визначити рівень засвоєння за таксономією Блума та перейти до навчального завдання. Дуже часто звичайне завдання визначається як проблемне або ситуативне, що пов’язано з низьким рівнем педагогічної підготовки.

Коли йдеться про завдання експерта, то він повинен особливу увагу приділити аналізу мети до кожного завдання, її зрозумілості та досяжності для студента. Питання до теоретичного матеріалу повинні відповідати всім рівням таксономії Блума та розміщуватись у навчальному тексті як елемент рефлексії. Якість дистанційного курсу та максимальна оцінка студента за курс визначається рівнем завдань за таксономією Блума. В організації матеріалів навчання слід звертати увагу на приклади, концепції взаємовідношень, правила та процедури стосовно [1]:

правильності змісту, повноти змісту, функціональності, послідовності та зв'язності змісту, обсяг змісту.

У випадку дистанційних курсів, де зовнішній контроль обмежений, обсяг матеріалу має вплив на час, необхідний для розв'язання завдань та забезпечення мотивації студента. До структури змісту входять наступні елементи: опорні положення та поняття; відомі способи дії; нові поняття, закономірності та способи дії; психологічний аналіз змісту з метою виявлення можливих і доцільних проблемних ситуацій.

Вимоги до проєктування тексту [1]:

- Відповідність цілям і задачам навчання;
- Відповідність стилям навчання використовуваних засобів тексту: альтернативності, гнучкості, мобільності, доведення, наочності;
- Сміслова закінченість певного блоку тексту;
- Структурованість блоків тексту;
- Активність та інтерактивність;
- Стиль мовної організації (внутрішній діалог, авторське обговорення та міркування, відкриті питання, спроби створення алгоритму обробки інформації за допомогою низки ключових слів та ін.);

- Засоби для забезпечення інтересу і принадності змісту (історичні довідки, цікаві повідомлення, досвід та ін.);

- Схеми окремих блоків тексту і визначення взаємозв'язків.

Систематизація та певна послідовність у дотриманні вимог враховує логічну структуру навчального матеріалу, що є моделлю, яка виявляє систему взаємозв'язків (відносин) між логічними елементами цього матеріалу [18]. Структура – це спосіб стійкого сполучення, взаємовпливу елементів цілісних систем, про які йдеться у дослідженні. Вони бувають глобальні (навчальні програми) і локальні. Локальні структури, на жаль, залишаються поза увагою викладачів, а саме від них залежить доступність та ступінь сприйняття навчального матеріалу.

Будь-яка частина навчального матеріалу, будь-яке пояснення, міркування, рішення пізнавальної задачі (у широкому сенсі) характеризується визначеною логічною структурою, що залежить від таких факторів [1]:

- які поняття і судження використовуються для висновку тієї чи іншої закономірності, для обґрунтування (яке не обов'язково повинно бути строгим у логічному відношенні) того чи іншого положення;

- які зв'язки і відносини між цими поняттями і судженнями встановлюються (виявляються) під час міркування (умовивід, обґрунтування, рішення).

Число різних способів структурування (побудови) навчального матеріалу необмежено. Експериментальна перевірка методів викладання неможлива. Перехід від одного варіанту викладання навчального матеріалу до іншого через структури правомірно трактувати як переклад з однієї “мови” на іншу. При перекладі ми спочатку немов би оголюємо думку для того, щоб “переодягти” її в нові зовсім інші засоби зовнішнього вираження. Виділення думки у чистому вигляді є не що інше як логічний аналіз перекладеного змісту.

Крім того, під час навчання завжди бере участь “немовна” інформація, що безпосередньо в тексті не присутня, а залежить від досвіду студента і тому логічна структура навчального матеріалу стає важливою комунікативною характеристикою останнього.

Надлишкова інформація в навчанні (надана понад мінімально необхідну для розуміння (повторення, повідомлення тієї ж інформації в новій формі – значеннєва синонімія), обумовлена не тільки коливанням уваги і недосконалістю пам'яті студентів, але і нагальною потребою знайти за допомогою перекодування інформації таку форму повідомлення, що відповідала би особливостям мислення студентів. Отже, проблема доступності навчального матеріалу – питання комунікативності навчального матеріалу, його можливих перекодувань.

Ситуація з комунікативністю навчального матеріалу передбачає застосування варіативного підходу, щоб найефективніше використати базовий словник (семантичний простір) кожного слухача. Навчальна інформація як смисловий інваріант процесу навчання є внутрішнім змістом навчальної ситуації. У зв'язку з цим, визначається структура змісту, що впливає на структуру методу навчання. В той же час велике значення має й процесуальна сторона навчальної діяльності.

Структура кожного етапу процесу навчання повинна розглядатися на трьох рівнях: дидактичному, логіко-психологічному та методичному.

Дидактична структура передбачає необхідність актуалізації надбаних знань (створення інформаційного простору для сприйняття навчальної теми, що пов'язано з поширенням існуючого базового словника, або тлумачного тезаурусу); засоби формування нових знань (напрямок пошуку, засоби технології), нових вмінь та навичок (форми багаторівневої діяльності).

Методична структура є формою підтримки і забезпечення функціонування системи навчання, тому вона складається з вправ, пояснень, пізнавальних завдань, а також самостійного виконання студентами завдань різного рівня проблемності з коментарями. Вони пов'язані між собою, з цілями процесу навчання, внутрішньою логіко-психологічною структурою, що призначена забезпечити сприйняття інформації та її усвідомлення на першому етапі. Далі за допомогою порівняння, зіставлення, аналогій, пояснень, проблемного діалогу формуються розуміння та осмислення, а також здійснюються узагальнення і створення системи.

При проектуванні організаційної структури з вивчення певної теми викладач має передбачити:

- закономірності процесу навчальної діяльності та його логіку;
- закономірності процесу засвоєння нових знань як суб'єктивної цінності і запоруки особистісної діяльності;
- закономірності самостійної пізнавальної діяльності;
- види можливої спільної діяльності викладача й студента як суб'єктів процесу навчання.

Одним із найактивніших засобів впливу на сприйняття інформації є ілюстрації, які підключають образне мислення, а також виконують декоративну, розважальну (карикатура), виразну, переконливу, описову, пояснювальну, спрощувальну, розрахункову (графіки, гістограми та ін.), постановчу тощо.

Одним з найголовніших завдань викладача – це організація навчального процесу через спілкування та співпрацю. Спілкування за Б.Д. Паригінім – це цілеспрямований раціонально оформлений, інформаційний обмін між індивідами, який виконує соціальні (обмін інформацією для спільної роботи; передача знань, досвіду, способів дії; оцінка діяльності людини; формування норм поведінки), соціально-психологічні (комунікативне самовираження

особистості, самореалізація; формування і розвиток міжособистісних відносин) та індивідуально-психологічні функції (формування свідомості; підтримка нормальної діяльності свідомості; підтримка емоційної рівноваги, працездатності) [1].

При дистанційному навчанні воно проходить п'ять кроків: доступ і мотивація, соціалізація (обмін повідомленнями, вивчення культурного і соціального середовища), обмін інформацією, конструювання знань та розвиток. Викладач на кожному кроці виконує відповідну роль і від його активності залежить успіх спілкування у групі. Наприклад, відкритий форум починається листом модератора з оглядом і постановкою проблеми, обговорення, проміжних висновків, обговорення та остаточних висновків.

Модератор дискусії (викладач або студент) виконує педагогічну, соціальну та технічну ролі.

Велику роль у дистанційному навчанні відіграє останнім часом забутий чат, як контроль якості засвоєння знань, розвитку творчої складової мислення; узагальнюючий (підсумковий) контроль знань; мозковий штурм. Для використання чату необхідно підготувати сценарій його, до якого входить коротка інформація про тему, перелік питань до слухачів за темою, заходи з формування пізнавальних операцій та вміння задавати питання тощо.

Дистанційне навчання обов'язково включає навчання у співробітництві, тобто робота з малими групами здобувачів у реальному або віртуальному класі, де навчальні завдання передбачають залучення всіх членів команди до процесу, які виявляються взаємопов'язаними і взаємозалежними і при цьому досить самостійними в оволодінні матеріалом і вирішенні завдань.

Основні елементи групової діяльності: позитивна взаємозалежність,

особиста відповідальність, особистісна взаємодія (обличчям до обличчя), соціальні навички, групова обробка результатів.

Розрізняють емоційний (ставлення до процесу та результатів, вираження оцінок і особистої думки) та когнітивний (створення атмосфери творчого пошуку та оцінки інформації, прояв інтелекту і кругозору) типи співпраці.

Принципи співпраці – це довіра, віра в можливість свої і партнера, право на власну думку і сумніви в правильності дій своїх і партнерів, добровільний обмін думками, зусиллями, інформацією, загальна єдина мета, джерела інформації, єдиний результат і форма заохочення.

Викладач-експерт повинен відстежувати в колективах: спілкування та участь, прийняття рішень, конфлікти, лідерство, цілі та ролі, норми колективного життя, моральний клімат, індивідуальну поведінку.

Він повинен визначити критерії оцінювання якості виконаних операцій, терміни виконання, самооцінку студента, підсумкове випробовування, призначати вагу для оцінки операцій.

Оцінювання – це класифікація, визначення приналежності об'єкта до одного з класів, на підставі значень сукупності показників і встановленого критерію. У дистанційному курсі оцінюються: навчальні досягнення, робота студента та тьютора, результативність навчання, якість програми та курсу.

У дистанційному форматі використовується рейтинг, де береться до уваги загальна кількість балів з теми залежно від значущості даної теми в порівнянні з іншими, складається з обов'язкових (самостійні та курсові роботи, розв'язання завдань і т. ін.) і додаткових балів (заохочення студентів при виконанні творчих завдань, своєчасному виконанні навчальних і контрольних завдань, активній участі у практичних і семінарських заняттях, та

ін.). Неможливо зробити оцінку, яка б задовольняла всі потреби одночасно. Часто, наближена оцінка, досить ефективна, а точна практично недосяжна.

Важливу роль під час такої форми навчання відіграє мотивація. Вона є сукупністю стійких мотивів, спонукань, які визначають зміст, спрямованість і характер діяльності особистості, її поведінку, яка залежить від потреб людини, відповідно до класифікації Маслоу. Розрізняють зовнішню і внутрішню мотивацію, з яких остання – найсильніша. Внутрішня мотивація – це комфортність, мета, наявність прикладу, принцип, стан, мотивація майбутнім, соціальні відносини, рівень освіти.

У роботі [19] вказується, що мотив залишається дієвим тільки до досягнення мети щодо індексу “індивід–середовище”. Кількість мотивів залежить від відносин “індивід-середовище”, отже, від мотивів, що передбачають врахування індивідуального розвитку. Люди розрізняються за силою і характером мотивів.

Завдання викладача-експерта передбачає озброїти кого-небудь мотивами, “Піймати” когось його ж мотивами та надати можливість для їх реалізації, надихнути на способи поведінки, які мають суб'єктивне значення (важливість), стимулювати. Інструментами мотивації можуть бути (Райнхард Шпренгер) пряник (щось приємне, привабливе), батіг (те, чого необхідно уникати), закон (деякі встановлені норми, правила, стандарти діяльності), експертна думка (вислів авторитетної особистості), емоції (вплив на емоцій як позитивних, так і негативних).

Мотивація у дистанційному навчанні – це створення комфортного навчального середовища (зони найближчого розвитку), яке передбачає всі умови для навчальної діяльності цільової аудиторії.

Як один з факторів якості дистанційноо навчання виокремлюють хмарні обчислення (програмне забезпечення як послуга чи SAAS), тобто

використання програм, розташованих на зовнішніх серверах.

У число кращих програмних продуктів [20], які можуть бути використані у навчальному процесі у 2020 році увійшли платформи для відеозустрічей, оскільки організації намагалися підтримувати дистанційну роботу та навчання в умовах карантину: Zoom (№ 2) і Teams (№4); інструменти живої взаємодії Kahoot (№ 18) і Mentimeter (№ 29), для надання інтерактивної функціональності інструментам для зустрічей; Google Docs та інші.

Популярний спосіб обміну комунікаціями між суб'єктами навчання є блог. Блогосфера сприяє відкритості, є простором для обговорення, обміну інформацією та спілкування один із одним. Блог викладача [21] є по суті критичним аналізом останніх публікацій, обмін особистими поглядами, роздуми. Надалі інформація може перетворюватися в доповіді на конференціях, статті, заняття для учнів. Їх можуть бачити учні, колеги. Написання таких блогів змушує читати блоги інших дослідників.

Якісний дистанційний навчальний процес обов'язково передбачає спілкування асинхронне (пошта, форум) і синхронне (чат, скайп). З 2009 року почалося активне розповсюдження нового засобу спілкування вебінару, де відбувається групова робота в Інтернеті з використанням сучасних засобів спілкування (відео, флеш і чат тощо).

Вебінари можуть бути використані для проведення лекцій зі зворотним зв'язком; тематичних семінарів; захисту виконаної роботи; групової роботи, проведення опитувань; демонстрації техніки роботи на комп'ютері; тренінгів.

Інструменти хмарних обчислень дозволяють здобувачеві формувати персональне навчальне середовище (ПНС), пов'язане з практичним застосуванням ідей e-learning 2.0.

Мінімальне наповнення персонального навчального

середовищаскладається з twitter, blog, netvibes, reader RSS, DIIGO, wiki.

Відбір інструментів для ПНС орієнтовано на певну особистість, залежить від цілей автора. Проте рекомендується інструментарій постійно розвивати з урахуванням нових можливостей соціальних сервісів, які постійно стають простішими для використання. Це сприяє розвитку ПНС учасників навчального процесу і досягнення поставлених власних цілей. З огляду на зазначені спостереження та практичні доробки було створена і запроваджена програма дистанційного курсу "Експертиза дистанційного курсу" для системи підвищення кваліфікації викладачів, яка розрахована на шість тижнів (108 годин) і містила наступні напрямки:

- Експерт дистанційного курсу.
- Якість дистанційного курсу.
- Аналіз проекту. Цілепокладання у курсі.
- Інформаційний блок курсу.
- Діяльність студента в курсі, оцінювання, рейтинг.
- Мотивація. Соціальні сервіси.

На відкритий дистанційний курс записалося 47 викладачів, працювали у курсі 37 викладачів, повністю виконали програму курсу 12 викладачів.

На початку курсу слухачам була запропонована анкета, яка демонструвала досвід слухачів у розробці дистанційного курсу та реалізації дистанційного навчального процесу як викладача.

На анкету відповіли 26 слухачів, які у більшості вчилися на дистанційних курсах Проблемної лабораторії дистанційного навчання. Проте виявилось, що не всі слухачі були знайомі з таксономією Блума та не використовують педагогічні теорії у своїй навчальній практиці, не застосовують системний підхід при створенні курсу та навчальних матеріалів.

На першому етапі слухачі визначили вимоги до експерта дистанційного курсу, склали план

проведення експертизи та перелік критеріїв якості дистанційного курсу, розробили систему оцінювання дистанційного курсу.

Кожний слухач мав вибрати дистанційний курс для експертизи з наданих тьютором або запропонувати свій. Вся практична діяльність слухача у курсі була пов'язана з оцінкою різних складових курсу, зокрема оцінити основні складові дистанційного курсу, визначити якість врахованих вимог технічного завдання.

В ході навчання слухачі порівняли методи педагогічного проєктування ADDIE, Agile, SAM, провели аналіз цільової аудиторії обраного дистанційного курсу, мету кожного тижня за таксономією Блума та її досяжність, провели загальний аналіз інформації (відповідність меті та завданням, надмірність, зручність використання). Вони проаналізували складність тексту, його оформлення, зв'язок із графічним матеріалом, якість графіки. Були проаналізовані завдання, дискусії та інша діяльність, врахована різноманітність, корисність та ін., аналізу підлягали і тести, система оцінки, наявність рейтингу. Наприкінці курсу слухачі підготували експертний висновок курсу та зробили самооцінку своєї діяльності у курсі.

Після завершення дистанційного курсу відбулися великі зміни. Під час дворічного карантину всі університети перейшли на дистанційне та змішане навчання. Практично без перерви вони продовжили використання дистанційного навчання в умовах війни, коли викладачі та студенти знаходяться в різних районах країни та за кордоном. Як результат, до фахівців дистанційного навчання в різних університетах приєдналось приблизно 90 % викладачів, які не мали дистанційних курсів та досвіду проведення дистанційного навчального процесу.

Опитування McKinsey [22], проведене в липні 2020 року, показало, що пан-

демія прискорила загальне впровадження цифрових технологій на три-сім років лише за кілька місяців. Почали змінюватись акценти. На доковідному етапі на зміну професіоналізму в освітній системі прийшов нескінченний пошук "ефективності". Поняття ефективності набуло економічного відтінку. Економічна ефективність зазвичай вимірюється як оптимальне поєднання витрат, що призводить до максимального обсягу випуску за мінімально можливих витрат [23]. Цьому сприяє і інформаційний прогрес, швидкість розвитку інформаційних технологій. Озброєні інноваційними онлайн-інструментами та платформами навчальні заклади можуть скоротити витрати на переосмислення системи освіти, розширюючи доступність та зменшуючи витрати у всіх напрямках. Суспільство переходить на *масштабування навчання*. Стає актуальним інтеграція дистанційного навчання до тієї системи освіти, що існує, яку можна до появи усталеного терміну назвати *системою електронного (цифрового) навчання*. Для формування такої системи кожен університет повинен сформувати групу планування та розвитку електронного навчання, до складу якої мають увійти кваліфіковані викладачі та фахівці дистанційного навчання. Мета групи – формування системи електронного навчання та визначення пріоритетних напрямів підготовки кадрів для отримати конкурентної переваги. Такий підхід дозволить уникнути хаотичного використання технологій, яке має місце у теперішній час.

Сформована система електронного навчання дозволяє розробити стратегію е-навчання, яка повинна включити методи для проєктування та розгортання рішень, управління змінами, планування зв'язку, управління знаннями та технологіями. Одним з напрямків стратегії має бути дуальна освіта на базі освітньої програми, яка є сумісною діяльністю університету та підприємства. Головне завдання освітньої програми – це отримати визна-

чені стандартом результати навчання та сформувані у здобувачів освіти задані компетенції.

LMS Moodle має вбудований інструмент створення репозиторію компетентностей і компетенцій для різних освітніх програм. Визначення показників компетентностей дозволяє для групи та окремих студентів розробити навчальний план. Всі показники підтверджуються певним переліком практичних завдань дистанційних курсів, які виконуються здобувачами. Кожне завдання має ту чи іншу складність, яка визначається таксономією Блума. Це дозволяє не тільки визначити сформованість компетенцій, але і їхній рівень.

Велику увагу у світі почали приділяти *лідерству у дистанційному навчанні*, яке [24] трактують як набір підходів та моделей поведінки, що створюють умови для інноваційних змін, дозволяють людям та організації ділитися своїм баченням та рухатися у напрямі його реалізації, сприяє управлінню та втіленню ідей.

Цифрове лідерство [25] полягає в тому, щоб дати можливість іншим керувати та створювати команди, оптимізувати свою повсякденну діяльність. Роль цифрових лідерів полягатиме в управлінні, проектуванні та створенні систем, які будують інклюзивне майбутнє для всіх. Лідерство зосереджено на сьогодні, а також візуалізує майбутнє та створює дорожню карту для його досягнення.

Керівникам підприємств та установ необхідно заохочувати кожного члена команди вносити свої ідеї та знання для досягнення спільних цілей. Лідери повинні будуть створити та показати шлях в умовах переходів, збоїв, хаосу та невизначеності.

Відповідним чином підготовлений лідер університету визначає [24] мету розвитку електронного навчання, що відбувається у рьох контекстах: стратегічне планування, навчання та викладання.

Лідер працює з викладачами університету та забезпечує співпрацю та колегіальність, визначає цінності, поведінку та культуру, впливає на формування міжособистісного спілкування, організовує навчання викладачів та симулює їхній професійний розвиток.

Для розвитку е-навчання і підвищення кваліфікації викладачів потрібні лідери нового типу, які відстежуватимуть зміни, аналізуватимуть їх, відбиратимуть найперспективніші, готуватимуть курси підвищення кваліфікації та нових лідерів для змін у системах е-навчання організації. Вони повинні мати майстерність персональних знань (бути кураторами змісту).

Постає питання підготовки таких лідерів. “Лідерству не можна навчити. Цьому можна лише навчитися” [26]. Повинна бути селекція спеціалістів-педагогів, які є кураторами змісту, володіють інформаційними технологіями навчання (можливо навчальними інженерами – нова спеціальність в освіті) [27]. Крім того, має бути система підготовки лідерів найвищого рівня. Лідери повинні мати високі компетентності, які ще повний склад яких постійно оновлюються.

Підготовка лідерів та експертів дистанційного навчання має бути системною, починатися з підготовки куратора змісту (уміння орієнтуватися в потоках професійної інформації та обробляти її), далі йде розробка дистанційного курсу з використанням педагогічного проектування, здобуття навичок тьютора, здійснення експертизи дистанційного навчання, з урахуванням розвитку світової його системи.

Лідери-експерти дистанційного навчання закладів вищої освіти відповідають за створення та супровід системи електронного навчання, підготовка яких може забезпечити повноцінні та змістовні конкурси дистанційних курсів та набуття досвіду організації якісної освіти.

Всі ці аспекти повинні бути враховані у курсі “Експертиза дистанційного

курсу”, сформувано команду експертів, які будуть відповідати за окремі напрями. Тобто повинна бути група експертів, яка буде відповідати за вимірювання сформованих компетенцій у слухачів курсу. За основи обрано стандарт ISTE [28], а команді необхідно до кожної компетентності визначити діяльність, яка підтверджує набуття компетенції на відповідному рівні за таксономією Блума. Результати напрацювань розміщуються у фреймворку компетентностей Moodle та відповідні навчальні плани. Під час навчального процесу ця команда контролює набуття тієї чи іншої компетентності, здійснює призначення бейджів за значні досягнення слухачів.

Ще одна команда досвідчених експертів буде виконувати роль граючих тренерів для підтримки навчального процесу. Дистанційний курс буде відкритим, тому учасники курсу будуть мати різний рівень підготовки. Команда тренерів буде допомагати початківцям опанувати навчальний матеріал та виконувати завдання, формувати групи та виділяти в них лідерів.

Для демонстрації свого досвіду слухачі курсу повинні представити свої дистанційні курси для виконання навчальних вправ із використанням інструменту LTI. На вході до курсу планується провести тестування та визначити рівень підготовки слухачів, які будуть поділені на дві групи: новачків та досвідчених фахівців дистанційного навчання. Крім того, з новачків планується формувати когорти та допомагати визначати свої цілі. В ході навчання слухачі визначать критерії оцінювання якості дистанційного курсу та

проведуть експертизу курсу своїх колег за цими критеріями.

Велика увага буде приділятися формуванню команди лідерів, які будуть виконувати свої функції на різних рівнях від кафедри до університетів. Це дасть можливість сформувати спільноти практик різних напрямів.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. В роботі наведені теоретичні засади та методика формування необхідних навичок експертів-лідерів дистанційних курсів, особливості підготовки таких кадрів, що враховують безпосередньо досвід автора дослідження. Результати навчання у відкритому дистанційному курсі показали, що не всі викладачі, які записалися на курс, мають необхідну базову теоретичну та практичну підготовку для проведення експертизи курсу. З урахуванням розвитку екстреного навчання внаслідок пандемії та військового стану програма підготовки експертів-лідерів була модернізована. Навчальний процес у відкритому дистанційному курсі буде проводити команда експертів, яка буде контролювати формування компетенцій та виконувати роль граючих тренерів. У перспективі подальших досліджень пропонуємо при наборі слухачів використовувати вхідне анкетування та мотиваційний лист слухача. Такий підхід буде сприяти розвитку методів дистанційного та змішаного навчання, підвищенню їхньої якості. Результати роботи передбачено впроваджувати у закладах вищої освіти України, дослідити результати після тривалої апробації авторського курсу.

Список літератури:

1. Биков В. Ю., Кухаренко В. М., Сиротенко Н. Г., Рибалко О. В., Богачков Ю. М. Технологія розробки дистанційного курсу / В. Ю. Биков, В. М.

Кухаренко, Н. Г. Сиротенко, О. В. Рибалко, Ю. М. Богачков // За ред. Бикова В.Ю. та Кухаренка В.М. Київ, Міленіум. – 2008. – С. 324

2. “Rajasingham Lalita New Challenges Facing Universities in the

- Internet-Driven Global Environment EURODL” (2011), v. II, available at: <https://eric.ed.gov/?id=EJ936391>
3. “The definition of blended learning”, available at: <http://www.teachthought.com> HYPERLINK "http://www.teachthought.com/blended-learning-2/the-definition-of-blended-learning/"m/blended-learning-2/the-definition-of-blended-learning/
4. “Emergency remote instruction is not quality online learning”, available at: <http://surl.li/ddrwy>
5. Jarcho Harold “PKM in 34 pieces”, available at: <https://jarcho.com/2013/10/pkm-in-34-pieces/>.
6. Кухаренко В. М., Главчева Ю. М., Рибалко О. В. Куратор змісту / В. М. Кухаренко, Ю. М. Главчева, О. В. Рибалко // Навчально-методичний посібник / За заг. ред.. В.М. Кухаренка. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2016. – С. 170
7. Kelvin Thompson “Quality assurance in blended learning”, available at: <https://blended.online.ucf.edu/blendkit-course-blendkit-reader-chapter-5/>
8. Kolagani Sushmitha “Instructional design through the lens of rapid elearning”, available at: <https://elearningindustry.com/instructional-design-through-lens-of-rapid-elearning> (Date of application: November 10, 2021)
9. “The Need for Rapid eLearning”, available at: <https://blog.commlabindia.com/rapid-elearning-development> (Date of application: November 10, 2021)
10. “Mapping informal and formal learning strategies to real work”, available at: <http://surl.li/ddlhhd>
11. Harry West “The Upsurge of Informal Learning”, available at:
12. Patsula, P. J. “Applying learning theories to online instructional design”, available at: <http://surl.li/ddlgls>
13. Charles Jennings “Social & workplace learning through the 70:20:10 lens”, available at: <http://surl.li/ddlgz>
14. Bloom Benjamin S., David, R. Krathwohl (1956), “Taxonomy of educational objectives: the classification of educational goals, by a committee of college and university examiners”, Handbook I: Cognitive Domain, New York, Longmans
15. Anderson, L., Krathwohl, D. E., (2001), “A taxonomy for learning teaching and assessing: a revision of Bloom’s taxonomy of educational objectives [Abridged]”, New York: Addison Wesley Longman, Inc.
16. “Revised Bloom’s Taxonomy”, available at: <https://www.celt.iastate.edu/teaching/effective-teaching-practices/revised-blooms-taxonomy/>
17. Peter Pappas “A taxonomy of reflection: critical thinking for students, teachers, and principals”, part 1, available at: <http://www.peterpappas.com/2010/01/taxonomy-reflection-critical-thinking-students-teachers-principals.html> HYPERLINK "http://www.peterpappas.com/2010/01/taxonomy-reflection-critical-thinking-students-teachers-principals.html"
18. Сохор А. М. Структура учебного материала / А. М. Сохор. – М.: Педагогика. – 1974. – С. 192
19. Хекхаузен Х. Мотивация і діяльність / Х. Хекхаузен // 2-е вид. – СПб.: Питер; М.: Сенс. – 2003 – С. 860
20. “Top 300 Tools for Learning 2021”, available at: <https://www.toptools4learning.com/> HYPERLINK "https://www.toptools4learning.com/"
21. Wheeler Steve “Seven reasons teachers should blog”, available at: <http://steve-wheeler.blogspot.com/2011/07/seven-reasons-teachers-should-blog.html>
22. Irving Wladawsky-Berger “Rethinking digital strategy for the post-pandemic Era”, available at: <https://blog.irvingwb.com/blog/2021/10/rethinking-digital-strategy-for-the-post-pandemic-era.html> HYPERLINK "https://blog.irvingwb.com/blog/2021/10/rethinking-digital-strategy-for-the-post-pandemic-era.html" (Date of application: November 10, 2021)
23. Jonathan Bratt “Reframing the Revolution”, available at: <https://hybridpeda>

gogy.org/reframing-the-revolution/ (Date of application: November 10, 2021)

24. Deborah Arnold, Albert Sangrà “Dawn or dusk of 5th age of research in educational technology? A literature review on (e-) leadership for technology-enhanced learning in higher education (2013-2017)”, International Journal of Educational Technology in Higher Education volume 15, Article number: 24 (2018), available at: <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-018-0104-3> (Date of application: November 10, 2021)

25. “Apoorve Dubey “This is what great leadership looks like in the digital age” , available at: <http://surl.li/ddrwt> (Date of application: November 10, 2021)

26. Angela Dominelli, David M. Kile, Judy Teng “Lights, Camera, student action – a novel way to teach and learn about leadership”, available at: <https://www.facultyfocus.com/articles/course-design-ideas/lights-camera-student-action-a-novel-way-to-teach-and-learn-about-leadership/> (Date of application: November 10, 2021)

27. Кухаренко В. М. Педагогічна підготовка навчального інженера / В. М. Кухаренко. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s15> (дата звернення: Листопад 11, 2021)

28. “ISTE Standards for educators”, available at: <https://www.iste.org/standards/for-educators>. (Date of application: January 31, 2021)

References:

1. Bykov, V. Yu., Kukharenko, V. M., Syrotenko, N. H., Rybalko, O. V., Bohachkov, Yu. M. (2008), “Technology of distance course development”, *Za red. Bykova V.Iu. ta Kukharenka V. M.*, Kyiv, Milenium, p. 324

2. “Rajasingham Lalita New Challenges Facing Universities in the

Internet-Driven Global Environment EURODL” (2011), v. II, available at: <https://eric.ed.gov/?id=EJ936391>

3. “The definition of blended learning”, available at: <http://www.teachthought.com/blended-learning-2/the-definition-of-blended-learning/>

4. “Emergency remote instruction is not quality online learning”, available at: <http://surl.li/ddrwy>

5. Jarcho Harold “PKM in 34 pieces”, available at: <https://jarcho.com/2013/10/pkm-in-34-pieces/>.

6. Kukharenko, V. M., Hlavcheva, Yu. M., Rybalko, O. V. (2016), “Curator of content”, Teaching and methodical manual, *Za zah. red.. V. M. Kukharenka*, Kharkiv: NTU “KhPI”, p. 170

7. Kelvin Thompson “Quality assurance in blended learning”, available at: <https://blended.online.ucf.edu/blendkit-course-blendkit-reader-chapter-5/>

8. Kolagani Sushmitha “Instructional design through the lens of rapid elearning”, available at: <https://elearningindustry.com/instructional-design-through-lens-of-rapid-elearning> (Date of application: November 10, 2021)

9. “The Need for Rapid eLearning”, available at: <https://blog.commlabindia.com/rapid-elearning-development> (Date of application: November 10, 2021)

10. “Mapping informal and formal learning strategies to real work”, available at: <http://surl.li/ddlhd>

11. Harry West “The Upsurge of Informal Learning”, available at:

12. Patsula, P. J. “Applying learning theories to online instructional design”, available at: <http://surl.li/ddlgs>

13. Charles Jennings “Social & workplace learning through the 70:20:10 lens”, available at: <http://surl.li/ddlgz>

14. Bloom Benjamin S., David, R. Krathwohl (1956), “Taxonomy of educational objectives: the classification of

- educational goals, by a committee of college and university examiners”, Handbook I: Cognitive Domain, New York, Longmans
15. Anderson, L., Krathwohl, D. E., (2001), “A taxonomy for learning teaching and assessing: a revision of Bloom’s taxonomy of educational objectives [Abridged]”, New York: Addison Wesley Longman, Inc.
16. “Revised Bloom’s Taxonomy”, available at: <https://www.celt.iastate.edu/teaching/effective-teaching-practices/revised-blooms-taxonomy/>
17. Peter Pappas “A taxonomy of reflection: critical thinking for students, teachers, and principals”, part 1, available at: <http://www.peterpappas.com/2010/01/taxonomy-reflection-critical-thinking-students-teachers-principals.html>
18. Sohor, A. M. (1974), “Structure of training material”, M.: Pedagogika, p. 192
19. “Top 300 Tools for Learning 2021”, available at: <https://www.toptools4learning.com/>
20. Khekkhauzen, Kh. (2003), “Motivation and activity”, 2-e vyd., SPb.: Pyter; M.: Sens, p. 860
21. Wheeler Steve “Seven reasons teachers should blog”, available at: <http://steve-wheeler.blogspot.com/2011/07/seven-reasons-teachers-should-blog.html>
22. Irving Wladawsky-Berger “Rethinking digital strategy for the post-pandemic Era”, available at: <https://blog.irvingwb.com/blog/2021/10/rethinking-digital-strategy-for-the-post-pandemic-era.html>
23. Jonathan Bratt “Reframing the Revolution”, available at: <https://hybridpedagogy.org/reframing-the-revolution/> (Date of application: November 10, 2021)
24. Deborah Arnold, Albert Sangrà “Dawn or dusk of 5th age of research in educational technology? A literature review on (e-) leadership for technology-enhanced learning in higher education (2013-2017)”, International Journal of Educational Technology in Higher Education volume 15, Article number: 24 (2018), available at: <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-018-0104-3> (Date of application: November 10, 2021)
25. “Apoorve Dubey “This is what great leadership looks like in the digital age”, available at: <http://surl.li/ddrwt> (Date of application: November 10, 2021)
26. Angela Dominelli, David M. Kile, Judy Teng “Lights, Camera, student action – a novel way to teach and learn about leadership”, available at: <https://www.facultyfocus.com/articles/course-design-ideas/lights-camera-student-action-a-novel-way-to-teach-and-learn-about-leadership/> (Date of application: November 10, 2021)
27. Kukharenko, V. M. (), “Pedagogical training of educational engineer”, available at: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2019s15> (Date of application: November 10, 2021)
28. “ISTE Standards for educators”, available at: <https://www.iste.org/standards/for-educators>. (Date of application: January 31, 2021)

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2022

Наукове видання

Щоквартальний науково-практичний журнал

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ**

3'2022

Редактор *О. В. Квасник*
Комп'ютерна верстка *А. С. Голодна*

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України: Серія КВ №5212 від 18.06.2001 р.

Підп. до друку 14.03.2022 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк 5,2. Наклад 300 прим. 1-й з-д 1-68.
Зам. № 68. Ціна договірна.

Видавець і видавництво
Видавничий центр НТУ "ХП",
вул. Кирпичова, 2, м. Харків-2, 61002

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5478 від 21.08.2017 р.